

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૨૬ વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ મધુરી

વિષય ઇતિહાસ

દેલવાડકર (સચિત્ર) વાર્તામાળા નં. ૨૪.

મધુરી

અથવા

પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદા.

સચિત્ર-પૂર્વભાગ.

ગીતિ.

સ્વામિ મન-સંકાપે, ઝોઝુ લાવી પાત્ર નથી હેલ્યું;
સંકટમાં તર રહેતે, મુખ-નાવલીયુ ખંત થકા ખેલ્યું!

લખનાર,

ગોપાલજી ક. દેલવાડકર.

મુંબઈ.

વિ. સ. ૧૯૭૬

ઈ. સ. ૧૯૨૦

દ્વિતીયાવૃત્તિ—પ્રત ૧૦૦૦

મુંબઈ.

મુંબઈ, “ભારત-સેવા” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ-નં. ૪-૬, મરીન કોસ લેન,
બેન્ક સ્ટ્રીટમાં રા. હરજીવન કાલિદાસ મહેતાએ છાપ્યું.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

True love's the gift that God has given,
To Man alone beneath the heaven.

It is not fantasy's hot fire
Whose wishe's soon as granted fly,
It liveth not in wild desire,
In dead desire it doth not die.
It is the secret sympathy,
The Silver Cord the silken tie,
That Heart to heart and Mind to mind,
In body and in soul doth bind.

Sir Walter Scott.

સ વૈ નૈવં રમે તસ્માદેકાકી ન રમતે સ દ્વિતીયમૈચ્છત—
સહૈતાવાનાસ યથા સ્ત્રીપુમાંસો સંપરિશ્વક્તો સ ઇમમેવાત્માનં-
દ્વેધ પાતયત્તતઃ પતિશ્ચ પત્ની ચાભવંતાં
તસ્માદિદમર્થઃ વૃગલમિસ્થઃ ॥
इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः ।
तस्मादयमाकाशः स्वया पूर्यतं एव ”

बृहदारण्यक उपनिषद्.

પ્રજાપતિ-પરમાત્માને એકલાને ગમ્યું નહિ, અને તેથી તેને
બીજાની ઇચ્છા થઇ, સ્ત્રી અને પુરુષ, (દામ્પત્ય) મળીને જે એક
આત્મું સ્વરૂપ થાય, તે તે પોતે હતા. પછી તેમણે પોતાના સમગ્ર
સ્વરૂપના બે ભાગ પાડ્યા. જે એક પતિ અને બીજો પત્ની કહેવાય
છે. તેથી વિવાહ પૂર્વે, પુરુષ તે પોતાના ખરા સ્વરૂપનું માત્ર અડધીયું
છે. આ શૂન્યકાર, (ગગન) તેની જ્યોતિ, સ્ત્રી થકીજ પુરાય છે.

અર્પણ.

મહારાં સાચાં સ્નેહીજનો;—

તમારા શુદ્ધાત્મામાં, મહારી પ્રેમાળ લાગણીના દૈવી—
અંશોએ જો નિવાસ કર્યો હોય, તમારી મૈદવ
હિતચિંતના, આ કુલ્લક દુદ્યમાં પ્રસરી રહી હોય,
અને પરસ્પર ઉભય—ઉપયોગિતા પ્રત્યક્ષ પ્રકટી
રહી હોય, તો પવિત્ર પ્રેમભાવે પ્રભુ
પ્રતિજ્ઞાથી આદ્ય કરશે; અને ગુર્જર—
સાહિત્યની રસ—દીપક નવલકથા
સમાજના આ પુષ્પને
સ્વીકારશે—અસ્તુ !—

લેખક.

પ્રથમાવૃત્તિ-સંયોગ.

વર-ઘેલી વનિતાનું આ કુલીન પાત્ર ‘મધુરી’ આર્ય મહિલાઓનાં અમર જીવનચરિત્રમાં ઉત્તમ પ્રતિની વાસના ફેલાવે છે ! ઉચ્ચ કૂળમાં, લક્ષ્મીભૂવનમાં, યુવાવસ્થામાં ઉછરીને પણ, અભણ તથા અભાગી સ્વામીના ચરણનું સેવન કરતી આ પ્રેમઘેલી પ્રમદાએ જે વન્દનીય સ્ત્રીજીવન અતાવ્યું છે, તે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય થઈ પડશે. ઉત્તર ભાગ સાથેજ જોડાયેલો છે. વાંચકોની અભિલાષા અનિર્ધ અને આ પુસ્તકો વાંચવામાં કિત્તુક દેખાય છે, એજ સ્વાત્મ લેખનકળાની પ્રતિષ્ઠા છે ! અનુકરણીય વસ્તુનું સર્વોપરિ સાહિત્ય છે.

કિન્ડરગાર્ટન સ્ટોલ-ગિરગામ બેંકરોડ. } લેખક,
વિ. સ. ૧૯૭૩. ઈ. સ. ૧૯૧૭. વસંત. } ગો. ક. દેલવાડાકર.

દ્વિતીયાવૃત્તિ-આનન્દ.

યુરપી રણસંગ્રામના પ્રકોપે હિન્દપર થયેલી વ્યાપાર અને સાંધનોની અછતમાં, પેપરો અને પ્રિન્ટીંગની હદ બાહર મોંઘવારીના સખએ અમારી બહુ વાર્તાઓ પ્રકાશમાં આવતી આટકા પડી છે, તે છતાં જેટલું બની શકે, તેટલો ભાર સહન કરીને વાંચક વર્ગની સેવા બજાવીએ છીએ !’ લાડકડા પ્રેસ, વાયડા બાઇન્ડરો, અને હાડિભાઇ મુકસેલરોના પંચમાં પકડાયેલા છતાં પણ હાર ખાંધી નથી, હવે વળી ધન્યરેખા બળવાન છે. આ દ્વિતીયાવૃત્તિની પૂર્ણાહુતી ‘સહચરી’ ને નામે થોડાજ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે. અસ્તુ !

અનંત ચતુર્થી. ૧૯૭૬ } લેખક,
સપ્ટેમ્બર. ૧૯૨૦ } ગો. ક. દેલવાડાકર.

ૐ શ્રી.

દેસવાડાકર-વાર્તામાળા-નં-૨૪

મધુરી

અથવા

પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદા.

ગીતિ—સ્વામી મન સંકલ્પે—આશુ લાવી પાત્ર નથી દેહ્યું;
સંકટમાં તટ રહીને, સુખ-નાવડીયું ખાત ધરી બેઠ્યું !

પ્રકરણ ૧ લું.

નિલગિરિના ઘાટ ઉપર.

ભારતની તેત્રીસ કોડ આર્યપ્રજ્ઞનાં પવિત્ર દર્શનનું પ્રતિબિંબરૂપ આદર્શ બતાવનારા, દિગિરિનાં શૃંગનો, પવિત્ર ઉત્તર ભાગ, અલૌકિક પવિત્રાશ્રમ અને રાત્ર્યકાન્તિ બતાવે છે; ત્યારે દક્ષિણાત્યભૂમિનાં પરમેશ્વરની ઝાંખીના મુમુક્ષોને, સંત-મહાત્માનાં અંતર આદર્શરૂપ નિલગિરિનો શૃંગ પણ કંઈકે અલૌકિક કિર્મિ ઉત્પન્ન કરે છે !

શ્રીમંતોની શાન્તિ કોહો, યા વિજ્ઞાસભૂમિ કોહો, પણ દક્ષિણના શિતળ સ્થાનમાં મહાઅગ્નિ હૃદયર અને નિલગિરીની ટેકરી, ઉપજીતાના પ્રવાહમાં વિશેષ અભિવંદનીય લાગે છે !

સંસારના વ્યવહારથી કંટાળેલાં હોય, અથવા દુઃખદ વ્યાધિઓથી પીડાયેલાં હોય, કે મનોબળની શાન્તિ યા ટદ્ધિ માટે ઉપચારયુક્ત સ્થળ

માનતાં હોય, અગર નિવૃત્તિનિવાસ ગણીને આશ્રમરૂપ ગણતાં હોય, પણ સંસારી અને વિરાગી કલ્મસજનોનું આ ઉત્તમ શિતળ સ્થાન છે.

કુદરતી શિતળ ઝરણુ, લીલોતરીની બલિદારી, અને કલ્લોલ થતા પંખીનાદ, નિર્ભળ નિર્વિકારી, અને નિર્દોષ આનંદ દેતાં જણાય છે. વનવાસીઓ માત્ર નામના નિર્વાહથી ઊવન ગાળી આનંદ માને છે, અને પ્રવૃત્તિવાળા, ક્ષણિક આનંદનો લ્હાવો લઈને પાછા વતન પ્રતિ પ્રયાણ કરી જાય છે.

અિષ્મ રતુનો સમય છે. જે કાષ્ઠને શિતળતા પસંદ હોય, તે ભોગવવાને અહીં આવ્યા છે. અને લક્ષ્મીની બ્યાં લીલા લહેર છે, ત્યાં સાધનોની અછત હોતી નથી. તેવા શ્રીમાનો સુખ દુઃખ સહિત થોડો સમય પણ સારી શાન્તિ લાઉં છે.

આપણી કથાના પ્રારંભમાં આ નિલગિરીના ઘાટનું આપણે પ્રથમ દર્શન કરીએ છીએ. અને તેવા પવિત્ર, તથા શિતળ આશ્રમમાં એક સાધવીમૈયા તીથે પ્રવાસમાં ફરતાં, કે ગમે તેવા પ્રસંગોવશાત્, પણ આદીં આવેલાં દુઃખ પડે છે. આહા! તેનો ભવ્ય અને તાપસી અહેરો, જાણે તપસોક્રમાંથી યોગિની એકાએક ઉતરી આવી હોય તેવી લાગે છે.

મહાતાપસી યોગિનીના ભવ્ય અહેરામાં, તેની કાન્તિ-જ્વાળાનો પ્રચંડ પ્રકાશ માત્રમ પડે છે. કપાલ ઉપર શિતળ ભસ્મની વિભૂતી રેષા જણાય છે. એક લાથમાં કમંડળ, અને યોગ લાથમાં ચાવડી છે. યૌવન પ્રભા, આસુરીઓનાં હૃદયને ચમકાવે છે, જાણે ભારતનું ગૌરવ બતાવતી કોઈ ભારતીય મહામાયા કેમ જાણે ઉતરી આવી હોય!—

આ મહાદેવી—મહામાયા કોણ છે, તેને પિછાણવાને, અને તેનાં આલંબાયલાં દેવી-ચમત્કારિક કર્મ જાણવાને થોડો સમય થોભવું

પડશે. ભગવદ્-ગીતાના રહસ્યનું કંઈક ઉંડાણ અધ્યયન કરવું પડશે. પણ તે પહેલાં, તેના અદ્ભૂત સંસારી અનુભવનો અને ભાવી યોગનો કંઈક પડથો પકે છે, તે જોઈશું ! ભારત-ભગિનીયો અને માતાઓના ઉદરનાં પવિત્ર રત્નોની ઝાંખી કરીશું—વહે માતરમ્ !

પ્રકરણ ૨ જી.

માનસિક-મુલાકાત !—

સુઝે સંસારમાં જોને, દોડે દોડ દોડતું હોયે,
અરે તે રાગી-વૈરાગી, પ્રભુનાં દર્શનો જોયે;
કહે છે એક ને કરતાં, બાળું જે પ્રાણી-જન કાઢયે,
પડે ફિટકાર તે જનને, અધમ તે જીવડાં હોયે !—

બસે નિજ હીત જોયે પણ, અવરને લાભ જો થાયે,
બસે સંકટ અને સંતાપ પામે આગ આ કાયે;
પરંતુ હીતકું દેયે વસેતું પૂર્વથી ન્યાયે,
ચિત્તો ના ચુકશે રાગી, સુજન ને સંત જગમાંદે.

નથી કોઈ સ્વાર્થ વીણુ દેહે, સંબંધી ને સગાં સૌએ,
તથાપિ સ્વાર્થ ને પરમાર્થ બન્ને સાંધતાં બુદ્ધિએ;
ફક્ત જે અંધ-સ્વાર્થીયાં, ભરે તન કાક તાલબ્યે,
પડે ફિટકાર તે જનને, અધમ એ માનવી માને.

નિલગીરીની ગુપ્ત ગુફાઓમાં, ઐહિક-સુખ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે
એકાન્તવાસી મહાત્માઓ કંઈ થોડાં રહેતાં ન હશે ! કોણ બાણે કે ?

એવા પ્રચંડ સ્થળમાં કોઈનો નિવાસ છે ? કોને પરવા પડી છે, કે એવા ભયંકર સ્થળના એકાન્ત ભાગ વિના નિઃસ્વાર્થ પૃથ્વી પણ ખીજે છે !

જનકામૈયાએ, આ પ્રવાસનો કંઈક આશ્રમ અન્ન કરવા ઇચ્છા રાખી, અને માનવ નિવાસથી થોડે દૂર એક સુંદર ટેકરી નજીક, વહેતા ઝરા નજદીક, ન્હાની સરખી ઝુપડી બાંધી રહેલા, કોઈ વૃદ્ધ સંતજન, જ્યાં આયુષ્યની ઘડીઓ પુરી કરતા, ભૂશ્યાપર પડેલા છે, ત્યાં ઉતારો કર્યો. પર્ણકુંડ્રીમાં પ્રવેશ કરતાંજ નૃત્તા શબ્દે મહાત્માએ સાદ બહાર કહાડ્યો !

“કોણ હય, મૈયા ?” જનકામૈયાને જ્ઞેતાંજ સંત બોલ્યા.

“મયેં હું, મહાત્માશ્રી ? આદેશ !” યોગિનીએ નમીને આશ્રમમાં આવતાં જવાબ દીધો.

“સંત-પ્રવાસીકે લીયે પર્ણકુંડ્રીકા આશ્રમ અલભ્ય હય, કયું કે થદી સ્વૃક્ષદેહ, અબ્યાગત હો રહા હય, આતિથ્ય કરનેકો અનાથ હુવા હય !”

“દૃષાનાથ ગુરુ ! મયેં આપકી સેવા કરંગી ! મયેં ચેલી બનુંગી ! આપકી સેવાસેં મેરા જીવન કૃતારથ હોગા !”

“યુ હય, તો તેરી ઇચ્છા ! જલ-કમંડલ રખ છોડદે ! તેરી ઇચ્છા હો-થદી પ્રમાણ સંબંધ જોડ દે !”

યોગિનીયે પોતાનાં બે સાલિયો, પર્ણકુંડ્રીમાં રાખી લીધાં. અને સ્નાન કરવા જવાની આજ્ઞા માગી ! ગુરુએ આજ્ઞા આપી. અને જનકામૈયા, જ્યાં શિતળ ઝરાના કિનારા નજદીક ગઇ, ત્યાં ટેકરીપરથી બે નવસકિશોરી યુવતીઓને, અને બે આશાધાર યુવાનોને ઉતરતા જોયા ! આહા ! એક પૂર્વ દેશની કોઈ કિતરી આવેલી દેવાંગના જેવી હતી. અને બીજી સ્ત્રી, અવસ્થાનાં થોડાં વર્ષ વિતાવીને પ્રૌઢા બનેલી દીસતી હતી; આ માનસિક મુલાકાત અસાધિક હતી.

વાંચનાર ! આ ભેદ ત્હારે જાણવાની જરૂર છે. આ પાત્રજનો ત્હારાં વાંચન-સંબંધી છે, નિકટનાં પાત્ર સ્નેહી છે. એ પુરૂષો, તે પૂર્વ કથા ભાગનાં એ પાત્રો, સુમનરાય ને કનકરાય છે ! અને એ મનોહારિકા સુંદરીઓ, તે એક મંદારિકા અને બીજી મધુરી છે ! ત્રણ પાત્રાને તો તમે “**વર-ઘેલી વનિતા**” માં બહુજ સારી રીતે અનુભવી ગયા છો. પણ આ “**પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદા**” નું મંદારિકા પાત્ર તે નવુંજ છે. એ એક લીન્દી શ્રદ્ધા કન્યા છે. અને તે નીચે બદલે થવાની સુમનરાયની બાની પત્નિ છે. આ નાયક-નાયિકાઓ અહીં ક્યાંયી મળી ગયાં ? તે વિષે ત્હારે બહુ જાણવાનું છે. રસીકું કથન વાંચવાનું છે. પણ તે પહેલાં આ વાર્તાનું પ્રમુખ પાત્ર “**નીરંજની**” ક્યાં છે ? તે, અને “**મધુરી**” બન્નેનો કથાભાગ પણ જાણવો જોઈએ, ને તે તને સ્વપ્ના ભાસરૂપે-નિરંજનીના નવા અવતારમાંજ જણાશે !

• જનકીમૈયા સ્નાન કરીને પછી સંપ્રેક્ષિત હૃદયે પર્યુક્ટી પ્રતિ આવી. તેની દાઢે પહેલાં પાત્રજનોમાં મંદારિકા નવીન પાત્ર લાગ્યું. ઘણા વયના વિયોગ પછી પોતના રજાનુબંધીને જત્યાં, ને તેને આ દૃશ્ય જનોની કંઈક સ્થિતિ જાણવા મચ્છા થઈ; તે મહાત્મા કને ગઈ. તેના મનનાં એમજ હતું, કે સંત ત્રિકાળજી છે, તેથી તેનું વર્તમાન ને ભવિષ્ય કહેશે, પણ મૈયા ઝૂંપડી નહક જાય, ત્યાં મહાત્મા તો ગાદ નિદ્રામાં સંતપ્ત થયલા લાગ્યા !

રાત્રી-પડવા આવી. ધ્યાનાવસ્થિત મૈયા પણ જપ-ગપ કરતાં નિદ્રામાં તક્લીન થઈ ગયાં, આહા ! તેના સ્વપ્નામાં શું આવ્યું ! તેને મૃતકાળનું પ્રતિબિંબ નજરે પડ્યું.

જનકી મૈયા નિદ્રાધીન થઈ ગઈ. તેનો પ્રાણવાયુ, પૂર્વભાવીના વિમાનમાં બેસીને ચમત્કારિક ક્રાંતુક જોવા લાગ્યો. આધુનિક પ્રસંગનું પ્રબળ નિદાણવા લાગ્યો. એ સમયે મહાત્માશ્રીએ નિદ્રા પરહરી,

સમાધી મુક્ત થયા. પર્યુક્ટીમાં એમર જોયું. બૃશ્યા પર જનકા
મૈયા જગતવ્યહની રચના સુપુત્રિમાં જોતી હતી. તે તરફ દૃષ્ટિ કરી.
નિસાસો નાખીને ભારતની અવદશાનું દિગ્દર્શન કર્યું. એવામાં પર્યુ-
ક્ટી બહાર ચંપક-દૂમની ડાળ ઉપર એક શુકરાજ આવી ખેડેલો,
કરણ સ્વર નાખવા લાગ્યો.

મહાત્માશ્રીની જરા અવસ્થા, ને જાગૃત્યમાન-જીર્ણ કાયા
થઈ હતી. પરંતુ મનોબળ ઉચ્ચ હતું, ને તે આધારે શરીર સહજ
ચાલતું હતું. શુકનો સ્વર સાંભળીને તે બહાર આવ્યા-શુકને
વાચા થઈ !

“ પ્રભુશ ! ચરણ વન્દ કરું છું.”

“ શુકરાજ ! કયો મનોરથ સંપૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા છે ?”

“ માનુસેવા કરવા ! આપ કૃપાકાંક્ષીના આશિર્વાદથી જન્મ
અનુગ્રહ મેળવવા !

“ બહુ ઉત્તમ ! કહે, ત્હારી ઉદર-નિવાસીની માતાનાં તને
અહીંજ દર્શન થાય તો ?

“ અત્યુત્તમ !”

“ પણ ત્હારો દેહ તરત પડી જશે !”

“ જરા થોભો ! તેમનો વ્રતાંત જાણવા દો ! તે અહીં કયાંથી ?”

“ તું અહીં કયાંથી ?

“ પશુ-યોનિમાં અવતાર લઈ, આપ પ્રભુની સેવામાં રહી,
કર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે; ને તે જ્ઞાને પક્ષીમાં અવતાર લઈ આવ્યો
છું. વાચા, આપનાં દર્શનથી પ્રાપ્ત થઈ છે, ને આપ જાણો છો !”

“ ને તેજ રીતે ત્હારી માતા-જેનું નામ જનકા મૈયા છે, તે
ત્હારી પર્યુક્ટીમાં નિદ્રા-પ્રવાસ કરે છે. ભૂતકાળનો પ્રયોગ નિહાળે છે !

“ મને તે જાણવા દેશો, મહારાજ !”

“પણ તે પછી ત્હારાં પૂર્વજો, જેઓ આ ભૂમિકામાંજ વૈભવ ભોગવે છે, તેનો તને પ્રસંગ પડી જશે.

“ત્યારે શું મ્હારા અનુગ્રહનો હજી ખીજો અવતાર બાકી છે?”

“હા, ત્હારે શુકરરૂપે તેના નિવાસનું બહાનું પાંખી થઈને મુખ્ય ભોગવવાનું હજી બાકી છે.

“ત્યારે મ્હારી મૈયા!”

“તેજ તેને સાથે લઈ જશે.”

“શું તે, ફરીને પતિવાસમાં જશે.”

“ના—એ યોગિની માતાને, ત્હારા પિતા લઈ જશે.”

“એમ! ત્યારે મ્હારાં સસ્કારી સંબંધી હાલમાં આ ભૂમિકા-નિવાસી છે! અસ્તુ, ત્યારે મને મૈયાની પૂર્વકથા સંભળાવો, ને તેમને તે પછી વિરક્ત દશા કેમ ગ્રામ થઈ, તે કહો:—

“સાંભળ, બેટા! ત્હારી ઇચ્છા છે, તો કહું છું. મ્હારો યોગ પણ ત્હારો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. મ્હારે જ હાથે તું, ત્હારી મૈયા અને હું મુક્ત થવાનાં છીએ. તો પછી હવે હું જ તને કથા સંભળાવું છું. જે પતિવાસમાં પેલી સાધ્વી પોતાના પતિની અવસ્થાનું રૂઢન કરી સંભળાવે છે!

આટલું કહેતાંજ શુકરાજ, ડાળીપર જાણે સ્વપ્નું જેતો હોય, તેમ પૂર્વ કથા સંભળવા લાગ્યો.

વાંચનાર! તું પણ હવે ત્યારે કર્મ કથા સંભળી લે. પ્રેમ શેલી પ્રમદાના કથિત પાડનું વણુંન વાંચી લે!

પ્રકરણ ૩ જી.

સંસાર-સાગરનો ખલાસી.

“આ કિછળતો દરિયો, રવિનો અસ્ત નિરખી હરખનો,
ને ઉદય જોઇ મન્દુનો, વળિ મસ્ત થઇને ઉભરતો;
આશા તરંગો પૂર્ણ ભરતી-ઑઠમાં પ્રસ્થય થતો,
પાછો ફરીને વાયુનો એ વેગ જો જો લાગતો!”

“બ્હાલા નાથ!—હું સ્ત્રી છું. તમને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી.
છતાં બોલવાની દિમત કરું છું. કારણ કે દુઃખને વખતે, નારીની
મર્યાદા પણ મારાથી છુટી જાય છે” * આ વિચારનો પરિવર્ત કાલિદાસ
પછીના કવિ ભારવિના રચેલા “કિરાતાજીન” માં દૃષ્ટે પડે છે;
અને મહાભારતમાં પણ સતી દ્રાપદી, ત્યારે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યનીતિ
પ્રકરણ સંબંધી વિવાદ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે વારંવાર પોતાનો અનુ-
ભવ, અને ધૈર્યતા આપતી હતી; એજ રીતે મહારા બ્હાલા સુમન!
હું આ નિર્મળા કે નિરૂ, આપની ચરણરજદાસી, ઘણા કાળે પતિદર્શન
પામેલી, દુખિયારી દમયંતી કહો, કે “વરઘેલી વનિતા” કહો, પણ
નવો અવતાર પામેલી, આપની સેવામાં, દાખ તમે ઉભી રહી છું!
કહો, કહો, પ્રાણુવલ્લભ! મહારા શીરછત્ર! મહારા અખંડ સૌભા-
ગ્યના અધિકારી પ્રાણુનાથ! કહો, આપના મનમાં હજી એવો શો
સંભ્રમવાદી વિચાર ઘોળાતો ચાલુજ છે, કે જોનો ભરતીમાંથી ઑઠ
થતોજ નથી! નથી મહારી સાથે કોઇ દીન હાસ્ય કર્યું, કે નથી મધુર
શબ્દોએ વધાવી! હા, મહારા નિર્ણય વખતે હું નિર્દોષ છું, ઑઠજું
જાણીને, અને તત્કાળ આવેશના રંગમાં તમે મને “મહારી” કહી,

* ભવાદેષુ પ્રમદાજનોચિત્તં, ભવત્યધિક્ષેપ દ્વાનુશાસનમ્ ।

તથાપિ વક્તુ વ્યવસાયયન્તિ માં, નિરસ્તનાર્ગસમયા દુરાધયઃ ॥

“મહાભારત”

પણ તે પછીના દીનમાં હજી મને એક પણ આનંદની તક આપી નથી; ભણે, મને તો મહારા પતિના આનંદમુખ દર્શનમાંજ આનંદ છે; પણ તેટલોયે આનંદ મેળવવાનું શું મહારા ભાગ્યમાં નથી, નાથ ?” નીરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં ! “ નીર ! તું અમુઝાય છે શા માટે ? તું હવે બાળમાતા થઈ છું ! આપણી યુવાનીનો તનમનાટ હવે વિરકતદશા પામેલા વૃદ્ધ જેવો છે ! હા, મહારી મનની કેટલીક કલ્પિત વિટંબના જોધને કદાચ તને કલેશ થતો હોય, ને તે તેં માની લીધું હોય, કે જેથી હું આનંદમાં નથી—તો તેમાં ત્હારે ખિન્ન થવાનું નથી. તું તારે ધર્મ બરાબર સમજીને ગૃહસુત્ર સંભાળે, એટલે બસ છે. તારે પુત્રને કેળવવા ને રક્ષવા એટલું પુરું છે; હું બહારની ઉપાધિવાળો છું. તો તેથી મારા મુખ પર જવાતી છાયા માટે ત્હારે ખેદ કરવાની જરૂર નથી.”

“ પ્રણેશ ! એ સર્વ સત્ય છે ! હું આપનાં ગૃહને ને વંશજોને સંભાળીશ. સુખમાં કે દુઃખમાં, આનંદથી કે હેરીશ. ભગીરથની માતા વીર મેહેને, એ પુત્ર મને સોંપ્યો છે, તો તેને મહારા મુરથ પેડે પાળીશ—ભિન્નતા નહિ રાખીશ; પણ શું મહારા પતિ સાથે મને ભણે વિલાસનું સ્થાન ન મળે, તોયે એ ઘડી વિનોદ—વારતાનો પ્રસંગ ન મળે ! એવા આપ શા વિચારમાં છો, કે જે મને પણ તે તક નથી આપી શકતા, પ્રભુ ! વળી સાંભળો:—

“ સત્ગુણને પ્રભુ તાવે છે, પણ કંઈ તજતો નથી. માથે દુઃખ આવવાં, એ સંસારી જીવનની સ્વાભાવિક સ્થિતીજ છે; અને તે તો જીવનની શુદ્ધિ, અને પરમાત્મ પ્રતિ, સંપ્રેમની કસોટી છે. દુઃખ, એ પ્રભુના ત્યાગની નિશાની નથી, પણ એ એક મનુષ્યની શ્રદ્ધાની કસોટી, અને અખંડ જીવનના અમરપણાનો આરંભ છે ! ”

યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મપરાયણ મહાપુરુષ માટે કહેવાય છે કે:—

“જેને માથે સગાં બહાણાં, મિત્ર-આશ્રિત, અને અસંખ્ય જીવોનાં પ્રાણ રક્ષવાનો ભાર રહેલો છે, તેને કર્તવ્ય કર્મના અનેક વિકટ પ્રસંગો આવે છે, એ ટાળે ધૈર્ય ને ક્ષમા રાખીને પોતાની ફરજ બજાવવી પડે છે; તેમાંથીયે moral Paradox નૈતિક ગુણ મળી આવે છે !”

“દુઃખ કંઈ પ્રભુ આપે નથી. કેમકે પ્રભુકાર્ય તો દુઃખ મુક્ત કરવાનું છે; એટલા માટે દુઃખથી અકળાઈ, મુઝાઈને અંતે ભાર પ્રભુ પર મૂકી દઈ, શ્રદ્ધા વડે પોતાનું અકલ્યાણ કરવાની જરૂર નથી, સહાયતા મેળવવાની દૃઢતા રાખવાની છે.”

“સીતા વિયોગે રામચંદ્રજી રડ્યા હતા. તારામતીને અળગી કરતાં હરિશ્ચંદ્ર રડ્યા હતા—દ્રૌપદીને વિદ્યેડતાં, ધર્મ અર્જુન આદિ અકળાયા હતા; પરંતુ સીતા તારા કે દ્રૌપદીએ તો ધર્માનુકૂળ સદૃશ રહીને, સંકટ સહન કરવામાંજ શુરવીરતા બતાવી હતી.” આ રીતે નિરંજની પોતાના બહાણા બરથારને સમજાવતી હતી. તેના મનની વ્યાધીને કોઈ રીતે વિદ્યારવા ચાલતી હતી. સુમન મનમાં હસતો અને ખેદ પામતો હતો. નીરનાં વચન કે વાણી, સ્વરૂપ કે જાંઘાની તરફ તેની કશી માયા દૃષ્ટિ જણાતી નહોતી. તે એક દેખતા અને સમજતા દિવાના જેવેજ પોતાને લાગતો હતો—નીરના મનમાં એમજ હતું, કે પોતાનો ધણી માત્ર પતિના પ્રેમનો અનાદર કરી રહેલો છે; સુમન પણ તેમ સમજતો હશેજ!—આખરે નીરનાં કેટલાંક વચનો સાંભળ્યા પછી ખોલ્યો—“નીર ! મહારી મનની વ્યથા કહી શકતો નથી, કેમકે તે મહારા હાથમાં નથી ! શું છે તે તારે જાણવાની જરૂર છેજ, પણ કંઈક દિશા સૂઝશે, એટલે તને કહીશ !” સુમને તેને ઉડાવી—“હું સ્ત્રીજન, અમારાં પેટ છાજરાં, એટલે કંઈક ગુપ્ત ઉદ્દેશ યા પ્રયત્ન, સાંભળીને કદાચ મુખથી ખોલાઈ જાય, માટે હાલ કહેવા ન ધારતા.

હોય, તો મને કિતાવળ નથી, પણ એટલુપે જાણવાની મ્હારી આતુરતા અકળાયલી તો હોયજ! હવે હું નહિ બોલું, પણ મ્હારી સેવા કેમ સ્વિકારતા નથી ? હજી આપની પ્રકૃતિ યરાયર સ્થિર નથી, તો તે વેળા અમિત કલ્પનાના તરંગોને ખસેડવા, એ ઘડી હું આપની કને આવીને ચરણ તળાંસું, તો આપને ન ગમે ?”

“તું કહે છે, હું હસું છું, પણ એક પાયકસ્થિતીનું જન એમ જાણે, કે આ માણસ એકાદ એ પુરી ખાઈને રહેતાં, પેટ કેમ ભરાતું હશે ? પણ તેને ક્યાંથી એમ ખમર હોય, કે તે અપાયક હોજરીનો છે ! નીર ! મનની વ્યાધી વખને કંઈ ગમતું નથી.”

હજી વાત ચાલુ છે, ત્યાં કોઠનાં પગલાંનો ધ્વની થયો. બન્ને ચમક્યાં !—સેવક ખમર લાગ્યો કે “મધુરી બહેન અહીં મોટાભાઈને મળવા આવે છે” એટલે બાગના એકાન્ત ભાગમાંથી તરત નીર ઉડી-અને ચોકમાં તેને લેવા ગઈ—સુમન વિમાણમાં પડ્યો—ઉંડા નિસ્વાસા નાંખતો દીવાનખાનામાં જઈને દૃષ્ટિ નમાવા લાગ્યો !

વાંચનાર ! “વર-ઘેલી વનિતા” વાર્તા ભાગ નમે વાંચી ગયાં હશે. તેમાં સુમન પોતાની પ્રિયા વીરમતિના વિરહમાંજ આરોગ્ય ગુમાવી બેંડા છે. અને નીરને તો માત્ર જૂખ્યાનો કોળીઓ, ને તરસ્યાનો ઘુંટડો ગણીને રાખી છે; પણ તેના મનની શાન્તિનો કિનારો હજી દેખાયો નથી—હજી તે કેવા ને ક્યાં ગુચવાડામાં, તરંગ કે તોફાની પવનના સપાટમાં ઉઠે છે. તે હવે પછી જાણીશું. પણ આ તો સિદ્ધ વાત છે કે તેને નીરનો પ્રસંગ યા સહવાસ પ્રિય નથી ! યદા બાવી.

રસ-ઘૂંટ પીધાંતો સુદ્ધા ગણીને, વિષ એજ થયો ઘૂંટ, કાળક્રમે,
પ્રિયરત્ન હતું મનને ગમતું, થયું અપ્રિય એજ અકાળ સમે;
વરસે વરસાદ મહા મહિને, તરસે તન ચાતક પીડ ટળે-
નહિ, યોગ ગયા પછી પ્રીત મળે, બસે અમૃત તો અવસાન સમે !

પ્રકરણ ૪ થું.

સુમનની માનસિક નબળાઈ! મધુરીનો ઉપદેશ !

“ મધુરી ! જ્યારે તારા પતિ કનકરાયે, તને અતિ પીડા કરી, રાત્રીએ કહાડી મુકી હતી, અને તને આખી રાત્રી મહારા એકાન્ત ભાગમાં રહેવું પડ્યું હતું, તે યાદ છે ? ”

“ હા, સુમન ! મહારી તે વખતની દયામણી સ્થિતિ મને યાદ છે. અને એ વેળાએ, મહારા મનની નબળાઈ હાલતમાં, મને તારો અખંડ આશરો મળતાં, મેં મર્યાદા છોડી દેવાની નાદાની કરી હતી. તે વેળાએ, તેં મને જે ઉપદેશ કરીને બચાવી લીધી હતી—એજ વિશુદ્ધ બોધનું મને આજે સુખરૂપ પરિણામ મળ્યું છે. અને હું આજે મહારા ભલા ધણીના આશરો તથા સ્નેહમાં સુખી છું, તેનો આશિર્વાદ તને છે, સુમન ! પણ તે યાદ આપવાનું આજે શું કારણ ? ”

“ અરે પેલું કોણ ?—કોઈ આપણી વાતો સાંભળતું હોય, એમ જણાય છે ! ” સુમને તરત મધુરીને બોલતાં અટકાવી દીધી, અને બીજી તરફ લક્ષ બેંચાવી લીધું.—

વાંચનાર ! હવે તમને કંઈક પૂર્વ ભાગ તરફ લઈ જવાં પડશે—આગલી આ પાત્રોની છવન કથાની યાદ આપવી પડશે.—

“ વર-ઘેલી વનિતા ” વાર્તાનાં આ ચાલુ પાત્રો છે. **નિરંજની** યાને વરઘેલી વનિતા (નાયિકા) છે. અને મધુરી (ઉપ-નાયિકા) છે. **સુમન** (નાયક) છે; અને **કનકરાય** (મધુરીનો વર) ઉપ-નાયક છે.

મધુરીનો પિતા વિનોદરાય, સુમન (નિરંજનીના ધણી) ના પિતાનો મિત્ર હોવાથી, અને વિનોદરાય સોલીસીટરની (પેદી) ફર્મ, સુંબઠમાં હોવાથી, સુમનને તેના પિતા ગુણવંતરાય (જડજ, અમ-

દાવાદ) સાહેબે, પોતાના સ્નેહીને ત્યાં રાખેલો હતો. મધુરીનો બાળ વિવાદ જે જીવાન સાથે થયેલો હતો, તે નાદાન હોવાથી બિચારી બાળાને બહુ વેડવું પડ્યું હતું; એ સમયમાં મધુરીનું મન નબળું હતું, ને સુમન તેના બંધુ સમાન હતો. જે કે સુમન પરણેલો હતો—પણ તેની સ્ત્રી નિરંજની, મુંબઈમાં નહોતી, અમદાવાદ હતી. અને હજી લગ્નની શરૂઆતનીજ સ્થિતિ હતી. જે કે પ્રેમ લગ્ન હતાં; પણ પરિચય બહુ નહોતો. સુમનનું શુદ્ધ ને પવિત્ર સ્નેહમન મધુરી પ્રત્યે હતું; અને એ પ્રસંગને લીધે, નિરંજની બહુ વહેમાન ગઈ હતી. બીજી તરફથી મધુરી પ્રત્યે તેનો પિતા કઠોર થયો હતો. ને તેનો ધણી અમલ કરતો હતો. એકવાર રાત્રે મધુરીને તેના ધણી તથા સાસુએ ઘર બહાર કઢાડી મુકી હતી. ને તે સુમનના ખાનગી ઓરડામાં (પોતાના પિતાનાજ અંગણના કમ્પાઉન્ડમાં) રાત્રી રહી હતી—કેમકે પિતાનો સખ્ત હુકમ હતો, કે સાસરે જવું જોઈએ, ત્યાં રહેવુંજ જોઈએ; પણ તેને તો સાસરેથી કઢાડી મુકી હતી. આ રાત્રીએ, મધુરી અકળાઈ ગઈ હતી—ને સુમનનું દીવ છતવાની દુર્બુધ્ધી થઈ હતી. પણ સુમને તેને સદ્બોધ આપીને, બહેન ગણી મદદ કરી હતી. આ પ્રસંગના પરિણામે આખરે સુમનને દેશ તજવો પડ્યો હતો. નિરંજનીનો બહેમાયલો પત્ર, જે કે સુમન ઉપર મુંબઈ આવેલો હતો—પણ તે પત્ર, વિનોદરાય સોલીસીટરના હાથમાં આવી ગયો હતો. ને તેમાં તેણીએ મધુરી સાથે આડા વ્યવહાર બાબત ઇશારો કર્યો હતો! આ તક સાથે, મધુરીની રાત્રીનો બનાવ પણ સોલીસીટરને કાને આવ્યો હતો, ને તેથી સુમનને પોતાના ઘરમાંથી દૂર કર્યો હતો—વિશેષ હકીકત તો બહુ લાંબી છે; પણ હુંકમાં એટલુંજ કે, પાછળથી સુમનની સ્થિતિ સુધરી હતી—તે દુર પ્રદેશમાંથી સ્ત્રી તથા ધન મેળવી લાવ્યો હતો; નિરંજની દેશ તજી ગઈ હતી—કેમકે તેના પર પણ

સમયકાળે હુમસો કર્યો હતો—અને મધુરી પણ પોતાના નાદાન, પરંતુ પાછળથી સુધરેલા પતિ સાથે સુખી સંસાર ચલાવતી હતી—આ કથા પ્રસંગનું છેવટ એ આન્યું, કે નિરંજની પોતાના પતિ સુમનના આશરામાં, તેના પુત્ર સુરથ સહિત રહી—સુમન પોતાની પહેલી સ્ત્રી ગુજરી ગયા પછી નિરંજને અભાવ રાખી રહેલો હતો. તેને વળી એક નવીન મૃગલીની મોહ જાળ લાગી હતી.

આજે એક વિચિત્ર પ્રસંગ બન્યો હતો—“ મધુરીને પોતાના મનની વાત કહેવી—અને તેની કનેથીજ શાન્તવન માગવું ! ” તેમાટે તેણે તેને મળવા બોલાવી હતી.

મધુરી તો પોતાના પતિ કનકરાય તથા એ બાળકો સાથે, સુખમય જીવન ગુજારતી હતી. મુંબાઈની સારી સોસાયટીમાં માનીતી હતી. નિરંજની બિચારી જન્મદુઃખિ હતી. ને તે પોતાના પતિ સુમનના અભાવમાં જીવન ચલાવતી હતી—તેના મનમાં સદા એમજ હતું, કે નાથને સુખી શી રીતે કરે ? પરંતુ તેનો યત્ન કેવળ નિષ્ફળ હતો. સુમનનું મન સ્થિર નહોતું—નીરંજ બહુ બહી ને ભોળી હતી. નિર્મળા નામે અટુલી રહીને, દમયંતી પેઠે દુઃખ વેદ્યા છતાં—નિર્મળ ને નિર્દોષ રહી હતી. તે “ નિઃશ્વસ-માણિક ” હિંદુ સંસારી વાર્તાની એક કપનાયિકા ગુણવંતી જેવી હતી—સાવકી (શોક્ય) નો પુત્ર બગીરથ, તેને પોતાના પુત્ર સુરથ પેઠેજ નીરંજ પાળતી હતી—સાવકી માતાની કરી તખ્તીયત તે બગીરથ જોઈ શકતો નહોતો ! સુરથ ને બગીરથ બન્ને, શાળામાં સાથેજ શીખતા હતા—તેઓ મિત્ર પણ હતા—કેમકે એકવાર સુરથે, બગીરથનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો—તે દીવસથી માયા બંધાયેલી હતી.

આ સઘળા પ્રસંગને કેટલોક વખત વીતિ ગયો હતો. મધુરીનો પિતા વિનોદરાય તો વિદેહ કૈવલ્ય પદ પામ્યા હતા—માયાળુ માતા,

વિધવા તરીકે વૃદ્ધજીવન ગાળતાં હતાં. અને તો પણ પ્રભુકૃપાએ તેને એક પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું; તે ઉપર સર્વ શાન્તિ મળતી હતી. પુત્ર બહુ અંચળ હતો, ને તે પોતાની વડી બહેન મધુરીનાં બાળકો જોડે કિન્ડર-ગાર્ડન કેળવણી લેતાં હતાં. સર્વ કુટુંબ્ય મુખ્યમાંજ હતાં. મધુરી હવે પોતાના પતિ તથા બાળક સાથે માતા-સેવામાંજ રહેતી; એટલે કે બન્ને કુટુંબ્ય સાથેજ રહેતાં હતાં. મધુરીને. તેની માતાએ પોતાના બંગલામાંજ એક અલ્લાયદો બંગલો રહેવા માટે આપ્યો હતો; કેમ કે તેને પતિસાથે માતાના બંગલામાં રહેવાનું ફાવતું નહોતું, પણ જમવાનું સાથેજ હતું; કનકરાય જો કે જમાઇ હતો-પણ મધુરીની માતાએ પુત્રવત્ માન્યો હતો-સુમન પણ વારંવાર મળવા-ભેટવા અને વાર-તહેવારે જમવા આવતો હતો. બગીચ-સુરથ બન્ને જણા, રંગની તક લઈને રમવાને આવતા હતા-કુકમાં બન્ને કુટુંબ્ય એકજ હતું-એવો સંપ ચાલતો હતો.

વીરમતી ગુજરી ગયા પછી સુમન બહાવરો બની ફરતો હતો. નીરપ્રતિ પ્રીતિ ચોંટતીજ નહોતી. તેને વળી એક મનોહારિકા સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છાતા હતી. ને તે મધુરીની બહાલી સખી હતી. તે બનારસમાં હતી. માત્ર તે કન્યાનાં વખાણ મધુરીને મ્હોડે સાંભળ્યાં હતાં. ને એક માસિકમાં એ કન્યાની છબી તથા કેળવણીની ક્રાંતિ, જેઠ વાંચી હતી તે સમયથી ઇચ્છા પ્રગટી હતી. પણ તેનાથી કંઈ બોલાય કે થઈ શકે તેમ નહોતું, તોપણ મધુરી કને દીલ બોલવાની ને પૂર્વના ઉપકારની યાદ આપીને માર્ગ મેળવવા ઇચ્છતો હતો ! મુદ્ધિ : કર્માતુસારિણી.

સુમને જ્યારે મધુરીની વાત ચુકાવી, અને પાછલા પડછાયા ઉપર તેની દૃષ્ટિ દોડાવી, ત્યારે તેણે અરેબરૂ શું જોયું ? કોઈ દેવાંગના જેવી મૃતિનો ઓળો ! એ કોણ હતું ? સુમનની મૃત સ્ત્રીનું

એક વાસના ભૂત-પ્રતિબિંબ ! આહા ! કેવી સુંદરી !—અન્ને ચમક્યા !
જરા વારે ને અલોપ થઇ ગયું.

“સુમન ! બહુ નવાઇની વાત—ગાણે ત્હારી મૃત સ્ત્રી વીરમતીજ !”
મધુરીએ કહ્યું.

“હા; મારી વીર જીવેજ આજો ! પણ શું તે ખરો હશે ?”
સુમનને શક પડ્યો.

“માનસિક નબળાઇનું સૌ પ્રતિબિંબ છે. સુમન, તું હાલ
કેટલો નબળો પડી ગયો છું ?”

“ને તે માટે મેં તને બોલાવી છે. મને કંઈ ગમતું નથી—
હું કદાચ દેહ તથા—

“ક્ષમા ! આટલી હદ સુધી તું નબળો ન થા—હજી તને
સંસાર ચલાવવો છે.”

આ વેળા તે અન્ને ક્યાં હતો ?—દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગ
નજીક એક ખાનગી એકાન્ત રૂમમાં—આ પીતાં હતો !—નીરૂં તો
તેઓની પેરોણાગત માટે ચાથ બનાવવા માટે રસોડા તરફ
હતી—તેનું મન સાચધ હતું. પણ સ્ત્રી જત સદા શકમંદ રહે છે.
તેથી વારંવાર મનમાં સંકોચાતી હતી—ને તેઓની વાત સાંભળવા
લજ્યાતી હતી—પણ એમની તરફ જવાનું નહોતું. દીલ લઇ જતું નહોતું.

“મધુરી ! મને કંઈ એવું પડતું નથી—”

“તું ત્હારા વિશ્વાસ ને મનને ખીણે બાંધે, તો સારું !”

“દીલ વિનાનું દીલ ક્યાં બીજે જાય ?” સુમન વધુ નરવસ થયો.

“સુમન ! તને પ્રભુએ નીરૂં જેવું સ્ત્રી રત્ન આપ્યું છતાં તને
અસંતોષ ?”

“અસંતોષ !” સુમન હસ્યો—“તું શું ગાણે, મધુરી ?”

“સુમન ! આજે ત્હારી પ્રકૃતિ કંઈક હું વિચિત્ર જોઉં છું !”

મધુરીએ હસીને મંબીર રહેરે કહ્યું.

“તેથી જાણે તને બય લાગે છે, અને હસીને ચાલી જાય છે! જ તારે જવું હોય તો જ—તને મ્હારી પ્રકૃતિ વિચિત્ર લાગતી હોય, તને મ્હારા સ્નેહ—સંબંધથી બય કે હાનિ થતી હોય તો જ!”

“સુમન! તું તો બહુ રીસાળ થઇ ગયો છું; વાત-વાતમાં ચીડાઇ જાય છે, જાણે તને ઓછું આવતું હોય! મને ત્હારાપર વિશ્વાસ તેમજ વિશુદ્ધ ભાવ છે. હું ત્હારામાં કશું કપટ જોઇ શકતી નથી. પણ આજે મને ત્હારી દૃષ્ટિમાં કંઇક વિકાર માલમ પડે છે. તું જે દૃષ્ટે મને જોતો આવ્યો છું. તે દૃષ્ટિ આજે નથી! મને માફ કરજે, સુમન! કારણ તો ગમે તે હોય, પણ સદાનો તું હોંસીસો બોલો ને નિર્મળ આજે નથી લાગતો!”

“ખરી વાત છે, મધુરી! આજે હું તને જુદો લાગતો લાગે. કેમકે મુઝાયસો છું. અને હવે મ્હારે શું કરવું, તેનો છેલ્લો અનુમત લેવાનો છું, તેથી તને તેમ લાગતું લાગે! કહે, મધુરી મ્હારે હવે શું કરવું?” મધુરી જવાબ આપે, તે પહેલાં તરતજ નિરંજની નજ-દીક આવી, અને બન્નેને વાતમાં મસ્ત થયલાં જોઇને પાસેના ખુણામાં ધુપી સાંભળવા લાગી—તે નિરાંત જીવે ઇચ્છેરપર બેઠી.

“ત્હારે વળી ખીચું શું કરવું છે! ત્હારી પ્રિયા નીરને સંભાળ, બચ્ચાંને કેળવણી આપ—અને સત્કાર્યમાં જીવન પરાવીને સુખી થા—

“ના—ના; મ્હારે હવે જીવવુંજ નથી!” સુમન ઉભો થયો—ને મધુરી ઉડી—નીર ચમકી!—

“થેસો? આ તે દિવાનાપણું નહિ, ત્યારે ખીચું શું?” મધુરી હસીને બોલી.

“વાર, દિવાનો તો દિવાનો!” સુમન સ્તબ્ધ થયો.

“પણ એટલું બધું શું છે? જો તને નીરની અવસ્થા પસંદ નહોતી, તો કોઈ બીજી સ્ત્રી પરણીને સુખી થા—નીર કંઈ ત્હારી ધમ્મણ તોડે તેવી નથી!” સુમનનો અનુમત જાણવાજ મધુરી બોલી.

“હા—તે તું જાણે—પણ મ્હારું મન સ્થિર થશે?”

“હું નથી સમજી શકતી, કે ત્હારું મન ક્યાં છે?”

“શું કહું મધુરી? હું પ્રભુને શરણે છું!” એટલું કહીને રડી પડ્યો—

“સુમન! સુમન! શાન્ત થા—તું મ્હારે ત્યાં આવજે—આપણે નિરાંતે ત્યાં વાત કરીશું! અહીં મને કશી અનુકુળતા નથી!” મધુરીએ ત્યાંથી જલદી છુટી થવાને કહ્યું, અને સુમનને આશાનું યુમકું બંધાણું; પણ નીરને નવી ચટપટ ઉભી થઈ—તે તો એમજ સમજી કે “મધુરીની દાનત બગડી છે, અને સુમન તેને ચાહે છે!” જો કે મધુરીનાં ગંભીર વચનોનો, ઘણી-ઘણીયાણીએ જુદો જુદો અર્થ કર્યો.

કેવળ નિર્દોષપણે આ પ્રેમ-ધેલી સ્ત્રીએ કહ્યું. પોતાના ભાઈ જેવા સ્નેહીના મનની હાલત બગડી જાણીને કહ્યું. કેમકે અહીંયાં ગડબડ વધારવાથી નીરના મનમાં સંદેહ થાય, અને કદી જો સુમન ખરેખરો દિવાનો થયો હોય, તો તેને દપકો દેતાં ખોટું પરિણામ અહીં આવે, તે કરતાં પોતાને ત્યાંજ મળવાની વાત રાખી. અને તરતજ મળી-ભેટીને રસ્તે પડી!—

સુમનને સહજ દિલાસો મળ્યો, તેના મનની સ્થિતિમાં કંઈક દીવામાં દીવેલ પહેલું લાગ્યું, અને શાન્ત થયો. પણ નિરંજનીના મનની હાલત બગડી!—રજનું ગજ થયું—નજરનું ઝેર પ્રકટયું.

વાંચનાર? આ પ્રસંગનું પરિણામ તને જોવાને વખત લાગશે, તેટલાં એક અદ્ભૂત ધરતીકંપથી થયેલા નિરંજનીના નવા અવતાર તરફ નજર કરજો! ચાલુ નાટ્ય-પ્રયોગની રંગભૂમિપર બનતા અવ-

તારસિદ્ધ પ્રયોગો તરફ દષ્ટિ દોડાવજો ! એક જન્મ-જીવનમાં, કેટલા ને કેવા તરેહવાર વેપ બજવાય છે, તેનો તને વિચિત્ર ખ્યાલ આવશે.

જો-પૈસા સત્યવાદી હરિચંદ્રનો સ્મશાન યોગ !-તારામતીનું પુત્ર વિયોગે હૃદયકાટ રૂદન !-અગ્નિસેન બ્રાહ્મણની સેવકી તારા, પુત્રના શયને અગ્નિદાહ કરવા જવાની વિનતીનો ચિનાર-એજ પ્રમાણે નિરંજની પાછી અવળાં બાગ્યે, બીજાની દાસી બની આ દશાએ પહોંચી છે. *

પ્રકરણ ૩ જી.

પુત્રના અવશાન વેળા પરવશ માતાનું કટુપાંત !

“ મહાજન ! મહારો પુત્ર અકાળ કાળના મ્હોંમાં સપડાયલો છે ! તેનો અવશાન નજદીક આવ્યાની ખબર મળી છે; માટે માત્ર છેલ્લું મોં જોઈને વાત કરવા માટે જવા દેવાની રજા આપશો ? ” નિરંજનીએ પોતાના સેવકીય ધર્મ પ્રમાણે માલિકની રજા માગી !-

* સુયેવંશી રાજા હરીચંદ્ર, સત્ય બળપર રાજ્ય ત્યાગી ગયો; ને રૂપિનું રૂણ દેવાને-પત્ની તથા પુત્રને અગ્નિસેનને ત્યાં વેચ્યાં. ને પોતે છેવટે બ્રાહ્મણને ત્યાં સ્મશાનનું કામ કરવા રહ્યો. એ કુટુંબજનક પ્રસંગમાં ન્યારે રોહિતનું મરણ થયલું જાણીને, પુત્ર-વેલી માતા તારાએ, અગ્નિસેન કને પોતાના પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કરવા જવાની રજા માગી, ત્યારે તે વિપ્રે એટ-લુંજ કહ્યું કે “ શું મહારા પૈસા ધુળમાં મળી ગયા ? પુત્ર ગયો, તો બલે ગયો, પણ હવે શું, તું પણ દગ્ગા દઈને ચાલી જવાની છું ? મુજ રંકનું ધન લુટી જવાની છું ? મરવાનું બધાંને છે. કાળ કોઈને છોડવાનો નથી. પુત્ર કોનો ને માતા કોની ? છીપમાંથી મોતી નીકળી ગયું, પછી નકામી છીપ મઠિ ફાંફાં મારવામાં સાર શો ? ” ઈત્યાદી કંડાર વચન સાંભળવાનાં એક સમય, એ અમાગી સ્ત્રીને પણ આવ્યો હતો.

વાંચનાર ! તું વિમાસણ ના કરીશ, વખત વખતની છાંયડી છે ! નીરંજની પતિ-છાયા તજી અહીં કેમ આવી ? તેનો ભેદ હવે પછીજ સમજશે.

“ શ્રેણી સ્ત્રી ! અનાથાશ્રમમાં શું તેની સારવાર નથી થવાની, કે કોઈ ખર્ચ નથી દેવાનું, કે પરભારી ખર્ચ ઉપર અધારી રાત્રીએ તું લાંબે દુર જવા ચાહે છે ? ત્હારા માથાપર કંઈપણ બોજ ન પડે, તેટલા સાફ તો એ છોકરાને અમે અનાથાશ્રમમાં મોકલ્યો છે ! ” શેઠે કંડે પેટે જવાબ દીધો !

“ ખરી વાત છે, કે દુઃખતાંની પીડા ખીજી શું જાણે ? ” નીરંજને નિસાસો નાખ્યો !

“ બાપ ! અમારા ઘરમાં નિસાસા અને શ્રાપ ન નાખીશ ! અમને એવું તોફાન નથી ગમતું ! તારે ગમે તો ખીજે નોકરી રહે, માત્ર ત્હારી શોક્યના દીકરા ભગીરથને તેં ગુરૂકુળમાં ભણવા મોકલ્યો ને તે માટે મ્હારી કનેથી ઉછીકી રકમ લીધી છે, કે જે તે ત્હારી નોકરીમાંથી આપવા કહી છે-તે આપી દે, તે પછી ગમે ત્યાં જ ! ”

જુદી શેઠે હિસાબ ચુકવી દીધી-સ્વાથ આંધળો છે, લોભીયાઓ બેશરમ અને નિર્દય હોય છે ! નીરંજને ફરીને વિનંતી કરવા માંડી.

“ શેઠજી ! આપ એ સુખથી ભાગ્યદીન છો-એટલે અમળા દરદીને રોપની પીડા શી રીતે જણાય ? પુત્રના અવશાન વેળા તેની માતા શું સજીવ દેહે, નજીક છતાં ત્યાં હાજર ન રહી શકે ? મને રમ આપો ! મ્હારી આ હાલતનો લાભ હોતો, તમને યોગ્ય નથી ! ”

“ શું તેને તું જીવતો રાખી શકીશ ? ”

“ આપ પેલા પાણેલા પોપટને મરતો બચાવી શક્યા ? જો કે આપનો તે વ્હાલો પંખી હતો-તોપણ ગુજરી ગયા પછી એ આંસુ પાડ્યાં, અને તે હજી સ્મરણમાંજ હશે ! ”

“હા;-પણ તે પાળેલો-અને ત્હારો પુત્ર અનાથાશ્રમમાં; પેલું અવાચ્ય વનવાસી પંખી, અને આ તો સ્વાર્થનું પંથી !”

“મહારાજ ! પંખી તો વનવાસી હતું. પ્રભુની તેનાપર છાયા હતી-તમે તો ધનથી ખરીદેલું ને કૃત્રિમ માયાથી પંપાળેલું હતું; મહારો પુત્ર તો મહારા માંસનો દુકડો છે-નવ માસ ભાર સહન કરેલો અને પિત્રીઓના પિંડદાનનો અધિકારી વંશનો વેલો છે ! પોપટથી આપનું વાંઝિયામેણું નહિં ટળે-મહારા પુત્રથી તો તેના પિતાનું નામ અખંડ રહેશે, અને વંશનો વિસ્તાર વધતો જશે; માટે મને મહારા પુત્રનું મોં જોવા જવું જોઈએ. પેટ તો પાશેર પાણીથી ભરાય છે. પણ આપની ચાકરી તો માત્ર એ મહારા પુત્રને, આપદકાળે ઉપયોગી થાય, એ ધન માટે છે; તેથી મને હવે રજા આપો. પુત્રની માંદગી કરતાં નોકરી વધુ કિમતી નથી. નોકરી તો આ કાયા સુધી છે, પણ મહારો પુત્ર તો આ જીવમાં પાળનારો, ને વાસનાદેહને મુક્તિ દેનારો છે, સમજ્યા ! ગમે તો છેવટની રજા આપો, ગમે તો કૃપા રાખીને થોડીવાર માટે રજા-આપો.” નિરૂએ દડતે આંસુડે રજા માગી. આખરે શેઠનું હૃદય પિગળ્યું, કંઈક માનવ અવતારના દુઃખનું ભાન થઈ આવ્યું.

“નિર્મળા ! તમે હક કરો છો, તો હું રજા આપુ છું, પણ વહેલાં પાછાં ફરજો. તમારી શેઠાણી આજ્ઞરી છે, ને તેની કને તમારા વિના બીજું કોઈ નથી. વળી રસોડામાં ભટ અને ઘાટી ગુંથાયલા કામમાં, અને હું જઈ ઓરીસે, પછી બંગલો રાતમાં રહે, ને તિજોરી તો તાળામાં-એ તો હવે તમે અચળા એટલે એ આંસુ પાડીને પુરુષોનાં હૃદય પિગળાવો-તેથી રજા દીધા વિના છુટકો નહિ-પુત્ર કેવા અકરમી નીવડે છે, તેનો તો અનુભવ થયે સમજાય ! શ્રવણ જેવા પુત્ર કે સત્યજાન તો થોડાજ; પણ દુર્યોધન જેવા તો ડગલે-પગલે !

સમજ્યાં બાહ્ય ?” શેઠે ડહાપણ ઝળકાવ્યું—નીરને એટલું સાંભળવાને વખત ન હતો. શરીર અહીં શેઠ કને હતું, પ્રાણ તો પુત્ર કને ઉડી ગયો હતો; પણ બાખરી દેનારી ચાકરી આગળ બાહ્ય લાચાર બની હતી. જે કંઈ ખરું—ખોટું કહે, તે સાંભળવા અને હાં-જી હાં કહેવાને, દશાએ દયામણી કરી દીધી હતી.

“ખરું છે, શેઠજી, તોપણ માતાનો જીવડો દયાયલો કેમ રહે ? ગમે તેવો અકરમી પુત્ર નીવડે, તોએ માનો તે પુત્ર ! પુંડલીકે મા બાપને ધરમાંથી કાઢી મુક્યાં. તે છતાંયે તેના સંકટ, માબાપથી ન જોવાયાં ! શેઠજી ! ચિન્તા ન કરશો ! મને મ્હારી ચાકરી કરતાં શરમ વધારે વ્હાલી છે. હું જાણું છું, કે તમે સર્વે મારા વિશ્વાસ આધારે તમારું સ્થુલ દેહ, જીવન ને વૈભવસ્થાન મુકેલું છે, તો હું મૂર્ખ નથી—બહેલીજ વળી આવીશ—જાઉં છું. બાહ્યની મેં રગ લીધી છે !” નીરએ નમ્રતાથી પોતાના નિભાવ અર્થે કહ્યું.

“વા-ર, બહેલી આવજો !” છેવટે પણ પોતાના મત્યાભિમાન પર શેઠ ગયો—હલકો ને હલકો શબ્દ વાપરી કિમો રહ્યો ! નીર તે શબ્દો સાંભળી રહી—ને પાછી પાનીયે દૃષ્ટિ કરતી ચાલી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ઝોરકનેજમાંથી ઇસ્પીતાલમાં ! અહોલામાંથી ચુલામાં !

વિપત્તી જોરથી દોડે, બાહ્ય ખબરો ના જુએ;

આંધળી બંદૂકો ફોડે, સમુદ્રી ક્યમ તો રહે !

અનાધાર તારામતી, રડતે ને દડતે આંસુડે, જેમ પોતાના વ્હાલા પુત્ર રોહિતનાં શબને શોધવા જંગલમાં ચાલી હતી, તે રીતે નીર પોતાના એકના એક આશાધાર બાળક મુરચનું મોં જોવા ચાલી.

વાલકેશ્વરથી, છેક ચીંચીંદર સુધી પગે ચાલતી, હૃદયમાં કંપ, અને શરીરમાં નયળાઇ ચાલુ છતાં, સંજુરી અને હિમ્મતથી ગમ્મ!...

દશાની અજબ બલિહારી છે. ચોપાટીના દરિયા નજદીક સાગર મહેલ પાસે પોતાનો બંગલો જોયો—અને તેનો દમામદાર દેખાવ નિરખીને, ખરે તેમાં ભોગવેલો વૈભવ આ ટાણે શું તેને યાદ નહિ આવ્યો હોય! ગાડી-ઘોડે ફરનારી નીર, એક વેળા ભણે વિપત્તિ ભોગવેલી છતાં, છેવટે સારું સુખ પામી—ને ફરીને પડતા પર પાદુ, ને દુઃખતા પર ઉદ્ધામ જેવી હાલતે આવી ગમ્મ, તેને આ વેળા ઉઘાડે પડે ચાલતું પડતું હશે—તે શું મનને નહિ લાગતું હોય! દૈવની ગતિ ન્યારી છે! વરસાદ ધીમે ધીમે પોતાની ગતિ વધારતો હતો—સમય સંધ્યાકાળનો હતો—ચારથી પાંચ મૈલની મુસાફરી હતી—ઊગ્રે ઊગ્રે ભય લાગતો હતો. એક પગતું આગળ ભરતાં, મનને એમ થતું, કે પોતે પાછળ પગે ચાલે છે!—દુઃખ, આફતકાળનાં એવાંજ હોય છે!

આખરે મહા મુશ્કેલીયે સાંજના સાત વાગે નીર બિચારી પોતાના બાળકના બિચાનાવાળા મકાન પાસે આવી પહોંચી. અનાથા-શ્રમનો દરવાજો બંધ હતો, પણ બારી સહજ ઉઘાડી હતી. રામોસી દરવાજા પાસે ફરતો હતો. નીરએ બારીમાંથી ડોકીયું કર્યું, કે રામોસીયે રાક્ષસી ખુબ મારી. તે દરવાજા નજીક આવ્યો.

“કોન હંચ! ક્યા કામ હંચ!”

“સિપાઇદાદ! મ્હારે મ્હારા બાળકને મળવું છે!” નીર નમ્રતાથી બોલી.

—“ઇસ વખત મીલના નહિ હોગા—સ્વૈરમેં આના!” બૈયાજી ટેડો થયો!

“બાપુ! મ્હારો બાળક આગરો છે!”

“જાન્ય તો કલ દપોરે આનાં! કયું! કે રહવેરમેં ડાગડરભેંમ આતે હંય.”

“પણ ત્યાં મુઘી મહારી ધિરજ કેમ રહે? હું વાલકેશ્વરથી આવું છું!”

“ક્યા હમલોંગપર મહેરબાની ફરમાનેકે લીયે?”

“દાદા? તમારે બચ્ચાં છે?”

“હાં, તો ક્યા હય?” બિયો બાવપર ચડ્યો.

“તમારું બચ્ચું કદાપિ માંદું હોય—ને તમને તેની કને જતાં કોઇ અટકાવે, તો—

“ક્યા બકતી હય? ક્યા તેરા બચ્ચા આઝરી હુવા, સો હમેરા બચ્ચાબી હોય? ક્યા ખાત લાઇ હય!” રામોસી મર્મો હર્યો!

“હું એમ નથી કહેતી—પણ તમને સદા આરોગ્યવંતાં બાળક આપે, પણ એવો વખત કોઇને હોય તો—

“બસ—મધે કર જીઆન! સુન, યે હમેરા અખ્યારકી ખાત નહિ હય, કે હમ તુમકો અંદર આનેકા હુકમ દે!” હલકા લોકો પોતાને બહુ વચન માનાર્યે વાપરીનેજ મોટાઇ મેળવે છે, તેમ રામોસી પણ વડાઇ લેવા લાગ્યો!—

“બલા રામોસી! મહારી કને બીજું તો કંઇ નથી, પણ એ આના—

“ક્યા? હમકોં બિખારી મુઘલીસ સમજતી હય! ક્યા હમકોં રસ્તવ દેતી હય! ક્યા કીસીકા લડકા ચુરાને આઇ હય, યા કુચ્છ યેહી બહાનાંસે દુસરી મતલબ સાંધનેકો આઇ હય?” બિયાજી ફાટ્યા!

“બાઇ? હું તો અનાથ છું. એક શાહુકારને ત્યાં નોકરડી છું. આ અનાથાશ્રમના અધિકારીઓએ મહારીપર દયા કરીને મહારા પુત્રને અહીં રાખ્યો છે. મને ખબર મળી છે, કે તે ઘણોજ બિમાર છે, તેથી માલિકની રમ્મ મુસ્કેલીથી લઇને, છેક વાલકેશ્વરથી અહીં

સુધી પગે ચાલતી આવી છું; વાર, એટલી તો દયા લાવો, કે હું કેટલી થાકી ગઇ હઇશ? મને અંદર જરા એસવા તો દો?"—
એટલું બોલીને નીર, બારી વાટે અંદર તો પેડી. બિયાને દયા તો આવી.

“અચ્છા! આ જા! એર દેખ, પેલી સિપાહીકી કોટડીકી પાસ બયક જા! મેં અંદર તલાશ કરકે આતા હું? તેરા લડકેકા નામ કયા?”

“સુરથ! નિર્મળાનો એકનો એક પુત્ર, અને—

“અરે હાં-હાં, સમજા! કયા હમકો ઉલ્હુ-બહેરા સમજતી હય! બયક-જા!” ભૂંચો એટલી ખુમારીના શબ્દો બોલતો બંગલા તરફ ચાલ્યો-અને નીર, નજદીકની કોટડી પાસે જઇને ઉભી! તેના હૃદયમાં હ્લાય બળતી હતી-પુત્રનું મોં કયારે જોઉં, એ ચિન્તામાં ગિરફતાર હતી-સિપાઇ કયારે હુકમ કરે કે “અંદર જાઓ.” એક ટશે સિપાઇની વાટ જોતી-હૃદયમાં રડતી, આંખમાં ધ્રુપાં આંસુ અ-ટકાવીને-બળતા દાહમાં એકલી, ઓશીઆળી ઉભી રહી! પા કલાક તો ત એમની એમ, આમ તેમ જોતી ઉભી રહી-કોઇ પણ નજરે ન પડયું, દુર ફક્ત મેલા દાનસની ધીમી બત્તી બળતી હતી-આકી અંધાર ધોર હતું! વરસાદ પણ ધીરી ધારે ચાલુ વરસતો હતો—કોટડી નજદીક તો અંધારી જોલ જોવુંજ હતું-જરા વારે છેવટે રામોસી આવ્યો! તેની દાનતમાં પેડેલો કાંટો ચળવળ થતો લાગ્યો-અને કંઈ જુદાજ અવાજે બોલ્યો!

“આઇજી? આપ યહાં રાતવાસો કર સકોંગે, જમ સ્લેવરમેં કુચ્છ પત્તા લગે-કયું કે અબ તો.....

“ભાઈ? હું અહીં અબળા જાત એકલી કેમ રહી શકું? વળી મ્હારા શેડે તો એકાદ એ કલાકનીજ રજા આપી છે!”

“ત્હેરી ગરજ હો, એર પુત્રકા મ્હોં દેખના હો, નો રહે જા! થેહી કોટડીમે યુગરા કર રહે! અચ્ચાસે નોકરી જાસ્તી નહિ.”

વાંચનાર ! તું જ કહે ! નીચેને શું કરવું ?—રહેવું કે જવું ?—

અફસોસ ! અનાથાશ્રમની સ્થિતી પણ જાણે. દરબારી જેલ, કે મહેલના જેવી !—દશાના દરોડામાં એવું જ હોય !

પ્રકરણ ૫ મું.

પડયા ઉપર પાટુ !—રંકનો બેલી રામ !

દેશી લોકોમાં એવી માયાળુ કહેવત છે કે “રાત ઉપર રાત પડે !” એટલે કે દુઃખતા પર ડહામ, અને પડયાપર પાટુ, એવી ધૈર્યશીલ કહેણી પ્રચલિત છે; પણ કસંજોગ વચ્ચે બધું થાય છે. આપણો આત્મીક ભાવનાનો સંસાર સદા ધર્મ અને ભાગ્યપર ચાલનારો છે. જે કે કુદરત હમેશાં મદદ કરનારીજ છે, તોપણ પોતાની માની લીધેલી રૂઢીચી ચતી ભૂલને, ભાગ્યનો દોષ ગણી લેવામાં આર્ય પ્રજા કદી પાછળ હસતી નથી, અને એ રીતે સદા આપદકાળ ને ભાગ્યયોગ. પુર્વનાં દત્ત, અને પાપનો ભાર માની લેતાં વાર લગાડતાં નથી ! આ માન્યતા કેટલીકવાર માનવા યોગ્ય હશે, પણ ઘણીવાર તો તે નબળાઈનો ભોગ થઈ પડે છે, અને ધિરજ ખોઈને પોતાને હાથે પોતાનું મટ બદલે અરિષ્ટ કરી દે છે ! અલખત કેટલીકવાર પારકી મદદની જરૂર પડે ખરી, પણ તે મદદ મેળવવાને જો અશક્ત થયાં હોય, તો ઘણી વેળા કુદરતી રીતેજ મદદ મળી જાય છે; પણ તેથી તરત વેળા આપદકાળે નિરાશ થઈને દુઃખને, હતાવાનો પ્રયત્ન બંધ કરી ન દેવો ! પાણીના પૂર સામે ભભે ન થવું, પણ દુઃખતાં અચવાનો યત્ન તો કરવો.

નીચે ક્યાં છે ?—વાંચનાર સહજ જાણે છે, કે તે બહી અબળા કૃત્તીન કુળવંધુ, શ્રીમંત પતિની પત્નિ, પોતાના આગ્રહી બાળકનો

જોવા માટે અનાથાશ્રમમાં આવી છે ! પેલા પહેરેગીર રામોસીની ખુરી દૃષ્ટિ તમે, જૂઠાં બહાનાં તમે, એકાન્ત ભાગની કોટડીમાં બેઠેલી છે !

સ્વાર્થઅધ માણસો, નિર્ભળ સ્નેહાર્દ્રજનોનાં હૃદયને પણ તેવાંજ સ્વાર્થ સમજે છે ! એ મતલબી લોકો એમજ માને છે, કે પોતાની પર જે સ્નેહનાં ઝરણાં નામે છે, તે માત્ર સ્વાર્થના એક પાપી ઝરણાંનાંજ જળ છે; પણ તે મૂર્ખ એમ ક્યાંથી સમજી શકે, કે સ્વાર્થ તો ખરો પણ લૂટાર નહિ, માત્ર હૃદયના સત્ય ભાવનો ! ધન કે તન લૂટી લઈને, છેવટે દગો દેવાનો નહિ, પણ તે સમર્પિત, અતે બેવફા થનારાં કાળાં માણસનાં હૃદયમાં, પોતાના પવિત્ર પ્રેમના કીરણોની સદાય તેજસ્વી ધારા મુકવાનો છે ! જ્યાં કદર નથી, ત્યાં કિમ્મત શી છે ? જેનાં કેવળ મૂળજ સ્વાર્થની જમીનમાં રોપાયલાં હોય, તેને તો તેજ દૃષ્ટિ હોય !—

નીરને માત્ર પોતાના પુત્રને બેટવાને, સારવાર કરવાનો, અને પતિવંશ રાખવાનો ખરો નિર્ભળ અને પવિત્ર સ્વાર્થ વિના બીજો શો સ્વાર્થ હોઈ શકે ? એ પવિત્ર માયાને સ્વાર્થપરાયણ જનો તો સ્વાર્થના રૂપમાં કિમ્મત કરે ! અસ્તુ !

રામોશીએ નીરની ખરી ગરજ વરતી ! તેના જાણવામાં એમ આનું, કે આ સ્ત્રી ભણે નિર્ધન છે, પણ તેનું વાદળામાં છુપાયતું વીજળીરૂપ સૌંદર્ય-ધન બહુ છે; અને તે ઉપર કંઈક પાપી દૃષ્ટિ દોડી, પણ કુદરતે તરત મદદ કરી !

નીરને પોતાની ઓરડી નજદીક બેસાડીને, ગેટનો દરવાજો અધ કરવા જતાં-રામોશી પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો ! જે કે અનાથાશ્રમનો સુપ્રીટેન્ડેન્ટ ત્યાં હાજર ન હતો. સાત વાગી ગયા હતા. અને રામોસી પણ નિર્ભય હતો ! વળી સુપ્રીટેન્ડેન્ટ પણ નિરાંત.

છવે બહાર ગયો હતો, કેમ કે એ ખાતાના સેક્રેટરી ઘાટકુપર રહેતા હતા. અને છ વાગ્યામાં તો તે ખાતાની ઓફીસેથી નીકળી ત્યાં જતા હતા—કદાચ આ સ્થળે તપાસ માટે આવતા, તો સવારમાં મુંબઈ આવતી વેળા ખમર કલાડી જતા—અને કાં તો પાંચ વાગ્યે ઓફીસ છોડીને ફેરો મારી જતા—પણ છ વાગ્યાના અરસામાં ટ્રેન પકડ્યા વિના રહેતા નહિ, એવા નિયમિત હતા—ને તેથી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મુકામ છોડ્યું હતું. જો કે તેના પર, ખાતાના અગ્રણીય પુરૂષોનો માનનીય વિશ્વાસ હતો, તો પણ આજે વીજળ ચમક હતી, અને તેમાં કુદરતનો કંઈક હાથ ને ભેદ હતો !

રામોસી હજી દરવાજા કને ગય, ત્યાં તો સેક્રેટરીની ચિકટોરિયા સામે આવીને ઉભી રહી; ઝડપથી ડોકીયું કલાડીને તેણે જોયું, કે રામોસીને સામે સલામ કરી ઉભેલો જોયો.

“સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાયકુ ઓલાઓ !” શેઠે રામોસીને હુકમ કર્યો !

“જો તો બહાર ગયે હય, જનાય !” રામોસીયે ધીરે સાહે જવાબ દીધો.

“હાં ! ક્યુ બહાર ગયે હયે !” આમ બોલતાં બોલતાંજ તે નીચે, ગાડીમાંથી ઉતરી પડ્યો. ચિકટોરિયાવાલાને ઉભો રહેવા કહીને ખાતે અંદર ગયો.

“મકાન છોડકે ક્યું ગયે ?”

“કહેતે થે કે આજ દોસ્તકે વહાં મીજલસ હય—

“જમ્મનો આધી રાતભી હો ગય !

“હાં—હ—નાં—હ !”

“અચ્છા ! યહાં ખડે રહો—ગાડીમેં સામાન હય—દેખો !”—

શેઠે એકદમ અંદર બંગલા તરફ ગયો ! રામોસીનાં હાંઝાંજ ગગડી ગયાં ! ત્રાવ્યાર !—કોઈ પણ રીતે હવે દરવાજો છોડીને જવાય

તેમ ન હતું. દષ્ટિ ગાડી બણી રાખવાની હતી—પણ તેના શેઠની પીઠ તરફથી નજર દુર કરી શકવાને રામોસીની હિમ્મત થતી ન હતી—

આહા ! શેઠ ક્યાં ગયો ? બંગલામાં-ક્યાંથી રસ્તો લીધો ? રામોસીની કોટડી તરફથી, જ્યાં નીચે બેઠી હતી ! !—

અબળાની આંખમાં ચોધાર આંસુ હતાં—હૃદયના ફાટતા સાદે, શેઠને જોઇને એકદમ બોલી !

“ દયાળુ ! મ્હારી દાદ લહેશો ? મ્હારા બાળકને જોવા દેશો ? ” આ શબ્દ સાંભળતાંજ બહો સેક્રેટરી ત્યાં થંભી ગયો.

“ બહેન ! બાપ ! તમે કોણ છો ? અધારી જગ્યામાં, આ વેળા, આ સ્થાનમાં તમને લાગ્યું કોણ ? તમારો પુત્ર ક્યાં છે ? તમે રડો છો, કેમ ? ” તેને ઘાણું આશ્ચર્ય લાગ્યું !—“ બાપજી ? હું કુલીન અબળા છું. મારો પુત્ર આ તમારા અનાયાશ્રમનો આશ્રિત છે. તેનું નામ સુરથ—એ મારો પુત્ર અવસાનમાં છે, એનું સાંભળતાં, હું છેક વાલકેશ્વરથી પગે ચાલતી એક કલાકનીજ રગ્ગ મેળવી, શેઠ ને પાછી હાજરી આપવાનું કહીને આવી છું, પણ રામોસીએ મને આગળ જવા દીધી નથી; અને પ્રભાતે બાળકનું મોં જોવાનું કહેતાં તથા જવાનું કહેતાં, આખરે મ્હારું પગલું ખસી શક્યું નહિ, તેથી હું અહીંજ બેઠી છું ! બાપુ ! તમારું કલ્યાણ થશે. ભરતી વખતનાં બાળકનું મોં, જો તેની માતાને જોવા દેશો, તો પ્રભુ તમારું ભજું કરશે ! હું તો દુઃખી અબળા છું, મ્હારું ખરું ધન અને જીવન મારો પુત્ર છે, તે તમારે આશરે, ને પ્રભુને ખોજો છે, પણ તે કદી પ્રભુને નહિ, પરવડે તો જશે—મ્હારો ઉપાય નથી. કે હું રાખી શક, પણ મોં તો જોઉં ! ” નીચે રડતી રડતી દડતે આંસુડે દૂસકાં ભરતી કહેવા લાગી.

“ અફસોસ ! માતાની માયા ક્યાં છે ? ” શેઠ નિસાસો નાખીને મનમાં બડબડયો—ધીરજથી એ બાદનાં વચનો સાંભળી રહ્યો, અને અદગદ કંઠે, પણ ટેક રાખીને એટલું બોલ્યો—

“ બહેન ! મારી સાથે ચાલો-ક્યાં છે, તમારો બાળક ? ”

“ પ્રભુ તમને સો વર્ષનું વધુ આયુષ્ય દે-ને સુખી રાખે ! ”

મુઝાતા—નિરાશા ભરેલા દીવાની દીવટમાં તેલ પુરાયું, અને રડતી પણ આશા ભર્યા હસતા વદને તે ઝડપથી શેઠ સાથે ચાલી—

નવાઇની વાત તો એ શેઠને લાગી, કે આ રીતે જો અંધાર ખાતું ચાલતું હોય, તો મરસે ભગવાન ભૂલ્યા ગણાય !—નીરની કાકલુદીપર દયા આવે તે એકજ સવાલ-પણ ખાતામાં આ જાતનું અંધાર ચાલે, તે મોટામાં મોટો સવાલ હતો-ને તેથી આ દયાવંત, ને ઉદાર દીકનો-પણ સત્યાગ્રહી અને પ્રમાણિક પુરૂષ બહુ ખોજવાઇ ગયેલો લાગતો હતો. તે ઘણીજ ઝડપે બંગલામાં ગયો-અને સુપ્રી-ન્ટેન્ડેન્ટને જો કે ખોટી હાંક મારી, પણ તે બદલે માસ્તર અને મહે-તાજ તથા રસોયો ને ધાટી દોડી આવ્યા ! માસ્તરે જવાબ દીધો, કે “ સાહેબ લગાર ઉતાવળના કામ માટે.....

“ સુપ રહો ! ફેનોગ્રાફનાં યંત્રો ખનીને મને પણ પડ્યો ખતાવો છો ?-વાર, આ બાઇનો પુત્ર ક્યાં છે ?—

“ નામ ?—નીરને માસ્તરે પૂછ્યું.

“ સુરથ—નીરએ એકદમ કહ્યું.

“ સુરથરાય સુમનરાય મહેતા ?—

“ હા-એજ-મહારો આગરી પુત્ર-કહો, કહો, તે હજી સદેહે સલામત તો છે ? ”

“ તે તો પ્રભુ જાણે, પણ અર્ધાંધી તો હોસ્પીટલમાં—

“ હોસ્પીટલમાં ? કોની રગતથી ? ઓરફનેજમાંજ હોસ્પીટલ છે, ડાક્ટરો રોકાયેલા છે ! ”

“ પણ સાહેબને એમ વાગ્યાં લાગ્યું હશે સાહેબ ! ”

“હાં! વાહ! સાહેબ તો સાહેબ બની ગયા લાગે છે! આપ ખુદ સત્તા ખુબ ચક્ષાવી રહેલા છે? વાર, કમ હોસ્પીટલ?”

“આરથર રોડ!”

“શું શકમંદ કેસ છે?”

“એમ હોયુ જોમએ!”

“વાર, ટેલીફોનનો નંબર જોમને પુછો, કે તે બાળકની તબીબત કેમ છે! તેટલામાં હું અંદર જઈ આવું છું!” — માસ્તર કંપતો જ્યાં ટેલીફોન હતો, ત્યાં ગયો. બીજાં તો સ્તબ્ધ બની ગયાં—

“બાઈ! તમારો કેટલો ઉપકાર?”

“ફિકર નહિ, બાઈ! અમારા ખાતાની રકમે પણ તપાસ કરવી જોમએ—તમે અહીં ઉભાં રહો—હું આવું છું—

હજી તે આગળ ચાલે, ત્યાં માસ્તરે આવીને ખજર આપી, કે “બાળકથી હાલત લગાર સુધારા પર છે!” આ શબ્દ નીરમે પણ સાંભળ્યા—

“શું ત્યારે મને મહારા એ બાળકનું મોં જોવાને નહિ મળે?”

“મળશે”—“માસ્તર! બાઈને મહારી ગાડીમાં બેસાડીને હોસ્પીટલ સુધી મુકી ગાડી પાછી લઈ આવો—હું અહીંથી ટેલીફોન કરીને ખજર આવું છું—”

“વાર—સાહેબ!—” માસ્તર તૈયાર થયો.

“બાઈ! પ્રભુ તમને દિર્ઘાયુ બક્ષે—

“બાઈ! પાછાં સંભાળીને વિદાય થજો. બાળક તમારું સલામત છે. પ્રભુ સાંર કરશે. ધિરજ રાખશો, તો સૌ સાંર થશે.”

—“હા...” નીરથી કંઈ ન બોલાયું. છાતી ભરાઈ આવી. અને શેઠ તો અંદર ગયા—માસ્તર કપડાં પહેરીને આવ્યો, ને નીરને કમને ચાલ્યો.

આહા ! પ્રભુની કેવી ગતિ ? પણ દરવાજા કને આવતાં, રામો-
સીનું મોં કેવું હતું ?—તેને લાગ્યું તો થઇ કે માસ્તરને પુછીને ત્યાં
થયેલા નાટક સાંભળવો, પણ વખત ન હતો, બાઇ સાથે હતી. ને
વળી તે બંને વિક્ટોરિયામાં બેસતાં જોયાં, પછી રામોસીની હાલતનું
પુછવું શું ?—

રંકને રાખનાર સમ છે ! જેનું કોઇ ધણી નથી, તેનો પ્રભુ
રખવાળ છે ! હવે શું થાય છે, તે જોવાનું છે !—

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અનાથની બાજી પ્રભુ હાથ !

કુતરતના બેદને પહોંચી શકાતુંજ નથી ! માયાથી વિંટાયલાં
મતલબી જગતને, પોતાનું હિત શુદ્ધ માર્ગે જોઇ શકાતુંજ નથી !
પોતાને હાથેજ પોતાનું અહિત થતું, છતાં, બીજાની આંખે દેખાય છે,
પણ પોતાથી જણાતું નથી !—કેટલીકવાર બહુ અકળામણ સંજોગ
આવી નડે છે, ત્યારે ખુદિ ભ્રમિત થઇ જાય છે, એ વેળા તેની
વિચારશક્તિ કંઇપણ માર્ગ કરી શક્તી નથી ! અને એવા પ્રસંગે,
પાપી અને સ્વાર્થી, કાળા હૃદયના કાણીયા, યદાતદા બકવાદ કરીને
લાભ લેવા યત્ન કરે છે !! જે કે એ મતલબ પાર પડવી, તો પ્રભુ
હાથ છે, પણ દુઃખિ દયામણા અવસરમાં તે પાપીઝ દુરાત્મા, બીજાને
દુઃખિ તો કરી શકે છે ! જે માણસોજ ખોટું કરવા સમર્થ હોત,
તો પછી કુદરતના બેદની વાત માન્ય થાતજ નહિ, પરંતુ પરનું
અહિત કરવા ચાહનાર, પોતેજ પોતાનું પ્રથમ ઉભય ભોકમાં પ્રત્યાણ
થતું અટકાવે છે !!—

નીર, પોતાના પુત્રને મળવા માટે, કાળી રાત્રીએ, અનાથ-
શ્રમમાંથી ધરપીતાલ તરફ ચાલી-માર્ગમાં પેલા મહેતાજીએ તેણીની
કંઠ કંઠ હકીકત પુછવા માંડી, પણ બિચારી નીર એટલુંજ બોલી
કે “ભાઈ, હાલ મને કંઈ ન પુછશો ! હું અભાગણી આ વેળા
મુઝાયલી છું. હું નિરાંતે કોઈ વેળા તમને કહીશ; પણ શું ખરેખર
મ્હારો પુત્ર, આ ધરપીટલમાં છે ? શું તમારા આશ્રમમાં નથી ?”
“બાઈ ! આમ કેમ બોલો છો ? શું તમને હેરાન કરવા અને સાથે
અમારે હેરાન થવાને આ મહા મહેનત માથે ઉઠાવીએ છીએ ? આમ
કેમ પ્રશ્ન કર્યો ?”

“ભાઈ ! ખોટું ના લગાડશો ! પેલા તમારા રામોસીએ મને
ત્યાં એટલા માટેજ રોકી હતી ! મ્હારો સુરથ તો ત્યાં છે, પણ
સવારે મળી શકશે. એમ કહીને મને ત્યાં રાતવાસો રાખવા
ચાહી હતી !”

“સમજ્યો ! તેમાં કંઈક રામોસીની ભૂલ થઈ હશે !”

મહેતાજી બેદ સમજી ગયો, પણ વાત ખુલ્લી ન કરી-રામો-
સીના પેટમાં પાપ લાગ્યું-નીર પણ વધુ ન બોલી. એટલામાં
ધરપીતાલ આવી.

“બાઈ ! જો આ ધરપીતાલ છે. હવે તમે ઉતરી પડો-હું
ગાડી લઈ જાઉં; અમારા શેઠ વાટ જોતા હશે !” એટલું બોલીને
માસ્તરે ગાડી ઉભી રખાવી-

“ભાઈ ! મને અહીં કોણ ઝાળખે છે, કે અંદર જવા દે ?
તમે જરા ખોટી નહિ થઈ શકો ?”

“ના ! પણ તમે ફિકર ન કરો; શેઠજીએ અહિંયાં ટેલીફોન
મારફત તમારા આવવાની ખબર આપી હશે !”

“ વારૂ, બાપ ! ” નીરૂએ લાચારી બતાવી. અને ગાડીમાંથી ઉતરી પડી. મહેતાશુએ ગાડી એકદમ ઓરફનેજ તરફ હંકરાવી મુકી.

નીરૂ જેવી ધરપીતાલના દરવાજા પાસે ગઇ, કે રામોસીએ અટકાવી; પણ સદ્ભાગ્યે ડાકટર દેશાઈ ત્યાંથી અંદર જતાં જતાં પસાર થયો—ને તેની નજર નીરૂ તરફ પડી; એકદમ ઉભો રહ્યો, ને પુછ્યું—

“ કેમ બાપ ? તમે કોણ છો ? કેમ આ વેળાએ ? ”

“ હું મ્હારા પુત્રને જોવા આવી છું. ઓરફનેજ તરફથી—હજી આ શબ્દ આગળ વધે, તેટલામાં ડાકટરે કહ્યું.

“ યેસ ! આવો, અંદર આવો; તમારો પુત્ર સારી પેઠે છે ! ” ડાકટરે નજદીક આવીને કહ્યું.

નીરૂને ડાકટરેજ બોલાવી—પછી સિપાઇનું શું જોર, કે અટકાવે ? નીરૂને અંદર જવાની તક તો મળી.

“ મ્હારા પુત્રને હું હમણાં જોઇ શકીશ ? ”

“ હા, શા માટે નહિ ! પણ તમે મને ઓળખો છો ? ”

“ ના—હા—માત્ર ઝહેરો યાદ આવે છે, પણ—

“ હું ડાકટર દેશાઈ ! તમે રાજનગરમાં મ્હારા ઘરની પછવાડેજ રહેતાં હતાં ! નિર્ગુણરાય મહેતા તમારા સસરા ! સુમન મ્હારો પરમ મિત્ર—

હજી ડાકટર વાત આગળ ચલાવે, તેટલામાં ટેલીફોન આવ્યો. અને માણસે ખમર આપી. “ જરા ઉભાં રહો, બાપ ! હું આવ્યો ! ” ડાકટર તરત ઓર્ડીસમાં ગયો—નીરૂ વિચારમાં પડી ! પોતે કોણ, અને આ શી દશામાં ! અફસોસ ! જમાનાની બલિહારી છે—

“ તમારૂં પ્રભુ બલું કરો ! ” નીરૂએ અંદર જતાં જતાં કહ્યું—

‘ ચિંતા નહિ—’ એટલું કહીને, આ રડતી નીરૂનાં વધુ રૂદન ન જતાં—તરત ત્યાંથી હુકમ રવાના કર્યો—તેણે અંદર વોર્ડમાં તપાસ

કરવા નર્સને મોકલી. નર્સે, વોર્ડની લેડીને દરદીનું નામ જાણવાનો કાર્ડ આપ્યો—ત્યાં તે બાળક ન હતું. નર્સ બીજા ભાગમાં ગઈ, ને તેનો પત્તો લઈ, ડાક્ટરને ખબર આપી.

પછી પાંચ મિનિટમાંજ ડાક્ટરનો આસીસ્ટન્ટ આવ્યો, નીરૂ તેની સાથે ધરપીતાલમાં ગઈ! ઇમ્પ્રુવડ થયેલા કેસોના રૂમમાં જ્યાં સુરથ હતો, ત્યાં પહેલાં નર્સ જઈ મળી. પછી નીરૂ પહોંચી; પણ આહા! સુરથને જોતાં શું તેનું નયન અશ્રુધારાથી વહેતું થયું, કે તે કાં નજરે જોનાર, યા તો અનુભવીજ જાણી શકે! વળી માતાને જોઈને સુરથ એટલો તો આકળો પડી ગયો, કે કંઈ પણ ડાક્ટર કે બીજાની શરમ દરકાર રાખ્યા વિના તેને દોડતો બેટી પડ્યો. મા—દીકરો બહુ દહાડે મલ્યાં!

જરા વારે ડાક્ટર ઉતાવળો ઉતાવળો ત્યાં આવ્યો. “બાઈ! મને લગાર બહુ જોખમ ભરેલા કેસ માટે જવાનું છે. તમે તમારા પુત્રને મળી શકશો. મેં બંદોબસ્ત કર્યો છે!”

“શું હું તેને મ્હારી સાથે લઈ જઈ નહિ શકું?”

“જો કે તેમ બની શકતું નથી, પણ તમ મ્હારાં પિછાણદાર છો, એટલે હું મ્હારે જોખમે તમને સોંપી શકીશ; કેમ કે આ કેસ તો ઓરફનેજ તરફથી આવેલો છે. તમને ત્યાંથી મોકલ્યાં છે, એટલે હવે વાંધો તો નથી. હું મ્હારા માણસને હુકમ આપું છું—તમે ખુશીથી તેને લઈ જાઓ—પણ આટલી રાત્રે?”—

“હા; મારો જીવ તરફડીયાં મારતો બચી જશે—હું તેને વાલકેશ્વર, જ્યાં હું નોકર છું, ત્યાં લઈ જઈશ; બંગલો ખુલ્લી હવાવાળો અને શેઠ શેઠાણી બહુ માયાળુ છે. તમારો ઉપકાર થશે.” એટલું સાંભળીને ડાક્ટરે તેને રજા આપી. અને પોતે રવાના થયો. એટલામાં એસીસ્ટન્ટ ત્યાં આવ્યો.

“ભાઈ ! હવે મને મ્હારો પુત્ર લઈ જવાની રજા છે ?”

“પણ તમારે થોડી વાર ખોટી થવું પડશે. મારી નોંધખુકમાં તમે સહી કરો, ને પછી લઈ જાઓ. ચાલો—”

“આ ! મને અહીંથી લઈ જશો કની ?” સુરથે રડતાં રડતાં કહ્યું.

“હા, હું લઈ જઈશ, મારા દીકરા !”

“શું હમણાંજ ? મને હવે ખીજે ન મોકલતાં, હોં !”

“ના, મારા ખેટા, હું તને મારી નજરથી અળગો નહિ કરું !”

નીરૂ, પોતાના પ્યારા પુત્રને લઈને બહાર આવી.

આહા ! આ વેળા મા-દીકરાનાં હૃદય કેવાં માયાથી રસ-અસઃ થઈ રહ્યાં હશે ! પેલા ભક્ષા ડાકટરને કેવાં આશિર્વાદ આપતાં થયાં હશે ! પણ હા ! વળી એક વધુ પીડા બાકી હતી, તે આવી ચડી ! હરિશ્ચન્દ્રે, વિશ્વામિત્રને રાજપાટ આપી દીધું, પણ દાનમાં આપેલી પેલી સો સોના મ્હોર રહી ગઈ, તે આ વેળાએજ મુનિયે માગી લીધી ! હવે શું કરવું ?

નીરૂને તેનો પુત્ર સુરથ સ્વાધીન કરતાં, ડાકટરના આસિરજી, સારવાર માટેનું નાણુક ખીલ થયું, તે પૈસા માગ્યા; જો ડાકટર કહી ગયો હોત, કે તેની કનેથી કંઈ ન હોવું, તો એક વાત હતી; પણ એ વિષે કશો ઇસારો ન કર્યો, એટલે વાત વિલંબમાં પડી !

“બાઈ ! આ તમારા પુત્રની સારવાર બદલ, ઇસ્પીતાલના ધારા પ્રમાણે ફક્ત સવા રૂપિયો તમારે ભરવો પડશે !”

“પણ મ્હારી કને તો કંઈ નથી ! વાલકેશ્વરથી ઓરફનેજ સુધી ચાલતી આવી છું. ને અહીં સુધી તો ઓર્ફનેજના શેઠની ગાડી મુકવા આવી હતી; અહીંથી જતાં જો ગાડી કરવી પડશે, તો ત્યાં જઈને

ભાડું અપાશે!” નીરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં—પુત્રની સાર-
વાર માટેના પૈસા* પણ પોતાની પાસેથી આપી નહિ શકી !

“ ત્યારે મહારાથી રગ્ન કેમ આપી શકાશે ? ” એસીસ્ટન્ટ દિલગીરી
દેખાડી—નીરથી વધુ રડી જવાયું; અને તે સાથે સુરથ પણ રડી
પડ્યો—આખરે નીર બોલી.

“ ભાઈ ! રાત્રી અધારી છે. રસ્તો લાંબો છે. જાને મહારા
શેક મને તરત વેળા પૈસા નહિ આપે—કહો તો મારા ગળામાં એક
મંગળ પારો છે, તે આપું ; પણ તે મારા ધર્મનું ચિન્હ છે ! ”

“ ચિન્તા નહિ ! કાલે તેટલા પૈસા મોકલી આપજો. હું
ડાક્ટર સાહેબને વાત કરીશ ! ” બલા માણસે અતે મદદ કરી.

* તારામતી, પોતાના મૃતપુત્ર રોહિતના શબને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે,
સ્મશાનમાં, જ્યાં રાત્ન હરિશ્ચંદ્ર, દેડના નોકર તરીકે, સ્મશાનની યોજી કરવા,
અને બળતાં મુદ્દાંનો કર મેળવવા રહેલો હતો—ત્યાં આવી ચઢી; અને બાળકને
અગ્નિદાહ કરવા મટિ વિનંતી કરવા લાગી, ત્યારે અન્તણુ રાત્નએ, રડતી રાણીને
કહ્યું કે—

“ બાઈ ! તારા બાળકના દેહને બાળવો હોય, તો મારા ધણીનો કર આપ-
તે કર ફક્ત વધારે નથી—એક પૈસા, એક કપડાંનો કટકો, ને મ્હોંમાં મુકાય તેટલા
મુડી ચોખા ! ને કે તું બહુ રડેછે, તેથી મને બહુ દયા આવે છે, પણ તેમાં મહારી
સત્તા નથી. માત્ર મુડી ચોખા ! મારી મતા છે, તે હું મુકી દઉં છું, પણ પૈસો
ને કટકો તો તારે આપવોજ પડશે—તે સિવાય મારાથી મુદ્દાંને બાળવા દેવાશે
નહિ ! ” “ બલા શખ્સ ! મહારી કને કંઈ નથી; હું એક બ્રાહ્મણની રંક દાસી
છું. મહારો પુત્ર, હાય ! મહારો વંશ બાળીને ચાલ્યો જાય છે !—હું પંચ પડી છું
છું, કે મારી કને કંઈ નથી; માટે આ દુઃખિ દેહીને અગ્નિસંસ્કાર કરવા દે ! ”—
તારામતીએ ફાટતી છાતીએ રડતાં રૂદન કરતાં કહ્યું.

“ ઓ મૂર્ખ સ્ત્રી ! શું તું સૈાને આંધળાં સમજે છે ? તું કેવી જુડી સ્ત્રી
છે ! તું કહે છે કે ત્હારી કને કંઈ નથી ! ત્હારા ગળામાં ને, પેલો મંગળ દારો છે,

પુન્યના માગ કંઈ એક નથી. કાયા-વાયા કે મનથી પણ મહદ્ પુણ્ય થઈ શકે છે ! આખરે સુરથને લધને, છેક અરધી રાત્રે, નીરબહેન બિચારી વાલકેશ્વર, શેઠના અંગલા તરફ રવાના થઈ-સુરથ જો કે હજી ઘણો નબળો હતો. તેનામાં ચાલવાની વધુ શક્તિ ન હતી. તેથી વિકટોરિયા બાડે કરી લીધી-હવે વળી ત્યાં શું બને છે, તે જોઈએ !

પ્રભુ જો કે મનુષ્યની દૃષ્ટતા તપાસે છે ખરો, પણ તેને તબતો નથી !

પ્રકરણ ૯ મું.

આખરે રઝળપાટમાં !

માણસ ધારે છે શું, અને કુદરત કરે છે શું !—નીર પોતાના બહાલા આજ્ઞરી પુત્ર સુરથને, ઇસ્પીતાલમાંથી, મહા મહેનતે બહાર તે વેચ, અને આપ મહારા ધાળીના કર-ઠગારી ? જા, દુર રહે !”—હરિશ્ચંદ્રે, તારાને ધમકી દઈ કહ્યું—

“શું તેં મહારા મંગળ દોરો નેવો ! અરેરે ! શું હું એટલું બધું અધમ-પણું પામી ગઈ ? હાથ ! જે દોરો, ફક્ત એક સુર્યવંશી રાજા હરિશ્ચંદ્ર વિના ખીજ કોઈના નેવામાં નથી આવ્યો—તે હે દેહ ! ત્હારી અધમ આંખે પડ્યો ! હા ! હું મારો પતિ, પુત્ર ને રાજા સર્વ ખોઈ ખેડી—

હરિશ્ચંદ્ર, આ હકીકત સાંભળીને ચક્રિત થઈ ગયો, અને તરત પિછાણ પાડી—જે કે પોતાની પતિની આ દશા, ને પુત્રના મરણથી તેને બહુ દુઃખ લાગ્યું ; તેા પણ સત્યને ન ઢાંકવા મટિ, પોતાની પ્રિયાને રાત્રી વેળા, ભર વરસા-દમાં, પોતાના ધાળીના કર લહેવા તેના શેઠને ત્યાં નગરમાં રવાના કરી !—

અરુન ! નીર પણ બિચારી તે રિયતી પામી ગઈ !—

લાવી. તે ધારતી હતી કે, પોતાનો શેડ તો કદાચ નહિ, પણ શેડાણી તો જરૂર ખુશી થશે; પણ ત્યાં તો વિચિત્ર ને વિપરીત બનાવ બન્યો !

નીરૂ, રમ્મ લાઇને શેડને ત્યાંથી ઓરફનેજ તરફ ગઇ હતી. શેડાણી માંદગીમાં હતાં. અને શેડે ઘણીજ આનાકાનીથી રમ્મ આપી હતી; પણ પાછળથી શેડાણીની તખીયત એકદમ બગડી આવી, ને તે વેળા નીરૂની જરૂર પડી-તે હાજર ન હોવાથી શેડાણીનું મગજ ફરી ગયું, ને નીરૂ માટે વિપરીત મત આંધી બેઠાં!—

મુંબઇના ફાંટાખાજ ધનવંતોમાં કેટલાક અભાગીયા શેડીયા એવા છે, કે જેને ધડીની શરમ નથી હોતી; તે કેવળ નોકરોનાં લોહી પિનારા સ્વાર્થી ગીધડા જેવા હોય છે! સો વરસની સેવા, એક પળના છટ્ટા ભાગમાં, હતી ન હતી કરી નાંખે છે! બદ્દે આપવાની વાત તો કરવીજ શાને, પણ માથે અપવાદ મુકીને, અને કિપર વળી મહેરબાની પણ એવી કે, નોકરો બાણે મોટા અપરાધમાં છતાં પોતે જતા મુકે છે, નીકર તો પોલીસના હાથમાં દબને, પાછું જેલનું ઝેર ચખાડે! પ્રભુ એવા શેડીયા બચાવે! એ તો મરકીના હિંગામમાં જરા ભક્ષા શેડીયાઓ અને શેડાણીયોને ખરેખરી ખબર પડી છે કે- નોકરોને સતાવવામાં ફજ એ મળશે, કે ઘોડાને ચંદી દેવાને, હાંલ્લાં-પાણી હાથે કરવાને, અને છેવટે મોરી ગટર તથા સંડાસ હાથે ધોવાને, ગતેજ ઝંપલાવું પડશે! “રામા પાણી લાવ તો?” આમ કાચ કે ઝુલાપર બેઠેલી શેડાણી લાડ કરે, તેને એવો વખત આવી જાય, કે છટ્ટીનું ધાવણ ધાવેલું યાદ આવે-ને ખરે બપોરે ગગનના તારા નજરે ચડે! નોકરો હવે કાચા નથી, પણ એવું કરવાનું શેડ લોકોએ હાથેજ શીખવ્યું છે, એટલે તેમાં કોનો વાંક કહાડવો?—બિચારી નીરૂ જેવી કુલીન નોકરડી તો લાખે એક! નીરૂએ ચિકટોરિયા ભાડે કરી. બે રૂપિયા ભાડાના દરાવ્યા. રસ્તામાં સુરથની તખીયત બગડી

આવી. ડોક્ટરને ક્યાંથી લાવવો? વળી પૈસા પણ પાસે નહિ. અંતે જમ તેમ પીઠ દાખીને, અને મ્હોડેથી વ્હાલના બે બોલ બોલીને બાજકને ઠડો પાડ્યો; અંતે શેઠને બંગલે આવી પહોંચ્યાં; પણ રામોસીએ તો દરવાજો બંધજ કરેલો, કેમકે શેઠનો સાફ હુકમ હતો, કે જરાયે ગડબડ થવા ન દેવી! નોકરોએ ધીમે પગલે ચાલવું, ને ધીમે વાત કરવી, તે પણ સ્વર વિનાની; કેમકે શેઠાણીના મગજને થડકાટ લાગે!

નીર તો દોડતી ઘોડાગાડીમાં, ખડખડાટ કરતી આવી, પણ કોણ હોય, તે દરવાજો ઉઘાડે! શેઠ આ અવાજ સાંભળીને ગુસ્સાબેર બહાર આવ્યા. અને કોણ છે? એટલુંજ પુછ્યું—નીરએ જવાબ દીધો, કે—

“એ તો હું નિર્મળા છું, શેઠજી? બાજકને સાથે લાવતાં વાર લાગી

“વાર, જાઓ, હાલ કામ નથી...”

“પણ બાજકની તખીયત સારી નથી, ને ગાડીવાજાને ભાડું દેવાનું છે.

“એ સૌ સવારે જોવાશે. હાલ ગડબડ ન કરવી. શેઠાણીની તખીયત બરાબર નથી, જાઓ! રામોસી?” એટલું બોલતો બોલતો શેઠ અંદર બંગલામાં ચાલ્યો ગયો.

વિક્ટોરિયાજો ઉતાવજો થયો. સુરથની આવી તખીયત, પવન અને ખડખડાટ તથા અથડાટથી વધારે બગડી હતી. અહીં તો આ બગડેલો મામલો હતો. નીરએ ત્યાં ઘણા કાલાવાલા કર્યા, પણ કંઈ જવાબ ન મળ્યો, અંતે પછી વિક્ટોરિયાવાજાની ઘણી દયા માગી, અને તેણે મરજી બતાવી. અને મા-દીકરાને તેણે કહ્યું, ત્યાં મુકી આવ્યો. તેણે ઘટતી મદદ કરી; પણ પેલા બદમાશ ધનવંત શેડીયાને ઘડીની શરમ ન પહોંચી!—

આખરે મા-દીકરો રક્ષણપાટમાં પડ્યાં! તેઓ અરંધી રાતે ક્યાં ગયાં હશે? અનાથનો બેલી ઇશ્વર!

વાંચનાર! હાલ તો તારી નજર આગળથી આ દશાએ નીર,
આ સ્થાન તજી ગઇ છે; ક્યાં ગઇ, ને શું થયું, તે હવે પછી જરૂર
જાણીશું; પણ તે પહેલાં, તે આ દશાએ પાછી કેમ પહોંચી-તે જા-
ણવાનું વધારે ચાહીશું.

ચાલ, ત્યારે તને તેની મૂળ હાલત તરફ ઝાંખી કરાવું!

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મધુરીના મુખવાસી સંસાર.

સારઠો.

રાત ઉપર નહિ રાત, પડે કદી કહેવત કહે;
પ્રકટે નક્કી પ્રભાત, કુદરતનો એ નિયમ છે!
ભાગ્યહીન જન કોઇ, હશે જગતમાં જો કદિ;
તે જ નશીબને ધોઇ, રાત-રાત રડતા રહે.

“વરઘેલી વનિતા”ના વાંચનારને ખરાખર યાદ હશે, કે આ
રાંક હૃદયની મધુરી, વિનોદરાય સોલીરીટરની કૃપાવાન પત્નિ ભગીર-
થીને પેટે રત્નરૂપ અવતરી હતી-‘મા તેવી દીકરી’ એ ગુણાવગુણની
કહેવતમાં પણ ભગીરથી અને મધુરીનો, મા-દીકરી રૂપે દાખલો
ખરાખર જ છે! ભગીરથી માયાગુ ને શાન્તિવૃત્તિની, તે કરતાં
પણ મધુરીની ગરીબાઇ, સાલસાઇ અને નમ્રતા ચડતા દરજ્જાએ
પહોંચી હતી.

- જો કે ભગીરથી તો મૂળથીજ ધનવંત ઘરમાં આવી વસી હતી,
અને વિનોદરાયને નજેલા વૈભવમાં, મૂળથીજ પગલું પ્રારંભ કરેલું
હતું, એટલે તેને સંસારી ચિટખાનાનો અનુભવ નહોતો-પણ મધુરી

તો લાડમાં ઉછરીને, એક કુસંગી સાસુ તથા અજ્ઞાન પતિના સંસાર-વ્યવહારમાં, દુઃખ અને રદનમાં કેટલાંક વર્ષો, બલ્કે જુવાની બાળી-ઝાળી નાખી હતી. આ કડાણુ અવસરમાંયે, આ પ્રેમધેલી પ્રમદા-મધુરીએ, પોતાની સદગુણતાને દોષ લાગવા દીધો નહોતો ! આ વાર્તાની શરૂઆતના પ્રકરણમાં વાંચનારને બાન થયું હશે, કે સુમન અને મધુરી બન્ને પવિત્ર ભાઈ બહેનના પ્યારથી વસેલાં હતાં. અને એક વેળા મધુરી પોતાના સાસરવાસથી નીકળીને સુમનના સ્નેહ-આશ્રમમાં રહી હતી. તે રાત્રીયે તેનું મન નબળું થઈ ગયું હતું, પણ તેની સત્યવ્રતિએ, પવિત્રપણું કે પતિવ્રત ગુમાવ્યું નહોતું. ને તે પછી જો કે તેના ઉપર આક્રમે, પરિતાપ નાંખવામાં કયાશ તો રાખી નહોતી, પણ અતે સત્ય-પ્રતાપે તે પોતાના પતિનું માન પામી, અને આજે એ બાળકની માતા થઈને, સ્વામી સાથે, મુંબઈ શહેરના ધનવંત મંડળ-માં, ફળવંત અને સદગુણી સુંદરી તરીકે સુખ ભોગવતી જોવામાં આવે છે. કનકરાયનો મધુરીપર અતી વિશ્વાસ અને પ્યાર છે. તે રીતે મધુરીએ, પોતાના પતિને સહૃદય પ્રેમી તરીકે સેવન કરતી રહીને વિશ્વાસ મેળવ્યો છે. અને પોતાના બન્ને બાળકોની આરોગ્યતા તથા કેળવણી આપવાનો બોજ પોતે ઉઠાવી લેવા ઉપરાંત ઘરનો વ્યવહાર, તથા પોતાની માતાના વહીવટમાં પણ પોતે કુશળતા રાખેલી છે. વિનોદરાય સોલીસીટરની પહેડી ચાલે છે, પણ તેમાંથી માત્ર વર્ગાસન આવે છે. અને કેટલીક મીલકત, રોકડ વિગેરે જ છે, તેનો વહીવટ, તો તેના ટ્રસ્ટીઓ ઉપરાંત, મધુરીનો વર કનકરાય કરે છે, કેમકે ભગીરથીનો પુત્ર હજી ન્હાનો છે.

મધુરી જેમ પોતાના પતિના વિશ્વાસુ લાડમાં માનીતી ને સુખી છે; તેજ રીતે પિયરના પ્રકરણમાં પણ પ્રવીણ, પંકાયલી અને પ્રેમ-ધેલી પ્રમદા છે !

મધુરીનું નામ પ્રેમ-થેલી કેમ પડ્યું ? એક જુવાન અમળા જ્યારે પોતાના કાચા અનુભવે પ્રેમમાં પડે, અને નાદાનીના બુલા ઉપર હીંચતાં મગજને ચક્રકર આવી અથડાયા કરે છે, તેવી સ્ત્રીને પણ પ્રેમ-થેલી કહે છે ! પણ મધુરી તો આ ખેતાય જુદીજ રીતે પામી છે ! પરહીત કરવામાં, અને પારમાર્થિક કાર્યમાં તે એટલી મસ્ત અને નિગ્ન રહેતી હતી, કે જેમ કોઈ ભક્તજન, પ્રભુના સ્તવનમાં ચુસ્ત રહી, એજ જ્ઞાનમાં ગુંથાઈ જાય; તેવી રીતેજ મધુરી ગુંથાતી-અને તેવાં પરોપકારનાં કામનો જશ યાને “ પ્રેમ-થેલી ”ના ખેતાય મળ્યો હતો.

ધર-થેલી અને વર-થેલી સ્ત્રીઓના શબ્દોમાંજ કંઈક ગંભીરતા છે, પણ પ્રેમ-થેલી લગાર ચમત્કારિક ભાવ યતાવે છે; યાને તેમાં કંઈક જુવાનીનો મદ, તથા ઉડતા પવનનો વટોળીયો જણાય છે; પણ મધુરીના સંબંધમાં તો તેનો જુદોજ ભાવ અને અર્થ લાગુ પડ્યો. ને તેથી તે “ પ્રેમ-થેલી પ્રમદા ” તરીકે, સહચરી મંડળમાં તેમજ હીંદુ સ્ત્રીમંડળમાં પંકાણી:

પતિની સેવામાં પણ પ્રેમ-થેલી, બાળકનાં લાડ કરાવવામાં પણ તેવીજ. માતાની મમતામાં પણ તેવી, તેમજ કોઈ બહારનાં કામ-કાજમાં પણ થેલી-આતુર અને; જાણે ક્યારે તેનું ભડું કંઈ ?

આ પ્રકારનાં પારમાર્થિક અને નિઃસ્વાર્થ માણસોના નિષ્કામ ભાવનાવાળા પરોપકારમાં પણ કોઈ કોઈ અદેખાં માણસોની પાપી જીભ લગાર કાંટાવાળી હોય છે ! ને તે રીતે ભક્તી તથા નાજુક મનની મધુરી પ્રત્યે, તેના સુખ વૈભવ તેમજ ભક્તી વૃત્તિ પ્રત્યે, કોઈ કોઈ અદેખાઈથી જોતું હોય, તો કશું નવાઈ જેતું નથી. જો કે હાલ તો તે-સુખની ટોચ ઉપર છે; પણ સર્વ દીન કંઈ સરખા નથી. સીતા ઉપર પણ ખોટા દોષ ચડ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સુમનના મનોવેગની શાન્તિ !

મધુરીની પરોપકાર વૃત્તિમાં સુમનનું હીત, અવળી બાજુ પર ન્હોતું; સુમન પ્રત્યે મધુરીની માયાળુ ભક્તિ, એક સાચી અને સમજુ, તથા ઘડાયેલી અને અનુભવી બહેન જેવી ઉંચી, તેમજ સુખ-કારી હતી. “કાળને વશ જગત છે !” નળ રાજને પણ એક સમયે એવી બુદ્ધિ થઇ હતી, કે જે પ્રસંગે દમયંતીનો ત્યાગ કરીને તેને વનમાં અટુલી કરી દીધી હતી. સુમન તથા મધુરીની છેલ્લી વાતચીત થયા પછી, આજે સુમન અહીં મધુરીને મળવા આવેલો છે. પોતાના દુઃખની કાચળી ખાલી કરીને, મનને વિરામ આપવા આવ્યો છે.

“સુમન ! તું ચતુર છું; અને ત્હારો અનુભવ આ સંસારી સોના જેવો, તથા કર્મની કસોટી પર ચડેલો છે; તોપણ મન બહુ ચંચળ, લોભી અને નાજુક માણુ જેવું હોય છે, તે રહેજ વારમાં નરમ બની પીગળતાં વાર લાગતી નથી; પણ એવી આકૃત વેળા કુશળ માણુસ પોતાના મનોવેગને અટકાવી શકે છે. હું જ્યારે તને ત્હારે ઘેર મળવા આવી, તે સમયની ત્હારી હાલતમાં મને કંઈ ભ્રમ લાગ્યો હતો. શું તે મેં બરાબર જોયું, કે ભૂલ હતી, સુમન ?” મધુરીએ પૂર્વની વાતનો નિકાલ કરવાને, ચતુરાધથી, પણ સુમનને સદ્માર્ગે દોરવા પ્રશ્ન કર્યો.

“મધુરી ! ત્હારી પરિક્ષા કરી. હું ભ્રમિત હતો, અને છું; પણ તે ત્હારા ગુણ ઉપર, સહચરી ?” સુમને ઘણા ઉહાપણથી મધુરીની પર પડેલી છાયાને તેજસ્વી બનાવી !—

“બસ—ત્હારે એટલુંજ સાંભળવાનું, ને જાણવાનું મૂળ હતું; હવે તું ત્હારી તરફથી શી આશા રાખે છે, સુમન ?” મધુરીએ

સદૃઢ વિશ્વાસથી વાત આગળ ચલાવી—અને સુમન તરફ, એક પ્રીય બહેનના ભાવથી, તેના મનોવેગને શાન્ત કરવા તત્પરતા અતાવી. “મધુરી! ત્હારી મધુરી લાવણ્યતા, મીઠાશ ભરી મમતા, અને ત્હારા પવિત્ર સદાયરણુ ઉપર મને અતી વ્હાલ છે; તું કેવી ભાગ્યવંત છું? મને અદેખાધ આવે છે, કે શું મને તેવી—” સુમન, ત્હારી મનોવૃત્તિ જાણી; પણ બાપુ! દરેક દુઃખી માણસને જે પોતાની ઇચ્છાનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પછી દુઃખ વિમાસણ, અને પરતાવા શબ્દની ઉત્પત્તિની અગત્ય શી હોય! સુમન! તું હજી ભૂલે છે! ત્હારી ઝૂંપડી જોકે મહેલ જેવી છે, તે છતાં અસંતોષ રાખીને તું નાહક દઝાય છે; અને તેમાં તું જીવન ગુમાવશે, બાધ!—શું નિરંજની તને હજી અંતરથી ચાહતી નથી?”

“ચાહે છે! ગરીબ છે, પવિત્ર અને માયાળુ છે, પણ તેના પ્રત્યે મ્હારો અંતઃકરણનો ભાવ દોડતો નથી! તેના સુખપ્રતિ દૃષ્ટિ જતાં, મને આનંદ બદલે આક્રંદનો ભાસ બહુ થાય છે; હું કંઈ સમજતો નથી, કે તેનું કારણ શું?” સુમને ગદગદ કંઠે કહ્યું

“શું તને વીરમતીનો ‘સંસાર’ સદા સ્મરણમાં રહે છે? જો તેમ હોય, તો બનવા જોગ છે; પણ જ્ઞાની માણસે, ગઈ ગુજરી ભૂલી જવી જોઈએ. જોકે જ્યાં સુધી મૂળ સુખનું સાધન મળે નહિ, ત્યાં સુધી ભૂલાતું નથી, પણ જ્યાં તેની આશા નહિ, ત્યાં પછી જીંદગીના સુખ માટે, પારકાંના દુઃખો પર નજર કરીને, સુખનો વિશ્રામ મેળવવો જોઈએ—નીરૂં કંઈ નયણી કે નાદાન નથી!”

“મધુરી! એ તો જેના પેટમાં વાયુ હોય તેનેજ હીબકો જણાય! તું આજે સુખી છું. જે દહાડે તને પ્રકોપ થયો હતો, તે દહાડે, મ્હારી સમજણની વાતો પણ તને નહોતી રચતી, બા!”

“ત્યારે હવે તું શું કરવા ઇચ્છે છે? શું તારે આમ ઝુરાપા-અળાપામાં જીંદગી ખતમ કરવી છે? તારા બે પુત્રો અને સ્ત્રીના સુખી સંસારમાં તું કાં તારા મનને પરોવી દેતો નથી? જોકે એ કાચા સુતરનો તંત્ર છે, છતાં મીણુ લગાડીને તેના ઉપર મેરૂં બેસાડી, પ્રેમનું ભજન કર. જરૂર પ્રભુ આરામ આપશે!” “મધુરી! હૃદયની વેદનાનો ડંખ તો દુઃખીનેજ ખબર હોય! પણ હવે મ્હારે શું કરવું?” સુમન રડી પડ્યો. “સુમન ધીરજ બોધ ના દે! તને દુઃખ શું છે, તે પહેલાં કહે!—હું તારી એક બહેન તરીકે, તારા દુઃખમાં યથાઘટીત ભાગ લઈને, મ્હારી ટેવ પ્રમાણે જરૂર તને મદદ કરીશ!”

“મધુરી! મને કશું ચેન પડતું નથી, મ્હારાથી જાણે કંઈ બોલાતું નથી, હું શું કંઈ?”

“તું કોઈના પ્યારમાં તો નથી પડ્યો, સુમન?” મધુરીએ હસીને કહ્યું—

“ના—માત્ર હું જાણે હમેશાં તારાજ સુખી આશરામાં છું, એમ ભ્રમણા થાય છે!”

“સુમન! જો તારો તેવો વખત હોત, તો હું તે રીતે તને જરૂર મ્હારા સુખી ઘરમાં રાખત, અને મ્હારા સ્વામી તથા માતાજી તારી દુઃખભરી હાલતમાં મને સંમતિ આપત; પણ હાલ તારી સ્થિતિ તેવી નથી. બે પુત્રો અને પત્નિમાં જો તું ધારે, તો સુખી રહી શકે! તે છતાં મ્હારી પર તારી જો પવિત્ર પ્રીતિ છે, તો આપણે બહેન—ભાઈ તરીકે રહીએ છીએ, ને રહીશું. પણ તારા મનની વ્યથા દુર કરી દે! અને જો તારાં ચિત્ત હજી પણ નબળુ હોય, ને તું કોઈના પ્રેમમાં ઝુરતો હોય, નીર પ્રતિ અભાવ હોય, તો કહે, હું તેનો યથાઘટીત ઉપાય બતાવીશ!”

“જે ત્હારી ઇચ્છાને લાગણી છે, તો બસ ! લહે, આ ફોટો, અને ત્હારો પત્ર, કે જે ત્હેં મને ટપાલદ્વારા રાજનગર મોકલ્યો હતો. મ્હારી કને પડી રહેલો નકામો છે !” એટલું બોલતાં, ખીસા-માંથી એક ફોટો અને પત્ર હતો, તે કહાડી આપ્યો—એટલામાં કનકરાય અંદર આવવાનાં પગલાં સંભળાયા—અને નિર્દોષ મધુરી ઉઠી. કેમકે વાતમાં વખત બહુ થઇ ગયો હતો.

સુમને ઉઠીને લાંબો હાથ કરીને મધુરીને સેકહેન્ડ કરી, અને તે કનકરાયે જોયું ! બન્ને છૂટાં પડ્યાં. કનકના મનમાં કંઇક પરસ્પર વધુ છૂટ લાગી, પણ વિશ્વાસ દૃષ્ટે સંકોચ ન થયો. તે પાછો બહાર ચાલ્યો ગયો.

સુમન ગયો. અને મધુરી પોતાના સ્વામી પાસે અંદર ગઇ ! પરાપકાર અર્થે ફોટો લીધો—અને તો પણ તે પ્રસંગે, કનકરાયની નજરમાં અદેખો, ને મધુરી માટે કંઇક અશુભકારક તો થયો ખરો ! આવી મથ્યા થતુંજ નથી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

લાઝ્યયોગ બળવાન છે !

ધર્મ કરતાં કંઇ ધાડજ નડે, ચડે ઉચે તે કો દી પડે !
કરે તેમને સૌ જન કહે, ગોળ ખાય તે ચોસલાં સહે !

રામને વનવાસ શા માટે ? હરિશ્ચન્દ્રને સ્મશાન શા માટે ?
લાઝ્યયોગ બળવાન છે.

સુમન પોતાની કર્મ કથાનું દિગ્દર્શન દેખાડીને, મધુરીથી છુટો પડતાં એક ફોટો આપી ગયો. અને તે મધુરીના પતિ કનકે દુરથી આડી નજરે જોયો. અને તે જોયા છતાંયે પીઠ ફેરવીને પાછાં દર-

વાજેથી બહાર નીકળી ચોકમાં ઉભો રહ્યો-એવામાં સુમન આગલી બાજુથી સીધો આવેલો મળ્યો. સ્ટેજ એ વાત થઈ ન થઈ, અને સંકોચાયલા મનથી સુમન જલદી રવાના થયો. મધુરી પોતાના પતિનો સ્વર સાંભળ્યા પછી શોધતી શોધતી ચોકમાં આવી ચડી. “સુમન મળ્યો કે?” મધુરીએ ખાસ તેનું ધ્યાન ખેંચવાને કનકરાયને કહ્યું.

“હા, પણ ડીયર આજે તો મને બહુ ભૂખ લાગી છે. અને રાતના “નીલમ માણેક” ના નાટકમાં જવાનું છે. આજે મેળાવડો છે.

“ત્યારે શું તમે એકલા જ જવાના છો કે?”

“હા, અરે ના-હા.”

“આમ કેમ? બોલતાં અચકાઓ છો કેમ! આજે મેળાવડો શેનો?”

“વળી લોકોનો! ડીયર, નાટકમાં કંઈ જનાવરો આવતાં હશે, વાર?”

“પણ કોઈ દહાડો એકલા નહિ, અને આજે—

“આજે મ્હારો એક મિત્ર પુરે પડ્યો છે!”

“હું કરતાંયે વધારે?”

“બહાલી? તું હવે એ બાળકની માતા થઈ. ત્યારે હવે ધણીની સાથે ઘટતીજ વેળા વાત-વ્યવહાર જોઈએ; કેમકે બાળકોની માવજત, ને કેળવણીનું કામ ત્યારે કરવાનું છે; અને વળી બીજાં કેટલાંક વ્યવહારી—

“વળી બીજાં પણ ખરાં કે?”

“અલ્પઅત-કોઈનું ઘર મંડાવવું, કોઈનું—

“કોઈનું બીજું શું? ઘર ભાંગવું?—બહાલા, આજે આમ કેમ બોલો છો?—તમારી પ્રકૃતિમાં કંઈ આજે મને જુદો રંગ કેમ લાગે છે, ડીયર?”

“કેમકે આજે નવું નાટક જોવા જવાનું છે, તેથી! પેલા ચીમન લગ્ન્યાનો પાર્ટ, પેલો વખણાયેલો એક્ટર લાલાજી કરનાર છે. નીલમનો તે ખરો માનવંત—

“ વાર, તમે આજે ઉઘરીજ વાતે ચડ્યા છો. પણ હરે વાતમાંજ વખત વીતાવશો, કે ભોજન માટે પધારશો ? નાટક જોવા જવાને ટાઇમ નહિ થઇ જાય ? ”

“ હા-ચાલ-રસોડામાં જમને તૈયારી કરાવ, ત્યાં હું કપડાં બદલીને આવું છું. ” એટલું કહીને તરત પીક ફેરવી, ખાનગી રૂમ તરફ ગયો. અને મધુરી રસોડા તરફ ગઇ. કેવળ નિર્દોષ અને નિઃશંક પૂતળી કંઈ પણ અદેશા કે વિચાર લાવ્યા વિના સહેજ પ્રસંગ ગણીને રસોડા તરફ ગઇ; અને પતિ કદી આજે કોઇ વાતે ચીડાયા હશે, ને તેમાં લગાર પોતાને ઓછું પડ્યું હશે, તે વાંક બધો ધરમાં પતાવ્યો ! આ કરતાં વિશેષ કશો વિચાર ન કર્યો.

આ તરફ કનકરાય પોતાનાં કપડાં ઉતારવાને જો રૂમમાં ગયો, ત્યાં ઉતાવળી નીકળેલી મધુરીએ પેલા સુમને આપેલો કવરમાં ફોટો તથા એક પત્ર, તે ટેબલ પર મુકી દીધો હતો, એ કનકના હાથમાં આવ્યો. ગજબ થયો ! નિર્દોષ ગાય પર જરૂર ધા પડવાનો થયો. ફોટો કોનો હતો ? મધુરીનો ! પોતાની જીવાન, સમાન વયની બે સખીયો સાથે પડાવેલો હતો. અને પત્ર કોના ઉપરનો હતો ? સુમન ઉપર ! આગમાં ધી હોમાવાનું હતું ! દેવતાપર દારૂ પડવાનો હતો ! આ ફોટો ને પત્ર તે ક્યારના ? સુમન ને મધુરીની શરૂઆતની બાળસ્થિતિ વખતના ! આજે સુમને તેને સોંપી દીધા હતા. જીનો સ્ટોક તપાસતાં નીકળેલા, અને સુમનને અહીં મધુરીને મળવા આવવાની તક હતી, એટલે પૂર્વની વાતનું એક ભાઇ-બહેનના પ્યારનું સ્મરણ આપવાને, સુમન પોતાની સાથે તે લઇ આવ્યો હતો. ને તે સંબંધી વાતચીતની તક ન મળતાં, અકસમાન છુટા પડવાનું થતાં-મધુરીને આપી દીધા હતા. મધુરીએ તે અનામત મુક્યા નહિ. કેમકે કનકના સ્વભાવ પ્રમાણે તરત તેને મળવું જોઇયે, તેથી તે

ટેબલ પર રાખીને ચાલી ગઇ હતી. તે શું જાણે કે કનક ચીડાયેલો હશે, ને અહીં તેના હાથમાં તે આવ્યાથી કંઈ અનિવાર્ય પરિણામ આવવાનું હશે !

આહા ! કાગળ ઉપર તારીખ નહિ, અને ફોટો પણ મધુરીનો ! કાગળમાં અક્ષર મધુરીના, અને સુમનપર, રાજનગર લખાયેલો !

કનકરાય જો શકમંદ થાય, તો નવાઇ જોવું નહિ. કેમકે કોઈમાં વિચારવાને પ્રસંગ કે સમજવાને સમય હોતો નથી !

મધુરીની વર્તણૂક અને રીતભાત કેવળ નિર્દોષ ને પરાંપકારી હતી તે છતાં સુમન સાથે વધારે હલતી મળતી હતી, તે કનકને ગમતું નહતું; પણ તે બોલી શકતોજ ન હતો. આજે તો વળી શેકહેન્ડ કરીને સુમન તથા મધુરી છુટાં પડ્યાં, તે કનકે જોયાં. ને તે પ્રસંગના કોધાગ્નિ ઉપર ફોટા તથા પત્રનો દારૂ પડ્યો. પછી બડકો થવામાં શું બાકી રહે ? આખરે ફોટો ત્યાંજ રહેવા દીધો, ને પત્ર ઉપાડી લીધો. એવી મતલબથી કે પત્રનમાં તે ઉડી ગયો હોય !

વાંચનાર ! અનેકવાર નિર્દોષ માણસો, બીજના વહેમનો કેવો ભોગ થાય છે, તે આ પ્રસંગ બાહુ સદૃઢ અનુભવ બતાવશે.

કનક તો તરત જમીને નાટકમાં ચાલ્યો ગયો. જાણે જાણતો નથી. ને મધુરી પણ પત્ર તથા ફોટાની વાત તરત વિસરી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

માનસિક નબળાઈનો નિર્દોષ અંત !

મધુરીના પુર્ણ હિતસ્વી બન્યું તરીકેનો દાવો જાહેર કર્યા છતાં, પૂર્વેના વંરભાવે, નિર્દોષ વેરીની ગરજ સારીને, અર્થાત્ પેસો જીવો

ફોટો તથા પત્રની ભેટ કરીને, છેવટની મંદુરીના રનેહની ડાયા લઇ, સુમન વિમાસતે રહેરે ઘેર આવ્યો। તેના મનમાંયે ધ્રાસકો પડી ગયો હોય, જાણે પોતે કોઈ જાનુન ગુન્હો કરી આવ્યો હોય, અને જેટલી વ્યાકુળતા થાય, તેવીજ તેને થઇ! જો કે એ દોષ, આપણી એક નવલકથા “શાન્તિ-પ્રિયા”* નો પતિ કપિલરાય જેવો હતો-પરંતુ ભાવીયોગ અને નિમિત્તકાળ સુકાય, એમ ન હોવાથી કુદરતી રીતેજ, મંદુરીનું ભવિષ્ય બગાડવાનો અપરાધ સુમન પર આવે, તો નવાઇ ન હતી—

સુમન બહુ દીલગીર રહેરે, અને નાસીપાસ થઇને ઘેર ત્યાગી જવા આવ્યો; અને અંતરાત્મામાંજ જાણે અતી શોકનો અંગાર પડ્યો હોય, તેમ બળતરાથી દઝાવા લાગ્યો. ભગીરથ અને સુરથ બન્ને પુત્રો, શાળામાંથી છુટીને ફરવા હરવા ગયલા પાછા આવ્યા. અને પિતાને જોયા છતાં તેની ઉદાસીનતા ને એકાન્તાલયની ગ્લાની હાલ-તમાં તેની કને ગયા નહિ! ફક્ત સુમનની શોકાગ્રહ સ્થિતી માટે નીરને તેણે વાત કહી—

વીરમતી ગુજરી ગયા પછી, સુમનનું મન કંઈક નીર ઉપર ચોંટ્યું હતું, પરંતુ કેવળ નિઃસંદેહ થઇને નીર પ્રતિ, નિર્દોષભાવ બતાવ્યો નહોતો. તે હમેશાં હૃદયથી ગ્લાની પામેલો હતો. રહેરા ઉપર પણ તેજ નહોતું, માત્ર પોતાના હૃદયની છુપી વેદના કળાવા દેતો નહોતો, ને તે માટે હસતું મોં રાખતો હતો. પણ કરમાયલા ગુલા-બની જો કે પાંખડી નરમ થયા છતાં, રંગ તો તેવો ને તેવોજ હતો; માત્ર સુગંધી ઉંડી જતી હતી, તેવી સુમનના મનની હાલત હતી—

આ સંદેહનું સાચું કારણ, કોઈ પણ, બલ્કે ખુદ સુમન પણ કહી શકતો નહોતો! કેટલોક સમય વીતી ગયો. સુરથ અને ભગીરથ

*મંદુરો, “શાન્તિ પ્રિયા” નવલકથા-પ્રકરણ ૫ મું.

પણ નિર્દોષ બચપણ છોડીને હવે સમજણ થયા, અને નિરંજનીની વૃત્તિ પણ સાક્ષાત્કાર સ્વામી-દર્શનમાં તલ્લીન થઇ રહી, પરંતુ સુમનની ચિત્તવૃત્તિ કળવાને સમર્થ થઇ શકી નહિ.

સુમનની માનસિક નબળાઇ દિવસે દિવસે વધવા માંડી. અને અંતે એ પરિણામ પામી, કે ધીરે ધીરે મધુરીના સદ્ગુણ, પરાપકારી સ્વભાવ, શુદ્ધ પ્રેમ, અને ઉચ્ચ મનોભાવના પ્રત્યે તેનું દીલ ચોંટ્યું !

સુમને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાની માનસિકવૃત્તિ અડગ રાખી હતી, અને બ્રહ્મ ઇચ્છાઓને બાબતુ કરી દીધી હતી; તો પણ તેના મનમાં જે વિશુદ્ધવૃત્તિ હતી, તે આ કળિ-સંસારમાં, અને હીંદુ શિવાજની રહેણી-કરણી તથા પૃથામાં, કલંકિત ને દોષિત બનવા જેવી હતી; કેમકે ભાઈ બહેનનો સબંધ પણ આપણા કેટલાક પાપી, જુના વિચારના ધૂવડોની નજર માંહે અશુદ્ધ લાગે તેમ હતો; અને આ વાત પણ ખરીજ છે, કે મધુરીનો સંસાર અને વ્યવહાર બહુ બહોળો છે; કુટુંબ પણ જથ્થામાં પથરાયલું છે; એટલું છતાં પણ સુમન જે કેવળ એકલો હોત, તો અલગત મધુરી જેવી માન્યભૂત ભગિનીના ઓળા તળે તે નિર્દોષભાવે રહી શકત; અને તેનાજ ઘર માંહે આશ્રયભૂત બનીને. મધુરીની લાવણ્યમય વયના પ્રસાદી લાઇ શકત; ને જીવનની શાન્તિ મેળવીને અવતાર પુરો કરત; પણ તેવી હાલતમાં સુમન નહોતો ! તેને પોતાનું ઘર, સ્ત્રી અને પુત્રો, તથા ધન અને વૈભવ તો ખાવા ધાતાં હતાં-તે હવે ન ઘરમાં આનંદ મેળવી શકતો, કે ન મધુરીના સદ્વાસમાં રહી શકતો ! આ વિમાસણ અને વિચારમાં દીવસે દીવસે નાંખાતો જતો હતો. અને મનની મુંઝવણમાં પોતાનો અવતાર ચલાવવા લાગ્યો હતો.

આજે તો તે મધુરી કને કંકડ વંધારે ખુલ્લો ખુલાસો કરવા ગયો હતો. જે કે ઘટતી રીતે વાત-પ્રસંગ ચાલ્યો, પણ

હૃદયની જવાબા શાન્તિ પામી નહિ. કનકરાયનું આવડું થયું. અને નિર્ણયમાં અપૂર્ણતા રહી ગઇ !—

સુમન ઘણો મુંઝાણો. મનને કયે માર્ગે દોરી જવું તેનો તેને કંઈ વિચાર ન સુજ્યો. તે ઘેર આગ્યો, અને બહારના એકાન્ત ભાગમાં વિચાર કરતો બેઠો. મન કંઈ અજબ રંગ ઉપર ચડી ગયું. આંખમાં જાણે સમાધી આવી ગઇ, ને મગજ-બ્રહ્માંડમાં નવીન રંગ દેખાવા લાગ્યા. સુમનના બ્રમણમાં, મૃત-પ્રિયા વીરમતી આવી. અને ગગન તથા સાગર વચ્ચેના વિચિત્ર ભાગમાં, વીરમતીના વાસના દેહનું પ્રતિબિંબ જોવામાં આવ્યું. પોતાના સ્વામિની આ દશા જોઈને, પ્રિયા વીરમતીની દયામણી દૃષ્ટિમાંથી છુપાં અશ્રુ પડવા લાગ્યાં હોય, એવો ચહેરો જણાવા લાગ્યો; સુમન હજી સ્વપ્ન-સમાધીમાંથી છુટો થાય, તે પહેલાં નીરંજને તેને જાગૃત કરી દીધો. અને વીરમતીનો વાસના-દેહ અદૃષ્ટ થઇ ગયો ! સુમને ગભરાયણે ચહેરે રાતી ચોળ આંખો ઉઘાડીને, નીર સામું જોયું; ને ક્રોધથી, શંકર જાણે કામદેવને બાળી નાખવાને કેમ આંખ ઉઘાડી જોતા હોય, તેમ તેણે જોયું, નીર બય પામી બોલી.

“સ્વામીનાથ ! ક્ષમા કરજો. મેં તમને જાગૃત કર્યા. તમારા વિચાર-પ્રવાહનું છેદન કર્યું !

“વાર, હમણાં તું જા; મને—

“પ્રભુ ! ભોજન તૈયાર છે, પધારશો ? આજકો વાટ જોઈ રહ્યાં છે. ભટ પણ બાણાં મૂકીને બેઠો છે !”

“તેમને જમાડી હો, ને મ્હારે માટે ફક્ત દુધની કટોરી રાખવા કહે, ફક્ત દૂધજ પીવાનો છું !”

સુમનની આ અવસ્થામાં, આટલી આટલી નમ્રતા નીરને મન વધારે દિલાસારૂપ હતી. નિર સુમનની આજ્ઞા ઉઠાવીને, છુપો નિસાસો નાંખી રસોડા તરફ ગઇ—અને સુમન પાછો વિચાર—વમલમાં પડી ગયો.

આહા ! સુમને પાછું શું જ્ઞેયું ! તેની સામે, પોતાની બહાલી વીરમતી, જાણે એડનમાં જે યૌવન બહારમાં બેઠી હતી, તે કરતાંયે વિશેષ યૌવનરૂપે, પુર્ણ શણગાર—અલંકાર ધારીને, નવા અવતારે, નાથને ભેટવા દોડી આવી. ધીમે ધીમે નુપૂરનો રણુજણાટ કરતી, બહાલી વરને મનાવવા આવી. ધણા દહાડાનો વિયોગ ટાળવા આવી. આહા ! શું સૌંદર્ય લાવી ? સંસાર—સાગરની સુંદરી, કે ઉપવનની દેવી ! સ્વર્ગભૂવનની શ્યામા, કે કૂલવતી રામા !

“ બોલો ! બોલો ! મહારા મુકુટભણી નાથ ! વીરમતી દાસી, તમારા ચરણમાં આવી છે—મરણવતી છતાં સજીવ થઇને સેવા ઉઠાવા આવી છે ! આપ અમુકાશો નહિ ! દીક્ષમાં દુઃખી થશો નહિ ! હું તમારીજ છું. રીસાઇને ગઇ નથી. સ્વામીનો સંતાંપ પામીને ગઇ નથી. હું જીવને સ્વર્ગ પામી હતી, ને હવે પણ સ્વામી—સેવાથી સ્વર્ગજ પામી છું ! ”

“ કોણ—વીર ! મહારી બહાલી—વીર ! ” આમ બોલતો સુમન એકદમ આવેશમાં ભેટવા ઉઠ્યો, પણ આહા બાથમાં કોણ આવ્યું ?

થોડીવાર પછી પાછી નીર પોતાના સ્વામીનું દુઃખ લઇને—દિવાનખાનામાં મુકા, સુમનને બોલાવા આવી, ત્યાં વીર બદલે નીરજ, સુમનના સ્નેહ—બાથમાં સપડાઇ ગઇ !

“ નાથ ! નાથ ! આ શું ? ”

“ કોણ ? નીર ?—” રડતા ચહેરાએ, સુમને પીઠ ફેરવી દીધી.

“ કાં ? એમ કેમ કરો છો ? શું હું તમને—

“ના-ના, કંઈ નહિ ! વિચારમાં આક્રોશ પડી ગયો. ને ભેટી પડ્યો, પણ હા ! દુધ—

“તૈયાર છે, પ્રાણાધાર ! પધારો, શાન્ત મને દુધ પીને લગાર આરામ કરો. હું પાય તળાંશું !”

“ચિન્તા નહિ ! ચાલ !” સુમને મનને કબજે કર્યું. અને પ્રસંગ દાખી દીધો. તે પણ હવે રાત્રીની શાન્તિ મેળવવા ચાલ્યો. આહા ! જીવિત દેહે, શું શું જોયું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

માનસિક પરાકાષ્ટા.

માનુષી અવતારની ત્રિવિધા અવસ્થા, યોગસુત્રમાં આવીજ ગણાતી આવી છે. સ્વપ્ન, સુષુપ્ત અને જાગૃતિ. ભવ-ઘટની ભ્રમણામાં આ ત્રિવિધ તાપ સંબોધક અવસ્થા, હરેકને પ્રાપ્ત તો થાય છે; પણ તેનું નિદાન સૌથી થતું નથી ! જે કે સ્વપ્નનાની વસ્તુઓ કોઈ વેળા એવી તો અલૌકિક દેખાય છે, કે સ્મરણ કરતાં તેની હસ્તી પણ લાગતી નથી. એ વસ્તુઓ માટે પૂર્વ કાળનો સિદ્ધાન્ત કેટલાક સમજાવે છે. કેટલીક વસ્તુને ભવિષ્યકાળનું પ્રમાણ અપાય છે. અને કેટલીક તો દૃશ્ય થાય છે ! આ એક યોગનું અનુસંધાન છે ! જીવ માત્ર યોગી છે; પણ ભોગના રોગે તેનું જીવન, અન્વન-રૂપ થઈ પડ્યું છે, સાચું નંગ, ધુળમાં લપેટાઈ રહેલું છે !

— ચન્દ્રકાન્તનો સજીવ લેખક ભણે ગમે તેવો ગોળ-મટોળ સિદ્ધાન્ત બતાવે, પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સિદ્ધતા વડેજ, ઉદ્ધારનો સદ્માર્ગ સીધો થાય છે; અને તે દેશ વિદેશના વિજ્ઞાનોથી સિદ્ધી પામ્યો છે !

સુમનની સ્વપ્ન-બ્રમણામાં પોતાની મૃત પત્નિનો પડછાયો દેખાયો, અને જાગૃતિમાં પણ તેની તે વાસના મળી ગઈ!—આ વાસના, તેની હાલની અવસ્થામાં મળવાથી, તે પોતાના માનસિક અને કુલ્લક જીવન-સુખને ઝેર રૂપ થઈ પડી; પણ લોભી અને મોહક મનને, તેના ક્ષણિક જીવનની તુલના થઈ શકી નહિ !

પ્રેમ અને મોહ એ વસ્તુ, દૂધ-સાકર જેવી છે; અને તે બન્ને મળે છે, ત્યારે તેનામાં દેવી અંશ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે પ્રેમમાં મોહનો અંશ, અતી દેદીપ્યમાન જીવન-પાન કરાવે છે, પણ પ્રેમ વિનાનો એકલો મોહ તો જીવનને ડાઘ લગાડે છે; અને તે દોડતો દોડતો વિપય-વાસનાઓમાં મળી જઈને અવતારનો ડાંડો બની, પર-જન્મમાં પુન્યવંત સુખનો પણ શત્રુ બની જાય છે.

સુમન, દૂધ પીને પાછો અંતઃપુરમાં ગયો. સુમને પોતાની શૈથ્યાનું સ્થાન, જુદાજ ભાગમાં રાખેલું હતું. નીર તથા બાળકો ત્યારે ઉપરના ખંડમાં સુતાં, ત્યારે સુમન એકલો રાત્રી-જીવન ગુમ્ફરવાને નીચેના ખંડમાં નિદ્રા લેતો સંસાર શૈથ્યામાં ઝંપી ગયો ! અને નીર તથા બાળકો પણ શાન્તિમાં પહોંચી ગયાં. સુમન ઉઠ્યો, અને કેટલીકવાર ગમગીનીમાં આમ તેમ કર્યો. તેણે બહુ બહુ વિચાર કર્યો. અને કોઈ પણ દીશા સુઝી નહિ, ત્યારે તેણે સંસાર-ત્યાગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો !

વાંચનાર ! આ દશાએ પહોંચવાને સુમનને શું કારણ હતું ? આપણે જે જાણ્યું ને વાંચ્યું, તે ઉપરથી તો એમ લાગે, કે તેને પોતાના સાથીની અછત હતી; નીર ઉપર ભાવ નહોતો, ને મધુરીની વાસનાનો માર્ગ બંધ હતો ! શું તેથી નિરાશ થઈને તેણે ત્યાગી થવા ધાર્યું હશે ? શું તે સંસારનો વ્યવહાર તજી જાય છે, કે સ્થૂળ દેહ તજી જાય છે !

નિરાશાનો ધા વાગતાં માણસને ચોમેરની પીડાનો પવન અતી દુઃખકર થઈ પડે છે. જ્યારે તે મુઝાય છે, અને માર્ગ સુઝતો નથી,

ત્યારે તે સર્વ વસ્તુ ત્યાગી જવાને ડરતો નથી; જો કે તે એક સાહસ અને નઅજાઇનું પરિણામ છે. તથા તે પસ્તાવાનું મૂળ છે. ખ્વારીની નિશાની છે. માનવ અવતારની અમુકિત છે. ને પ્રભુની પ્રસાદીનો તિરસ્કાર છે. પણ મન કાણુમાં ન હોવાથી તે કોમળ મગજ, તેના ઉપર આવી પડેલી અખૂટ આકૃત સહન કરી ન શકવાથી, દેહત્યાગી કે જગત્યાગી થાય છે ! જગત્યાગી તો વિરાગીપદ પામીને અંતે યોગી બની જીવનમુક્ત થાય છે; પણ દેહત્યાગી તો કોઇ દિશાની સિદ્ધિ મેળવી શકતો નથી !

વાંચનાર ! આપણે સુમનની સિદ્ધી શોધવા જતાં પહેલાં, મધુ-રીના સંસાર પ્રતિ નગર કરીએ ! બંધનદોરનો પાશ બીજને કેટલો લાગ્યો છે, તે જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ભાવીની ભૂલ-ભૂલામણી !

ભેરવી.

નથી સમર્થ કોઇ ભાવી લેખ ટાળવા,
 નથી સમર્થ કોઇ ભાગ્ય યોગ બાળવા;
 હશે જો રાજયોગ તો ન રંકંથી જશે,
 હશે બિખારી હાલ તો ન રાય તો થશે !
 સ્થિતિ દશાનની હતી-વિધી સુલેખની,
 વરેલી માળી જાતને-સુવૈભવી બની;
 ન લેખ તો થયો વૃથા-સમર્થ મારવા,
 ભલે હજાર શત્રુઓ ફરે વિદારવા !

કુદરતની કળાનો કોઇ પાર પામી શક્યુંજ નથી ! કુદરતનું ધારવું એક, ને માણસનું માનવું જુદુંજ હોય છે ! પાપ ને પુન્ય માનનારી પ્રજામાં પણ બિન્ન-વિભિન્ન મતો હોય છે. પણ કરેલાં તેમનાં ફળ ભોગવવાં તો, અવશ્યનાંજ છે.

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનાં મુખવચનો ગીતાદ્વારા અર્જુને એવાં સાંભળ્યાં છે, કે કર્મફળ, એ પણ માનુષી અવતારનું એક નિર્વાણ અને નિવાણું છે; અને તે દરેક જીવ પ્રાણી માત્રે અવશ્ય ભોગવવાનુંજ છે; પણ તે ક્યારે ? એ પરિણામનું ત્રાજવું તોળવું આપણી પ્રકૃતિને અનુસાધ્ય લાગતું નથી ! ઘણી વેળા જોઇ શકાય છે, કે કેવળ નિર્દોષ માર્ગો જાય છે. મધ્યાનકાળે સૂર્ય વાદળામાં ઢંકાય જાય છે ! આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે અનેક આવરણોમાંથી માણસનું જીવન પસાર થાય છે. અને તેનો પડછાયો કયા કાળનો હશે, તે કહેવાઇ શકાતું નથી ! કસાઈને ઘેર રાજવૈભવ હોય છે; અને સંત-જન અસુખી અને આપદા વેડતા હોય છે !

મધુરી અને કનકના સુખમય સંસારમાં જો વિયોગ પડે, કાચના બિલોર પ્યાલામાં રજકણ હોય, અને શુદ્ધિ ભક્તિમાં અવિચ્છીનતા દેખાય, તો કોઇક પૂર્વ ભાવીનો દુર્ઘટ પ્રતાપ માની શકાય !

કહો, મધુરીની જીંદગી, કેવળ પવિત્ર અને પરોપકારી છે. તેનામાં યત્કિંચીત રીતે પણ દુર્ગુણ ભાગ દેખાતો નથી. આંતરીક કે બાહ્ય કોઇ પણ પ્રકારે તે દોષિત નથી ! પતિભક્તિ, પતિપ્રેમ, પતિ-સેવા અને પતિ પ્રભાવમાં તે ચુસ્ત-મદમસ્ત અને પ્રભુતાવાળી રહીને પરહીત કરવામાં, પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવી ચુકી છે. અને દૈવી કાર્યો કરીને માનવ અવતારનું ત્રિભેદી રૂણ પણ સત્કર્મથી અર્પણ કરેલું છે, તે છતાં તેના ભાવી ઉપર, કલ્પિત પણ કાળે! ડાઘ જો એસે, અથવા પતિ-પ્રેમથી બ્રષ્ટ થાય, તો તે માટે કોને દોષ, અને શા

માટે ? દમયંતીના સુખ-દુઃખની પ્રતિકૃત્તિ સાંભળી, તેમાં તે સતી-નો શો વાંક ? વાર, સીતાને વનવાસમાં અસહ્ય વિટમ્બના સહન કરવી પડી, તેમાં તેનો શો દોષ હતો ? ભાવીકાળ મિથ્યા કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. કોઈ વેળા આ ભવ, અને કોઈ વેળા ગયા પરભ-વનાં પાપનો પ્રભાવ નડે છે !

કોઈ વેળા સંગ-દોષ, કોઈ વેળા સમય-દોષ, અને કોઈ વેળા જાતી-દોષ પણ મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે ! જે કે આ દોષનું મૂળ તત્ત્વ તો કેવળ નિર્દોષ સ્વરૂપ, દોષના પ્રભાવમાં બદલાઈ જતું જોવામાં આવે છે; પછી પાછળથી પરિણામ કદાચ ભલે સત્યે જ્ય-રૂપ નીવડે, પણ વેડનારને તો તે કષ્ટ વેડવાનું, તે વેડવું પડવાનું !

મધુરી મહાદેવી સુહૃદયની અને સુમન પ્રત્યે કેવળ સાત્વિક ભાવના ધરાવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેના પ્રત્યે અજબ રીતનો કુદરતી પવિત્ર સ્નેહ સંબધ જોડાયેલો જોઈએ છીએ. સુમનની મનની હાલત, પૂર્વ સુખના અભાવે નમ્બળી પડી ગઈ છે; ને તેને સુધારવા માટે મધુરી દયા કરી રહી છે ! સુમન પોતાના સંસારથી કંટાળી ગયો છે, અને તેમાં તેનો પોતાનોજ દોષ છે ! તેને જે સુખ વાન્ચના છે, તે કંઈ મનેચ્છા પ્રમાણે થાય, એ બનવું અશક્ય છે. મધુરી સિવાય તેને ખરા હૃદયભાવથી શાન્તિ દેનાર બીજું કોઈ રહેતું નથી. માતૃપિતા અને કુટુંબનાં સર્વ નાશ પામ્યાં. સસરાજ પણ પતી ગયા-અને સાવડી સાસુ રહી, ના રહી ! !

નિરંજની જેવી નિર્મળવ્રત્તીવાળી નારીનો તેને નિરસ્કાર થયો. પૂર્વયોગ કંઈક વિમુખ થઈ બેઠો. નિરંજની આગલી રીતભાતનો પડછંદો કાયમજ કાયમ રહી ગયો. અને વીર વિદેહ કેવલ્ય પામી. ત્યારે હવે પૂર્વ ઋણી મધુરીનીજ દયા ઉપર સુમનનું જીવન રહ્યું; વળી કનકરાય વહેમી, મૂર્ખ અને અદેખો, એટલે મધુરીની પ્રત્યે જે ભાવના, તે ફક્ત મધુરીના

લાલન-પાલનના પેટામાં સમાયડી છે ! જો કનક જરા નિષ્કુર થાય, તો સ્વતંત્રપણે શાન્તિ આપી ના શકે ! માણસ માત્રને હૈયાધારણ, યાને વિશ્રામની જરૂર હોય છે; અને એ મન-પંખી પોતાનું વૃક્ષ નિર્માણ કરી મૂકે છે; ત્યાંથી જો તે નિરાશ થાય છે, તો અવસ્ય તે પોતાને હાથે પોતાનો ઘાત કરે છે ! જોકે તે ઘાત કરવામાં ભૂલ એજ થાય છે, કે જ્યાં વિશ્રામ માને છે, તે સ્થળ, પોતાના સુખ માટે અનુકૂળ નથી હોતું; ને તે સમજે છે, છતાં ભટકી-ભટકીને, માથું ફેટી, જીવન નાહક બાળી-ઝાળી નાંખે છે ! આ સર્વ ભાવી-યોગનો પ્રભાવ ને પ્રતાપ છે; પણ મોહક જગતમાં તેની કોઇ તુલના કે ગણના કરતું નથી; અને જેનામાં તે સમજવાની, અનુભવવાની, ને અનુભવીને તેનો સદુપયોગ કરવાની શક્તિ છે, તે કદીયે દુઃખી થતાં નથી ! અને નિરંતર તે ભોગવીને શાન્તિથી ઉભયનાં જીવન સુધરે છે !—

નીર પોતાના પતિના મનનો પ્રાદુર્ભાવ જાણી શકી નહિ. સુમન પ્રત્યેના જ્ઞાનુભાવની તરસી મધુરી, માત્ર તેના મનપરની વ્યથાની ચિન્તામાંજ નિમગ્ન થઇ રહી ! કયા પ્રકારે સુમનનું સુખ સુધરે, અને કઇ રીતે નિર્દોષ નિરંજનીનો અવતાર સફળ થાય, આ ચિન્તામાં તે રાત્રીનું સ્વપ્ન જેવા લાગી. તેના હૃદય-ચન્દ્રની જ્યોતિમાં પ્રથમ તો સુમનની અશાન્તિની રજની પર અંધાર લાગ્યું, પણ પછી તો તે શુન્યકારના અવતારમાં ક્ષિતી પામવા લાગ્યો ! મધુરીને મન અતી વ્યાકુળતા લાગી. ભણે અને મનદુઃખ પામતો બંધુ રીઆતો જોઇ, સસારથી વિમૂખ થતો જોઇને અતી કષ્ટ થયું; તોપણ પોતાનાથી જે બની શકે, તેટલું કરવાને કદી હઠશે નહિ, એ તેને આશા આપવા લાગી. આખરે તે પ્રકાશ લય પામવા લાગ્યો. અને મધુરીનું સ્વપ્ન અતે મુન્ય દશા પામ્યું ! એ દશા અસ્ત થતાં

પોતાની ઉપર વાદળ આવ્યું. અને પતિના પ્રકોપનું જાણે તે બલિદાન થઈ ગઈ. એમ તેને લાગ્યું. કનકનો ક્રોધ અતી જવાળામય તેને ભાર્યો ! અને અંતે રૂદન કરતી, અશ્રુ સ્ખાળતી, સુંદર ભામિની ચોંકીને ઉડી. બત્તી બળતી હતી, અને સ્વામીનાથ કનકરાય, તરતનાજ ઉઘેલા પોઢેલા, નજીકના સ્થાનમાં જોવામાં આવ્યા. તેને ઉઠાડવાની તેણે કશી જરૂર ન ધારી, અને પોતાની સ્વપ્ન-બ્રમણાને કલ્પિત ગાથા તરીકે ગણીને તે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ; પણ આહા ! એ વસ્તુ-પ્રભાનો પ્રભાવ, પ્રાતઃકાળમાં કેવો સંદિગ્ધ થઈ પડ્યો, તેનું વર્ણન, કરણ રૂદનના પ્રવાહમાં તણાનું વર્ણન કથી ના શકાય, તેવું લાગ્યું !-પ્રભુ સર્વનો ખેલી છે. સત્યનો અને તો જય છે, પણ કાચી માટીના દેહ ઉપર, જે કંકણ પ્રવાહ પડે છે, તે સહી શકાતા નથી ; તે છતાં કંકોર વજ્ર જેવાં હૈયાં કરી, સમયને તાબે થવું પડે છે ; એ કાળીયા પ્રભૂની લીલાના વિસ્તારમાં આ મહા ભયંકર આફતો પણ સહેવી પડે છે ! યદા ભાવી

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મધુરીની પૂર્વાવસ્થાનું ચિત્ર-દર્શન.

સતી પ્રભુને અતી અંતરે છે, પવિત્રતાથી રહે અંતરે તે; અનેક બ્રહ્માંડ વિષે વસે છે, તથાપિ આહું તવ તે હસે છે.

રંક મધુરી ! ગુણી મધુરીનો પૂર્વાવતાર, યાને તેની જીવાનીનો અવસરે, દુઃખિયારી દશામાં પસાર થયો હતો; અને પતિની અવકૃપા-માં દુખના દહાડા ગુગ્ગર્યા હતા. એ અવસરમાં રહેલી તેની દૃઢતાએ આજે તેને સુખનો સૂરજ દેખાડ્યો છે ! મધુરીએ જ્યારે સુખનના

આશરામાં રાત્રી ગાળી હતી, ત્યારે તે દુઃખની મારી નિદ્રાવશ થઇ ગઇ હતી. તે વેળાએ તેના સ્વપ્નામાં અલૌકિક જગત અને ભારતનું મનોહર ચિત્ર જોવામાં આવ્યું હતું; જે કે તે એક પતિવ્રત સ્ત્રીના ઉદયકાળનું દર્શન હતું. સતી સ્ત્રીયોની મહત્તાનું ચિત્ર હતું-પણ મધુરીને જાણે સૂચના કરતું હતું કે ઓ દુઃખી અપ્પલા! દેહ જાય, પણ પવિત્રતા જવા ન દેવી; કેમકે તે અવતારસિદ્ધ સ્ત્રીનું સૌંદર્ય છે, એ ચિત્રનું તાણું સ્મરણ આજે થયું છે !

કનકરાય, પોતાના મનના દેહ સાથે લઇને, નીલમ-માણેકના નાટકમાં ચાલ્યા ગયા, તેના હાથમાં જે વસ્તુ આવી, તે ત્યાંજ પડી રહેવા દઇને ગયા, પણ મધુરીના હૃદયમાં કંઇ અજ્ઞાન ઉત્પાત થયો, કોઇ દહાડો નહિ, અને સ્વામીનાથ આજે આટલા ઉતાવળા પડી જઇ, આકળા પડી જઇને, કંઇ પણ મૃદુ વચન કહ્યા વિના ચાલ્યા ગયા, એ ખરેખર તેને નવાઇ લાગી; કારણ કશુંએ જણાયું નહિ. ભોળી ને ભલી, વિશ્વાસુ ને માની મધુરીએ તો તે વાત મનમાંજ દાખી દીધી. અને રાત્રી વીતતાં નિદ્રાધીન થઇ.

આહા ! તેમાં તેણે શું શું જોયું ! રાધાનું રીસામણું જોયું ! કનૈયાનું મનામણું જોયું. સંખીનો સંવાદ જોયો. અને તે વીત્યા બાદ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના તેજમાં રાધાની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના અંશો મળી જતા જોયા. ઋષિજનો જાણે યમુના તટપર, ગૌવૃંદમાં સ્તુતિ કરતા હતા. ભક્તિ-ઇન્દ્રિયો, દેશ પ્રદેશના વિવિધ પોશાકોમાં ભક્તિ કરતી જોવામાં આવી. કોઇ ગુર્જર દેશની, તો કોઇ દક્ષિણ પ્રદેશની, કોઇ ઉત્તર અયોધ્યાની, તો કોઇ ભારતના દસ્ય અદસ્ય સ્થળની પણ જોઇ-આહા ! આ વેળા તેણે પતિવ્રત ધર્મનાં શું શું કથનો સાંભળ્યાં હશે ? તેના હૃદયપટ ઉપર હવે કંઇ નવીન પ્રકાશ કે નવીન આભાસ પડીને વધારે અજવાળું પાડી તો નહિજ શક્યો હોય ?

કારણ કે તેનું મન સ્થિર. અને આશા-યુવાની તો લગભગ વૃદ્ધોવય પર પહોંચી છે. પ્રભુએ પતિસુખ, બાળ-વૈભવ અને સાંસારિક શાન્તિ આપી છે. તો પછી તેને ચળિત થવાનું કારણ નહિ હોય! તેને કાયાનો મદ, રૂપનો મોહ, કે કામનો થનગનાટ તો નહિજ હોય! તે પર-પ્રેમી હોઈ શકેજ નહિ! માત્ર તેના પર, જે પરોપકાર અર્થે પ્રયત્ન આદર્યો છે, તેનો દોષ પ્રકોપ થવાનો હોય-સદ્ભાવની છાયા લાગવાની હોય, અને તેનો તેની પવિત્રતાના અંશથી પ્રભુતા મળતી હોય, તો આ નવીન સ્વપ્ન-દર્શન થાય; અને અરેખર તેમજ લાગે છે!

મધુરી આકાશ માર્ગે, વિમાનમાં જાણે દેવમંડળની બાજુમાં એકલી ઉભી ઉભી દર્શન કરતી હોય, તેમ તેને લાગ્યું! એક નાટ્યરમ્ય થતો જોયો.

વાંચનાર! આ ચિત્રથી તને તેનો ખરો ભાસ થશે. હવે તે વિષે આગળ સ્થિતી જોઈ શકાશે.

મધુરીના સ્વપ્નાનો ભાસ, પલકમાં વેરાઈ ગયો; અને પોતે પથારીમાં પડી છે, તેવું બાન સમજૂત થયું!

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ખોટા ભેદનો ખરો ખુલાસો.

મધુરીના સ્વપ્નામાં જે ચિત્ર ચિતાર પ્રકટી નીકળેલો છે, એ સંબ્રમણા કંઈ નવી નથી. વરધેલી વનિતાના પ્રકરણોમાં જ્યારે મધુરી પર ઔદ્ધતો આવી હતી, અને તે રઝળતી વનમાંહે, એક આશ્રમમાં જઈ ચડી હતી, ત્યારે પણ તેને પોતાના પવિત્ર પાતિવ્રત્યનો પ્રકાશ પાડનારો ચિતાર નજરે પડ્યો હતો; જેકે આ વખતે કંઈ અલૌકિક

જ્ઞાન થયું હતું, પણ આજ-પંપાજી જીવડાઓના પરાપૂર્વના કોઈ ભાગે, વિચિત્ર પ્રદેશોમાં ભ્રમણા થતા જીવને, સુપુત્રમાં પણ નજરે ચડે છે. જનકરાગને પણ એવીજ ભ્રમણા થઈ હતી, ને રાજપાટ ત્યાગી ભિખારી બન્યા હતા. આંખ ઉઘડ્યા પછી કંઈ નહોતું, પણ કોઈ કાળે ખરું પડી જતું હતું. મધુરીને કંઈ વિચિત્ર ભાવના લાગી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાનો મનોવેગ, તાપસીત્રીયા કરતાં વિરહી અતુરને વધારે યોગ્ય હતો. વ્યભિચારી સ્ત્રીઓ, તેને ગમે તે રૂપમાં ગણે, પણ સાત્ત્વિકભાવનાના પ્રેમનું બિન્દુ અતે સત્ત્વમાંજ પડ્યું હતું, ને ભાવ પુરો થયો હતો. આ આભાસનું પરિણામ આખરે એજ આવ્યું, કે મધુરીના ભાવીસુખ ઉપર અંધારો પડ્યો પડ્યો. ભાવી-સાચકાળનો સમય દુષ્ટ દશરૂપ થવા આવ્યો. કનકના મનમાં સુમનના ફોટો સંમર્ધી બહુજ ખેદ થતો હતો. સુમન શા માટે આ ફોટો મધુરીને આપે, એજ શંકાથી તે ધ્રુવ્યો હતો. મધુરીની રીતી નીતિ માટે તેને કદી શક નહોતો, પણ વિક્રમરાજ પેટે જ્યારે રાજની દુર્દશા ખેડી, અને ભાવી બગડ્યું, ત્યારે ઉલટા વિચારોએ તેને જેમ બહાવરો બતાવ્યો હતો; તેમ કનકના મનને ડોલતું કર્યું હોય, તો નવાઈ જેવું નથી.

રાત્રીએ કનકરાય જ્યારે “નીલમ-માણેક” ના નાટકમાંથી ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેને પણ એવાજ વમણમાં ગુંથાવું પડ્યું હશે! નીલમના અકસ્માત વેળા પેલા લુચ્યા ચીમનલાલે, તેને બંગલામાં તેડીને ખરી ખોટી વાતે લલચાવી, ને તે વિષે નવલને જ્યારે ખબર પડી, અને ઉશ્કેરાઈને પોતાનું ભાવી બગાડી નાખ્યું, ને નીલમના ઉપર અપવાદ મુકીને ત્યાગી; પછી પાછળથી પરતાયો, એ પ્રસંગ કનકને આવે, તો નવાઈ નહોતી!

પ્રભાતે કનકને ઉદાસ જોઈને મધુરી તેની પાસે આવી; અને કારણ પુછ્યું. મધુરી કંઈક સમજી હતી, કે રમે સુમનનો ફોટો જોવામાં આવ્યો હોય, અને તેને શંકા થઈ હોય! માટે તેનું સમાધાન કરવું, એજ વિકારમાંથી તરતજ બચી જવાનું ઔષધ છે. ડાહી ને સમજી મધુરીએ તરતજ એ ઉપાય હાથ ધર્યો. અને કનકની શંકાનું નિવારણ કરવા માંડ્યું. મધુરીના હાથમાં કવર સાથે વીંટલાયલોજ ફોટોજ હતો. સાચાનું સત્ય હતું. ને દષ્ટિનો ઉતાર હતો. કનકની ત્યાં રહેજ નજર ગઈ, અને મધુરીને પોતાની મેળેજ પુછ્યું.

“કવરમાં વીંટલાયલું શું છે? ભેટ આવી છે?”

“હા, વ્હાલા! મ્હારા ભાઈના બન્નાં કામની તે એક ભેટ છે! જુઓ મ્હારા જુના જીવનનું એક ચિત્ર છે!” મધુરીએ પોતાના પતિ કનકની પીઠ પાસે ઉભી રહીને પોતાનો દુઃખી રહેશે બતાવ્યો. કનકે તે ધારી ધારીને જોયો—નિર્દોષ મધુરી પણ મૃદુ હાસ્ય કરતી એકી ટશે ઉભી રહી, જરાવારે કનક બોલ્યો.

“આ ફોટો તેની કને ક્યાંથી?”

“પ્રથમ મેં નીરૂંહેનને આપેલો, તે હાલ સુમનના હાથમાં આવનાં પત્ર—ને ફોટો મને પાછો દીધો.

“જે પુરૂષો સદાના શંકાશીલ છે, તે અવશાન સુધી સુખી હોતાજ નથી. ધડીમાં તે પ્યારના સાગર ઉછળતા જુએ છે, ને ધડીમાં તે વહેમના વટોળીયામાં ઉડતા નજરે પડે છે!” મધુરીની આ વાત સાંભળીને કનક હસ્યો; તેનાથી ખરેખર હસી જવાયું. પોતાના હૃદયનો ભેદ સતી સાધવીએ પારખી લીધો. અને આડકતરી રીતે તેનો બચાવ કરી લીધો. એ કુશળ સ્ત્રીની કુશળતાથી તે હસી પડ્યો.

“ત્હારી વાત તો ખરી, પણ હું તો સુમન માટે પુરૂષ છું.”

“ ત્યારે શું આપ તમારે પોતાને માટે કંઈ સમજ્યા ? ”
મધુરીએ વિવેકભરી કુશળતા વાપરી. તક જોઈને તીર તાક્યું—એક
કાંકરે બે પક્ષી ઉડાડ્યાં.

“ ના, રે ! હું એમ પુછું છું, કે શું સુમન કંઈ ખીજ સ્ત્રી કર-
વાની ઇચ્છા રાખે છે ? ને તે તારી મારફત ? ”

“ શું હું વિવાહકાર્યની કોન્ટ્રેક્ટર છું, એમ તમે—

“ ના, “ એમ-ઘેલી પ્રમદા ” ના માનવંત ઇલકાળથી આ-
પણાં ગુર્જર સ્ત્રીમાંડળમાં તું પ્રખ્યાત છું, એટલે એક ભલા ભાઈને
સુખી કરવાને તે ખીડું ઝડપ્યું હોય, અને નિર્દોષ નીરૂપર શોક્ય
લાવી દીધે, કલહનો નવો કાટાંસળીયો રોપવા ધાર્યું હોય ! ” કનકના
છેલ્લા વાક્યથી તેના હૃદયમાં, મધુરી પ્રત્યે થયેલા અભાવનું તિક્ષણ
ખિન્દુ ચમક્યું. “ નીરૂપર શોક્ય લાવવા માટે તો નહિ, પણ સુમનનાં
જીવનને સુખી કરવા માટે મને પ્રસંગ મળે, તો એક બેઠેન દાખલ
હું મદદ કરું ખરી, પરંતુ આ વાતથી હાલ તો હું અગાણી છું.
સુમને મને કશી વાત કહી નથી, કે અમુક સ્ત્રીને પરણવા ઇચ્છા
છે, ને તે માટે આ ફોટો આપી ગયો છે ! ફરીને તે મલ્યો તથી,
ખુલાસો થયો નથી, તે શું કહું ? પણ ગમે તેમ હોય, હું કંઈ
તમારાથી છુપી રાખવાની છું, વાર ? ” મધુરીએ નિસાસો નાખ્યો.
કનકનું મન દુઃખાયું.

“ વાર, ત્યારે તે વખતે મને કહેજે; હાલ તો સ્નાન-ધ્યાન
માટે જવું જોઈએ. ” એટલું કહી મધુરીનું મન સમાધાન કરીને
અંદર ચાલ્યો ગયો. ને મધુરી પણ તેની પાછળ ધીમે ધીમે ચાલી-
તેણીને એમ તો લાગ્યું, કે સ્વામીનાથ શંકાથી ઘેરાયેલા છે. પણ પોતે
નિર્દોષ હતી, એટલે હૃદયમાં બય નહોતો !

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ખરાખીના ખરાખે!-મધુરીના ભાવીપર પડેહા!

“ધર્મ કરતાં ધાડ પડે કે ધર્મ કરતાં કર્મ નડે!”

આ બન્ને એકજ માતાનાં વાક્ય-પૂતળાં ગણાય છે. મધુરીની જાત મહેનત અને પરોપકાર વૃત્તિ છતાં, જેમ સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચન્દ્રને દેડને ત્યાં વેચાવું પડ્યું-મોરધ્વજને વેરાવું પડ્યું, તે કણું રાજાને મરવાનો વખત આવ્યો; તેમ મધુરીને પણ ભાવીયોગે ભોગવવું પડે, તો નવાઈ નહિ! દુનિયામાં સાચાં તથા બલાં માણસ ઉપરજ કેર ગુજારવાના દાખલાઓ બને છે; અને ખરી ખુખીથી જોતાં સફેદ કપડાં ઉપરજ કાળો ડાઘ લાગે છે! ખોટું તો ખોટું છેજ; પણ ખરામાં ખોટું ન પેસી જાય, અથવા તો ખોટું ખરા તરીકે ન વપરાય, એટલા માટેજ, સોનાને પથ્થરપર કસાવું પડે છે! પથ્થર માત્ર સોનાને સાચું બનાવે છે, એ પણ એક કુદરતની કારીગીરીનો ખરો નમુનો છે. સંસારી સત્યનો વેપાર છે! કનકરાય દેવપુજન કરીને ટપાલના પત્રો હાથમાં લેતાં, મધુરીના નામનો પત્ર જોયો-કોઈ દહાડો નહિ, અને આજે તેનો પત્ર વાંચવાની ઇચ્છા થઈ!

નવ રાજાના ભાગ્યનો અસ્ત થવા ખેડો, અને કલિનો પ્રવેશ થયો, ત્યારે પોતાના પિત્રાઈ જોડે જૂગટું રમવાનું સૂઝ્યું; અને આખરે દમયંતી દેવી સહિત, રાજપાટ ત્યાગીને વનવાસ વેડવો પડ્યો.

દુર્ભતી થાય, ત્યારે સહેજે સમજાય, કે ચઢતી કળાનો અંશ નબળો પડી ગયો! સિંહ ભૂખ્યો રહે, પણ ઘાસ ન ખાય. ને બ્યારે તેવો સિંહ દેખાય, ત્યારે કાં તો તે કુતરાની ઓલાદ હોય, યા તો તે બળકર્મમાં નબળો પડ્યો હોય! સમુદ્ર કદી માઝા ન મુકે, સૂર્ય કદી પશ્ચિમે ના ઉગે! ભવિષ્યના ફેરફાર આગળ માણસ ડાહ્યું

નથી; નીકર સીતાને મૃગચર્મ કાંચળી પહેરવાનું શા માટે સુઝે? કનકે પત્ર ઉખેડ્યો. સુમનના અક્ષરો ઓળખ્યા. પત્રને છેડે નજર કરી, તો તેની સહી વાંચી, અંદર શું હતું? છેવટની નિરાશા, અને મધુરીપર અપવાદ! ધર્મને માર્ગે, આ સતીની સહાયતાનું ખુન થયું હતું! તેની જીંદગી, શિક્ષાના રૂપમાં ફેરવાતી હતી! પરોપકારના બદલામાં, તે છતે પતિયે, દમયંતી કરતાંયે દુઃખી બની હતી. સુમનનો આ લેખ હતો!

પ્રિય મધુરી.

મહારા મનોબળની નાસ્તિકતાથી અંતે હારીને જગતનો વ્યવહાર તણ જઈ છું; હું અહીં રહેવાથી સુખી થવાનો નથી, એમ ગણીને જઈ છું. માત્ર મને એમ લાગ્યું કે તું મને સુખી કરી શકવાની નથી! ત્હારા શુદ્ધ સ્નેહથી હું આજ સુધી ટકી રહ્યો. હવે મહારી મન-દોરી ત્હારા હાથમાં નથી. જે હું અહીં રહું, તો ત્હારા ધર્મ-કાર્યમાં હું નડતરરૂપ થઈ જઈ, અને ત્હારા સુખી સંસારનો ઝેરી કોડો બની જઈ, એટલે મહારું તો બગડ્યું પણ તારું બાવી ન બગાડવા માટે, ત્હારી પુરણ સહાયતા, સ્નેહ અને બાવી સુધારવાનો આગ્રહ છતાં, હું ચાલ્યો જઈ છું. ત્હારાજ દર્શનથી હું સુખી, પણ તે શુદ્ધ જીવનયાત્રા જેવું માની લીધું; ને તેથી તે બ્રહ્મા જાહેર જીંદગીને ઝાઘરૂપ થવા ન દેવા હું જઈ છું. મહારો દોષ, મહારા જીવન પર છે; તું નિર્દોષ છે, પણ મહારા કામલ હૃદયમાં જે ત્હારા ભાવે ઘર કર્યું છે, તે માટે પરબલમાં પ્રાપ્ત થવા માટે હું તપ કરતો જઈ છું.

લી૦,

ત્હારા પવિત્ર પ્રેમાશ્રમથી દૃષ્ટીહીણ થયેલો
સુમન.

આ પત્ર કનકે વાંચ્યો. પત્રની મધુરી ભાષામાં સમાયસો ઉંડો અને ગુણ બેદ કંઈ બધાના મનમાં સરળ ઉતરી શકે નહિ; અને તેમાં વળી રોગીનું મોં કડવું થયલું હોય, તેને તો સાકર પણ કડવી લાગે; તો પછી કનકને આ ભક્તિ વિચારો વળી શુદ્ધ કેમ લાગેજ ?

અલબત્ત સુમનનું ચિત્ત, મધુરી પ્રત્યે નિર્મળ વલન કરતું હોય, તો પણ તેના ચહેરાની નમણાઈ પર કદાચ અર્ધ ભાગે-મોહનું પડ ફરી વળ્યું હશે તો ! મધુરીની પ્રીતિનો ભાવ કંઈ દુષ્ટરૂપમાં અદલાવો કઠણ-પણ તેના જેવી ભાવનાવાલી સ્ત્રી મેળવવા, ને તેવીજ સ્ત્રી હોય, તોજ શાન્તિ થાય, એ મોહવશતાયે, મધુરીની છંદગીને અપવાદી બનાવી હોય, તો, બનવાનગેગ નથી ? એક માનીતી મૂર્તિના વિયોગ પછી તેનીજ કોઈ સ્ત્રીના ચેહરાપર પુરૂષ મોહવશ થઈ જાય છે, પણ તેથી તે સ્ત્રીને ધર્મઘ્રષ્ટ કરવાનો તે અપવાદી ગણાતો નથી. તે નાસીપાસ થયસો છતાં, નિરાશાને લીધે નિર્દોષ ગણાવો જોઈએ. જગત વિચિત્ર છે. પ્રસંગમાં આવેલાં સ્ત્રી પુરૂષો નિર્દોષ છતાં જગત સોકમાં અપવાદી છે. તેમાંએ સ્ત્રી પુરૂષ (પતિ-પત્નિ) ના સંબંધ પછી પરપુરૂષનો પ્રસંગ, આર્ય સંસારમાં તો પાતકી ગણાય છે !

કનકને હવે ખાત્રી થઈ, કે મધુરી પ્રત્યે સુમન કેવળ મોહવશ હતો ! ને તેથી વધારે ઉશ્કેરાઈ ગયો. તેણે મધુરીને નહક આવેલી જોતાંજ સુમનનો પત્ર ફેંક્યો ! મધુરીના મનમાં દ્રાસકો પડ્યો. રખે સુમને કંઈ નિર્દોષ ઘોટાળો કર્યો હોય ! પરણવાની લાલસામાં રખે તેની ટેલ પ્રમાણે મસ્કરીમાં ગમે તે લખી ગયો હોય !-ખરેખર તેનું પણ ગંભીર લખાણ નીકળ્યું. અને પસ્તાવારૂપ જીવન પ્રાપ્ત થયું.

મધુરીએ સુમનના અક્ષરો જોયા, ને વાંચતાંજ તે દળી પડી, કનકને સચોટ લાગ્યું કે, પોતાની ભૂલ જાહેર થવાથી તેના મગજ

પર ગરમી ચડી આવી. જો કે તરત કનક તેની સારવારમાં હાજર થઈ ગયો, પરંતુ પરિણામ એજ આવ્યું, કે સુમન જેમ વ્યવહાર તજી ગયો, તેવીજ રીતે કનકરાય પોતાના સુખ સંસારનો ત્યાગ કરી ગયો. પ્રેમધેલી પ્રમદાને તજી ગયો, સુંદર બાળકો તથા રસિક વૈભવ છોડી ગયો, અને નિરંજની અથવા વરધેલી વનિતાના સંસારમાંથી સુમનનો દીવો નાશ થતાં, તેના સંસારમાં વંશજોની દશા જોવા લાયક થઈ પડી, તેમ કનકે પણ પ્રેમ-ધેલી પ્રમદા મધુરીને તેવી હાલત પર મુકી!—

કનકરાય કંઈ ગુમ ન થઈ ગયો, પરંતુ દારિકામાં પોતાના ગુરૂને મળવા નિમિત્તે, રજા લઈને ગયો; પણ ગયો, તે ગયો—ન પત્ર સમાચાર, કે ન જીવન-સમાચાર! મનનો વૈરાગ્ય અતિ દુઃખકર હોય છે; ને તેમાં પ્રેમાળ-જીવન પત્નિનો વિશ્વાસઘાત વધારે દુઃખકર ગણાય છે! કેવળ નિર્દોષ છતાં દૃષ્ટિદોષ યા સમજબૂલ પણ બાગ્યને અથડાવે છે!

વાંચનાર! હવે આ બંને નિર્દોષ સતીઓ પોતાના સ્વામીને કેવી રીતે મેળવે છે, એ તરફ નજર કરીશું; અને બીજા ભાગ તરફ નજર રાખીશું. તે પછી સ્વામી સુખ પ્રાપ્ત થવાને બંને સતીઓને પ્રભુજી કેમ સહાય થયા, તે જોઈશું.

❀❀❀ પ્રથમ ભાગ-સમાપ્ત. ❀❀❀

મધુરી

અથવા

પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદા.

ભાગ બીજો.

પ્રકરણ ૧ લું.

અણુધાર્યો ઉત્પાત !

કંચન મૃગ કેવો દિસે, ક્યાં રહ સીતા માત ?
ક્યાં રાવણુ યોગી હતો, અણુધાર્યો ઉત્પાત !
દક્ષ પ્રજાપતિ યજ્ઞમાં, ક્યાં ઉભિયાની વાત ?
જમાઇ-સસરા કલહમાં, અણુધાર્યો ઉત્પાત ?
ધંદ્ર સભામાં મુનિજને-કરી કલેશની વાત;
હરિશ્ચન્દ્રપર આવીઓ, અણુધાર્યો ઉત્પાત ?
દમયંતીના સ્વયંવરે, ખીજ્યા દેવ નળ સાથ;
પુષ્કર ઘૂત રમાડીઓ. અણુધાર્યો ઉત્પાત.

ભાગ્ય યોગે, મહાદશામાંથી અધમ અવતારે અહીંને અહીં
અનેક અવતારો ખતાવવા પડે છે ! ચડતી પડતીના ચમકારો, ચતુ-

રોને પણ આડે આવીને ઉભો રહે છે. સુમનના નિર્દોષ યા ભૂલ-ભૂલામણીના પત્રથી દાહ તરત તો કનક, મધુરીને, તેનાં બાળકો સાથે મૂકીને તણ ગયો. અને એ રંક નારી, છતે પતિએ દમયંતી સમાન દુઃખી દશાને પામી. તેનું વૃતાંત હજી જાણીએ તે પહેલાં, મુખ્ય નાયિકા નિરંજની અથવા વરઘેલી વનિતા તરફ નજર કરીએ.

સુભાગ્યે એ ભલી સ્ત્રીનો અવતાર, શાન્તિના સમુદાયમાં આવ્યો, પણ કરમ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ આવી અડ્યું. પોતાના પુત્ર સુરથ સાથે મરનાર શોકય વીરમતીના પુત્ર ભગીરથને સોંપીને સુમન પલાયન કરી ગયો, કે જોતો પત્નો ન મળ્યો ! એક ન્હાનો સરખો ચીઠો મુકી ગયો, કે જે પત્ર માત્ર, નિર્દોષ એ પુત્રો તથા રંક નીરના ભાગ્યમાં હળહળતા દાહરૂપ થઇ પડ્યો.

આ આશ્વત્કાળનો મૂળ સમય, બહુ ઉંડો અને વિચારવા યોગ્ય હતો. સુમનનું ચિત્ત એક રીતે ચક્રોળે ચડેલું હતું. નિર પ્રત્યે તેને કુદરતીજ પ્રથમથી તિરસ્કાર તો હતોજ; અને જો કે વીરમતીની હયાતીમાં નિરને સંગ્રહી હતી, પણ વીર ગુજર્યા પછી ધીમે ધીમે તે મધુરીના મન-વાસમાં કંઈક અલૌકિક આત્મભાવના રૂપે પ્રવેશી ગયેલો જણાતો હતો. જોકે તેનામાં દુષ્ટ ભાવનાયે પ્રવેશ કર્યો નહોતો, મધુરી તેને બીજા કોઇ પણ જાતના મોહથી ચાહતી નહતી, અલગત સુમનના મનમાં મધુરીની ચાહના સંપૂર્ણ હતી-ને મૂળથીજ હતી; પણ તેથી જગતમાં જે આંધળું વલણ ચાલતું હતું, તે રીતે ફૂડકચનનો તે અધિકારી ભોગી ન હતો !

મૂળ તો આ કર્મ વડે સુમન બહુજ અકળાયો હતો. અને બીજો ઉત્પાત જુદોજ હતો. બહુ ધન મેળવવા માટે તેણે સદા યગ્ન-રતો આશરો લીધો હતો, અને તેમાં તે છુપો પાયમાલ થઈ ગયો હતો. વળી કેડીટ એક અને સ્પીશી એકના એકોમાં તથા મુદ્દતની હુડીયોમાં તે ખ્વારીના ખાટલા ઉપર આમ તેમ ડોલતો હતો. કોઇ

પણ તરફથી તેને આધાર કે આશરો મળતો ન હતો, ત્યારે છેવટ પલાયન કરી ગયો હતો. અને પોતાનાં બાળ બચ્ચાંને, સ્ત્રી આધારે અનાધાર કરી રવડાવી ગયો હતો; ભાગ્યદેવીને તાબે થઇ ચાલ્યો ગયો હતો.

આ રીતે નીરપર ગળત્ય ગુળથો હતો, અને એ ઉછળતાં બાળ કોને કેળવવાનું, તેમજ તેની સંભાળ લેવાનું માથે આવી પડ્યું હતું.

“પડ્યાપર પાડુ, અને દુઃખતાપર ડહામ” તે રીતે વળી આ દુઃખિયારાં કુટુંબ ઉપર નવી આફત આવી હતી:—

પ્રકરણ ૨ જું.

તોફાની સાગરમાં ડૂબતી નાવડી.

તોફાની પવન ફુકતો હતો. કેમકે આકાશ વ્યોમને ગર્જવી તેને પાયમાલ કરવાની પવનની ધારણા હતી, કોથળી ફાડી તોડી, હવાના વિમાનને ઉથલાવી, તેમાંથી નવ ધાર ફાડી જમીનને પણ પીગળાવી દેવાનો તેનો પ્રકોપ હતો. ને તે જરૂર એક પછી એક એમ ઉત્તરોત્તર થતો હતો; એજ રીતે દશાનો વાયુ, જ્યારે માણસ ઉપર પ્રકોપ ગુજારે છે, ત્યારે તે પણ તેવીજ આફત વરસાવે છે. તોફાની બનીને, શાન્ત સાગરને ઉછાળે છે. ને ભાગ્ય નાવડીના કડકા કરવામાંજ પોતાનું પ્રાપ્ત્ય ખતાવી જગતનો અપવાદ વ્હોરે છે.

નીર અને બાળકો, પોતાની છત્ર-છાયા ગુમાવી બેઠાં, અને નિર્વાહનાં સાધનની છાપડી હાથમાં લઇને, હવે ક્યાં જવું, તે વિચાર કરવા લાગ્યાં. એવા સમયમાં એક માગણાદાર મારવાડી, સુમનપરના વહેણા બદલ, ટાંચ લાવી ઉભો રહ્યો, બંગલાનો કબજો માગ્યો, અને

હોણી ઉપજક રકમો બદલે ધરનો સામાન સર્વ કબજે કીધો. હવે શું કરવું ?

નીરૂ અને બાળકો અનાધાર હાલતે, અવિચારી બાપના કર્મનો ભોગ થયાં-ધારા પ્રમાણે બેલીફ કામ કર્યું, અને થોડાં વાસણો તથા અપ જોગ કપડાં વગેરે આપીને નીરૂ તથા બાળકોને રવાના કર્યાં ! અફસોસ ! એ પણ તોફાની સાગરની ડૂબતી નાવડીનો ચમત્કાર !!

રાજધરની સાલ્યખીમાંથી રંક હાલતે રખડતાં થઇ ગયલાં નિર્દોષ પુતળાંની શી હાલત થઇ, તે જાણવું અશક્ય નથી.

વાંચનારે શરૂઆતનાજ પ્રકરણમાં જોયું છે, કે નીરૂ બિચારી પોતાના બાળક પુત્ર સાથે એક ધનવંત શેડીયાને ત્યાં પાછી મૂળ હાલતે નોકરી રહી છે, અને તેનો પુત્ર સુરથ માંદગીની પથારીપર, હોસ્પીટલમાં અનાથાશ્રમ મારફત પડ્યો છે; જેને મધ્યરાત્રીએ, નીરૂ પોતાના શેડના બંગલામાં લાવી છે, અને તેને અંદર પેસવા દીધી નથી, પછી શું થયું છે. તે હવે વાંચનાર જાણશે; પેલો અનાથ શોક્યના પુત્ર ભગીરથને ગુરૂકૂળમાં ભણતો જોયો છે. આ કર્મ કથાનો હવે સરળ માર્ગ મળશે, પણ સુખન મહા ક્લેશ કેવો ધાતક નીવડે છે તે તરફ નજર કરીએ !

પ્રકરણ ૩ જી.

હીંદુ કુટુંબ-પારસી કુટુંબના આશરામાં.

નીરૂને મધ્યમ રાત્રીએ, તેના અવિચારી માલેકે રજા આપી. અને પોતાના પુત્ર સુરથને આજ્ઞરી હાલતે હોસ્પીટલમાંથી ઘેર લાવી, તે પછી તેની દયામણી દશા બહુ શોચનીય થઇ પડી ! મધ્ય રાત્રે ક્યાં-કોને ઘરે જવું ? વરસાદની ઝરમરી છાંટ ચાલુ હતી. ધર્મશા-

ળાઓના દરવાજા બંધ હતા. પોલીસ ફોન ફરતી હતી, સુરથ માંદો હતો, અને ગાડીવાળો ઉતાવળો થતો હતો. અરેરે, આ દશા કેવી ઉત્પાત ઉપજાવી રહી હતી? અંતે નીરને યાદ આવ્યું, કે પોતાના એકવારના મહાદશાનાં જીનાં પાડોસી, પારસી કુટુંબનો આશરો લેવો; અને છેવટે તેણે પોતાની ગાડી ચોપાટી તરફ હંકારવા હુકમ આપ્યો. વિઝ્ટોરિયાવાળો લુચ્ચો ચક્ષીચોર હતો. અને તેના રિવાજ મુજબ સ્ત્રીવર્ગને જોતાંજ તેનો કાંદો ખિલી નીકળતો હતો. તે નકામી ખૂમ મારીને ભાડાનો દર ચલડાવવા યત્ન કરતો હતો. નીર કને ટ્રુટી બદામ પણ નહોતી, છતાં ગાડીવાળો સમજતો હશે કે, બાઇ માણસને ગભરાવી-દમ દમ, નાણાં કહડાવી લઇશું; પણ તેના કપાળમાં ડહામ! નાણાં બદલ તો સપલના ચાપુકનો માર પડ્યો, કેમકે નીર જે કુટુંબમાં જવાની હતી, તેનો છોકરો પોલીસમાં નોકર હતો-ગાડીવાળાનો દાદો હતો!

નીરએ ગાડી ઉભી રખાવી, અને પોતે બંગલાના દરવાજા કને ગઇ. ભૈયો જાણીતો હતો, એટલે ધીરે રહી સાદ કર્યો, પણ તે ભૈયો ઉઠે, તેની પહેલાં, વિઝ્ટોરિયાવાળાના ધાંટાથી ગૂસ્સે થઇને સપલ જગી બહાર આવ્યો. તેણે નીરને જોઇ, અને બોલ્યો.

“કેમ બાઇ! આ વેળાએ?”

“ભાઇ! વખખાની મારી આવી છું!” નીરથી રડી જવાયું. સપલે તરત દરવાજા ઉઘાડ્યો; તેટલામાં વિઝ્ટોરિયાવાળો બરાડા પાડવા લાગ્યો-ભાડું માગવા લાગ્યો. સપલને ગુસ્સો આવતાં બહાર નીકળીને તેનાજ ચાપુક વડે ચાર સપાટા દઈ દીધા. ત્યારે કમગત ઠડો પડ્યો; અને સવારે ભાડું દેવાનું કહી, પોતાની પોલીસ-ઓળખ આપી, ગાડી રવાના કરી; અને નીર તથા બાળકને અંદર બંગલામાં લીધાં.

“ભાઈ! મારો બાળક સીક હતો. નેને લઈને હું મહારા શેઠને ત્યાં, જ્યાં હું નોકર છું, ત્યાં ગઈ, પણ મને હડધુત કરીને કહાડી મુકી. હવે આ ટાણે આગ્રી બાળક સાથે ક્યાં જઈ? મને તમારું ઘર યાદ આવ્યું, ને હું આવી છું. જો કે આ વેળા તમને તકલીફ ધણી છે, પણ સહવાર સુધી અમને આશરો આપશો, તો ઉપકાર થશે. અમારું આ ટાણે કોઈ બેઠી નથી!” એટલું કહેતાંજ નીચે ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી.

“બાઈ, ના ગભરાઓ! આવ ઘર તમારુંજ સમજજો! લેવો, માંચણખી આપાં!” “એ કોણ ઉઘ્યું-પેટ બહુ ખુબ મારતું તું, સપલ! તું કેમ ઉડીને દોડી આવ્યો!” કુમી કાકી, હાથમાં સાડી ફિલાળતી, આંખ આડો હાથનો પંજે રાખી જોતી જોતી આવી.

“તમારો સભાવ બરે, જરા જોઈને તો બોલ્યે? ગાડીવારો હતો? આપરાં નીચાંબા બિચારાં આપાંચ!”

“ઓય લે રે! વરી આ વખતે તે કહાંથી? તુંતો જુડો તે જુડોજ રહ્યો?” માંચણ ચીડાયાં.

“માણ! હું પોતે છું, દુઃખની મારી આવી છું. મારું બાળક પણ સાથે છે. સવાર સુધી અમને આશરો નહીં આપો?”

“આવ, માંચ-આવ? કાંય નહિ! મનખ મનખનું કામ કરવું તે તો સવાળ છે દીકરી! આવ!”

“માણ! હવે—હું ક્યાં જઈ?” સુરથે કહ્યું.

“તું મહારી સાથેજ, મારા દીકરા?”—સુરથને ખબે હાથ મુકીને નીચે બેઠી.

નીચના ઊવમાં કંઈક ઊવ આવ્યો. સપલ તથા કુમી કાકી તેને અંદર ઓરડીમાં લઈ ગયાં; અને સુવા બંદોબસ્ત કરી આવ્યો. કુમીકાકી સન્નયત હતી. ને નીચની નિદ્રા તો ઉડીજ ગઈ હતી. રાત્રી પૂરી કરવા બંને વાતોપર ચહડ્યાં.

પ્રકરણ ૪ થું.

પારસીઓની ફેશન પર કુમીકાકીનો ધુમરો.

મુસલીમકી ફેશન ટાટમે,
હિંદુકી હય દાલ-ભાતમે;
પારસીકી ફેશન વાતમે,
દેખો કપડેકે ડાટમે!

“મરેરે, મોતખી નહી આવતું! હોંછયાં દુકતાંઓ છવ તોડી કહાડેય! હજી તો પેલી દુકતી ગઇ કાલેજ વોરાજીને તહાંથી ખુત લેઇ આવી, તહાં દુકતો ગોંધીયાઈ કરી બેઠોય, કે મનેખી ફેશનેબલ અમેરીકન ખુત બેઠાંએ, તે રૂપીયા લાવો! મરે પારસીઓનો દહારો બલે! ફેશને તો નખોદ કહારીયુ. મુવા લોકોખી નવું નવું લાવી મરેયની? ને પારસીઓ સહુથી પહેલાં તેપર પરી મરેય! સુનઘએ લીધું, ને મેહરાં રહી ગઇ! માય-બાપ ગમે તો બીખ માંગે, પન દુકતાંને તો આપો! મરે અમારો અવતાર બલે? ગરીબ ને પૈસા-વાલાં સડિ સરખાં થઇ મરેય! કહાં “રાગ્ન લોજ ને કહાં ગાંગો તેલી!” કુમીકાકીએ નીર કને પેટનો બળાપો કહાડયો. નીરને કંઈક ગમ્મત પડી હતી, એટલે તેણે દીવામાં તેલ પુરયું-દારમાં દેવતા મુકયા.

“ખઈ છે, માજી! આજકાલ ફેશને ધર ઘાલ્યું છે. માત્ર દેખાદેખીનો મામલો છે. અમારા હિંદુ લોકોમાં પણ ક્યાં ઓછી ફજેતી છે! સવા રૂપીયે વાર સેફાન લહે, ને સાત રૂપિયા પોલકાંની સીલાઇ આપે છે!”

“મરેરે! વરી પોતીયાંદાસ બાજીખાઉંખી જબરાજે માય! તમે લોકોખી પારસી કાંની પોલકાં ને સારી, ખુત ને ખુતીયો પહેરવા લાગ્યાં!”

“હા, પારસીઓ અંગ્રેજ થવા લાગ્યા, ત્યારે હિંદુઓએ પારસીઓની નકલ કરવા માંડી!”

“પણ બા, તમારાં હિંદુ લોકો પક્કાં છે, જો! તેઓ પેલી કેતી છે, તેમ ઘેર બાલીને તીરથ કરનારાં નથી; તેવણુ તો પગ જોઈને પાથરણું કરનારાં છે! લેવોની! એકજ દાખલો લેવો! અમે અમારી પતેતીમાં ખુત ને કપરાં-ચપરાંમાં, કરજ કરીનેથી પૈસા વેરશું. ને તમે લોકો સુંનાના દાગીના ને રૂપાનાં વાસણુ લઈને સગન કરશો! તમારા ઘરમાં માલ થશે, ને અમારા ઘરમાં ચામરાના ટગલા થશે!

“માણ! એ તો બધું કદાચ ગરીબાઈને લીધે પાછું હડી જશે, પણ તમારામાં હમણું જ લગનની રીત, એક બીખ જેવી થઈ પડેલી છે, એ બહુજ દીલગીરી ભરેલું છે!”

“અરે માંય! નાં બોલો! દુકતીઓને તો વકીલ, બારીસતર, દાકતર, ને પરોક્સર વર જોઈએય! તેવારે હોંજ્યાં દુકતાઓને દશ હજારના દલાવાલી ને સાથે લાગી, ફરફરતાં જીથરાંવાળી ગોત-પીટ, સોત-પીટવાલી મડમડી ફેશનની, પાનાંફાટ વગાડે, ને માટીડા સાથે હાથ જાલીને ડાંસ કરે, નેવી છોકરી જોઈએ! વળી નાકે નમણી, આંખે મોટી, ને ગોરી ગોરી ગુલાબ ગાલ, તથા મોટા મોટા બાલ, અને સફેદ દુધ જેવી જોઈએ. બહેન? બીજું જનોય કે? પીયાર કરે તેવી જોઈએ! મરેરે, એ પીયાર તે શું હસે? કંઈ કાંદાની કચુંબર કે પીયાજનાં પાંદડાં હોસે?” કુમીકાકીના છેલ્લા બોલ સાંભળીને નીરૂથી હસતું રોકી શકાયું નહિ. જુના વિચારનાં માયજને લાડ લડાવવા તેણે બોલી.

“માણ! આજ કાલનાં જુવાનીયાં છોકરાંઓ ‘લવ’ કરે છે.”

“હાં-હાં જો તે તે! બરીયો લવ તે શું હોસે! કંઈ છુપું ખાવાનું હોસે, કે કંઈ દારૂ જેવું પીવાનું હોસે, માંય! તમે લોકોથી

લગાર સુધરેલામાં ખપોય, તે કંઈ જનતાં તો હોસો !” કુમીકાકીએ હીંદુઓને પણ હાથમાં ધર્યાં !

“ માશુ ! એ ‘લવ’ એક જાતનો દારૂ છે, જેણે પીધો, તે તો દિવાનુંજ બની ગયું સમજવું ! ”

“ અને તેનો કેટલો ઉતરીબી જાય કે ? ” કુમીકાકીએ શીલસુશી કરવા માંડી.

“ જી, હા ! અંગ્રેજોમાં તેનો ખપ વધારે હોય છે, માશુ ! ”

“ ને તેથીજ હોંજ્યા પારસી છોકરાંઓ દિવાનાં બની ગીયાંય ! તે વાંદર નકલ કરવામાંજ ખરાબ થતાં જાયય ! મરેરે, જુની આંખે નવાં કોટકજ તો ! મારો સપલ તો કેહય કે મને તેવી છોકરી નહિ મલસે તો હું જીવપર કરસ.”

“ કાં ? વળી તેમને શું થયું ? તમારો દીકરો સપલશા તો શાણો છે ? ”

“ અરે એક મહારા બાઈની દુકતી સાથે પીયારમાં પડીયો ! તે દુકતીને કોઈ લટપટપંચી મલી ગયો, ને સપલને ખસતો કરીયો, પછી તે સીક પડી ગીયો ! ખોદાનું ચાહવુ, તે પેલો લટપટીયો ખસી ગીયો, ને બાઈની છોકરીએ કુતો પુરીયો ! તેના ગમમાં મુતો પેલો લટપટીયો તો ખુશી થયો, પણ સપલ સીક પડી ગીયો. પાડાને પીડ લાગી, ને પખાલીને ડહામ જેવું થીયું ! મરેરે આજકાલના છોકરાઓ તો જો ! અને વરી બીજો ફજોતો મ્હારી સુનધનો છે ! તે વરી બીજા છોકરાના પીયારમાં પરીય ! તે દહારો ને રાત ચીડી ને પતરી ! ટપાલ તો ચાલુજ છે ! ”

“ તમે તેનાં વડીલ છો, છતાં છુટ લદ્યાહેર કેમ લેવા દો છો ? ”

“ એબી આજકાલની ફેશન છે જો માંય ! અમારે તો ગલે ગાંઠ ને મોતે દુયો દધને આંખ ફેડી મરવું પરેય ! એ કોતકો સાંખયે નહિ. તો પોરીયો રવરી મરે ! એ તો છોકરાંઓને એક બીજાં સાથે ભેલાવા દેવાં જોઈએય. જો કોઈ છોકરો ફસાઈ જાય,

તો જહાં હાંથી માથાનું કરજ ઓછું થાય, ને દુકતીના ભાયેગનો લાલ વાવટો ઉડે !”

“પણ તેમ કરતાં ખરાબી થાય છે, તેનો વિચાર કરતાં કેમ નથી ? કેટલાક હરામી હવસી છોકરાઓ બોળી બિચારી નિર્દોષ છોકરીઓને ફસાવી મારે છે, ને તેની ધજત તથા હુરમતનો ખુરદો કરે છે, તેનો ખ્યાલ કેમ નથી આવતો ?”

“પારસીઓમાં ગરીબાદનો છુપો કીડો પેવસ થઇ જવાથી, ને ફેશન વધી પડવાથી આંખ વીચામણાં થાયજ ને ?”

“અંગ્રેજો ને ખરા સાચા વિચારના છે, તે હવે એવી ફેશનો ધિકારવા લાગ્યા છે. બોલ અને પાર્ટીઓમાં, તથા એકાન્ત મુલાકાતોની છુટાછુટમાં ને હદયાહર બગાડો થતો હતો, તે જોઇ તેપર અંકુશ મુકવા લાગ્યા છે; ફેશનનો લખસુટ ખર્ચ ઓછો કરવા લાગ્યા છે; ત્યારે પારસીઓ ને કેટલાક હિંદુઓ તેમાં મસ્ત થવા લાગ્યા છે ! અમારા હિંદુઓમાં પણ હવે બગાડો ને સડો થવા લાગ્યો છે. પુર્નલગ્નનો ઝુડો ફરવા લાગ્યો છે. કેટલાક સુધારકો ટેડ-ઝાંપડા, ને ધાંચી-મોચી સાથે બામણ-વાણીયાને વટલાવવાની ફેશન લઇ બેઠા છે.”

“ને ન થાય તે ઓછું ! મરેરે, હવે તો અરો ધરો ને સાસુને માથે પરો, એવું થવા થવા લાગીલું. બોદા ખેર કરે ! પણ બેન આજે તમારે આમ રખરખું કેમ પડીયું !”

“માયજી ! દહાડાની ચાલ ખરાબ છે, તેથી એક બચું રીખાયછે !”

“મરેરે માય ! બોદા તેને મોટો બપાવો કરે ! મેં જાણીઉ કે આજે એવું તે શું હોશે ? કંઈ નહિ-સમુરીનાં ફલ મીઠાં !”

“હા—પ્રભુની જેવી મરજી ” કુમીકાકી યાકી ! નીરને ઝોકાં આગ્યાં, એટલે બંને બંધ પડ્યાં. પારસી ફેશનપર ફજોતો કરનારાં કુમીકાકીના કુરસદ વખતના તુચકારથી નીરને બહુજ રમુજ પડી; હવે મંચીઆવાના ઘરમાં થતાં કૌતુકો જોઇએ !

પ્રકરણ ૫ મું.

મંચીઆવાના ઘરમાં નવાં કૌતકો !

મીં મંચેરશાહ માંકડાખાઉનો નોકર ઇસમાઇલ મોગરો અને નોકરડી અમીના એશકીનું એક જાણવાજોગ દાસ્તાન હતું, તેમ તેના દીકરા સપલશાહ અને દીકરી સુનઇનો કિસ્સો પણ લક્ષ ખેંચવા જેવો હતો, તે સાથે લકવાની ખિમારીથી બંદીખાને પડેલા મંચી ડોસા અને કુમીકાકીના ભવાડાની કર્મકથા કંઈ ભૂલી જવા જેવી ન હતી. આ સંધ જુદા જુદા તીર્થનિવાસી થવાં જોઇતાં હતાં, છતાં સ્વધરની એકજ ધર્મશાળામાં ઉતર્યાં હતાં.

પારસીઓમાં જયોતિપનો હૃદયાહેર વહેમ છે. રંકથી તે રાય સુધી એ વહેમમાં તણાયલાં છે. આપણા છપ્પન કોટી જલ્લકુળથી ઉતરી આવેલા જોશીઆવાઓ છપ્પનની સાલનાં ટીપણાં ખોસીને વેદાન્ત ભટ્ટાચાર્યના વેશધારી ઢોંગ કરતા, ગલી ગલીએ અને શેરીએ શેરીએ ફરે છે ! થોડા નવા જમાનાના જુવાન્યા પાટી લગાડીને જામેનો આશરો લેતા હતા, વાડી-બંગલે ફરતા હતા. મંચીઆવાનું કુટુંબ પણ આ વહેમથી વિમુખ નહતું.

મંચી શેઠ મૂળ તો માળવણુ ગામના રહીસ હતા. અને મચ્છી મારના શેઠ હતા, તાડીનો વેપાર પણ ધમધોકાર કરતા હતા. ત્યાં બે પૈસે સુખી થયા, અને કુમીકાકી જોડે પરણ્યા. કેટલાંક વરસ સુધી સંતાન ન થયું, અને એક જોસીઆવાએ ગામ બદલવા કહ્યું, ત્યારે આવાજ પોતે ઉડણુ ગામમાં પીઠું ઉઘાડી બેઠા ! મોવડાંનો દારૂ બનાસી તે વેચવા લાગ્યા. ઇશ્વર ઇચ્છાએ બીજો વર્ષ કુમીકાકીને મહિના (ગર્ભ) રહ્યા, અને સપલશા દીકરી પેદા થયા. બે વર્ષ સુનાઇ દીકરી અવતરી, તેનું નામ સુનાંઆઇ રાખ્યું. એ દરમ્યાન આવાજને

કંઈ કંઈ વાર આગર થઈ આવતો હતો; સપલ દશેક વરસનો થયો. અને ઉડણુ ગામમાં દારૂનો ઇમ્પોર્ટ થયો, તે અરસામાં મંચીઆવા લકવાના દરદથી ખેતર થઈ ગયા. પોતે લગભગ લાખ પોણાલાખના જીવવાળા થયા, એટલે મુંબઈ આવવા વિચાર કર્યો. ચોપાટીની એક ઉજડ ટેકરીપર થોડી જમીન લઈને નાની સરખી જુના પ્લાન પ્રમાણેની ઝુપડી બાંધી દીધી. થોડા વરસના અરસામાં જગ્યાના ભાવ ચડી ગયા, એટલે મંચીઆવાએ જરા હાથ છુટો કર્યો. મ્યુનીસીપાલિટીની દમજોરીથી સસ્તા કામમાં નાના સરખા બે બંગલા બંધાવી દીધા. દરિયા કાંઠાની જમીન હોવાથી તેનું બાકું બહુ વધવા લાગ્યું, ને મંચીઆવા તથા કુમીકાકી વગેરેએ બાડામાં તથા બ્યાજમાં ગુજરાન ચલાવવા માંડ્યું.

બંગલામાં એક માંકો મુવાલી નામનો બવરચી રહેલો હતો. ઇસમાઇલ મોગરો તો અસલથી પીકાં ખાતાંનો મેમ્બર થઈ પાછળથી વિશ્વાસુ નોકર દાખલ આવેલો હતો, અને અમીના નામની તરકડી છોકરીને કુમીકાકી સાથેજ દાયગ્મમાં લાવેલાં હતાં. તે છોડી સુનાઈ સાથે વધારે હળતી મળતી રહેતી, ને કુમીકાકીની સેવા ઉઠાવતી. ઇસમાઇલ મોગરો છાકટો પણ ભરસાદાર હતો. તે મંચીઆવાના લકવાના દરદમાં સારવાર કરતો. સપલ, થોડું ઘણું શીખી-ભણીને હવે ખાનદાની ફરજદ બનીને દરિયા કિનારે ફરતાં-ઉડતાં પરીયાં પકડવાના કામમાં મચી રહેલો હતો. સુનાઈ પણ હવે ફેશનેબલ ઠાઠમાં સહી-સખીઓમાં ફરતી હતી.

આ ઘરમાં ભૂત-પિશાચના ચાળા હોવાનો વહેમ, ખાસ કરીને ઘરમાં સર્વ માણસો કરતાં કુમીકાકીને વધારે હતો. ગઈ રાતે એક તમાશો એવો બન્યો હતો કે જે તમાશાથી કુમીકાકીનાં હાંઝાં ગગડી ગયાં હતાં. ઇસમાઇલ મોગરાને અને પેલા માંકો બવરચી વચ્ચે

વેરે અંધારું હતું. એ વેરની નાયિકા પેલી અમીના આયા હતી. ઇસમાઇલ ને અમીના વચ્ચે મીઠી આંખની મસલત ચાલતી હતી. જો કે અનેમાં અમીના વધારે નિરદોષ હતી-ઇસમાઇલના મનમાં ખટક હતી. તે અમીનાની મોટી આંખપર દિવાને ઇસ્ક બન્યો હતો ! આ બંનેની મીઠી વીલડીમાં કુમલાનો કમળા જેવો ડોળો પેડો હતો. ને તે ખારી છાંટ ઉડાડતો હતો. કોઇ તો તેનું માનતાં નહોતાં, પણ કુમીકાકીની નબળી શક્તિમાં ઝેર ભેળતો હતો, ને તેણે હડીલાઇથી ઇસમાઇલને રજા આપીને પોતે જતે મંચીઆવાની નોકરીમાં હાજર રહેતી હતી.

આ પ્રપંચથી ઇસમાઇલનું દીન દુઃખાઇ ગયું હતું. એક બે વાર શેકને પગે પડ્યા આવેલો, પણ તેની દાદ લેવાતી નહોતી; છેવટે વગર પગારે અમીનાને ખાતર નોકરી કરવાનું કયુલ કરવામાં આવ્યું, તો વધારે શક પડવાથી મંચીઆવાનું ઘર સદાનું છોડવું પડ્યું.

પેલી રાતે ઇસમાઇલ મોગરો ખ્રીસ્તીના વેશમાં અમીનાને મળવા આવ્યો. બનાવ એવો બન્યો, કે સુનીનો એક લવર પણ એવાજ પોશાકમાં આવતો જતો હતો. લગાર અંધારું થયું હતું, પાછલા ભાગમાં ફક્ત રાંધણી સિવાય બત્તી રહેતી નહતી. એ લવરણ પણ આ વખતેજ સુનીને છુપા મલવા આવવાના હતા. સુની રાંધણીની આગલી બાજુ કમ્પાઉન્ડમાં એકલી એકલી આંટા મારતી હતી, એટલે અમીનાથી ત્યાં ઉભી રહી શકતું ન હતું. અમીનાને ધાસ્તી હતી, કે રખે ઇસમાઇલ પકડાઇ જાય ! જો તે પકડાયો, તો બેવડો માર ખાવાનોજ ! કેમકે કદાચ સુનઇનો ભેટો થઇ જશે, ને અંધારે મગ કાઢ્યા જેવો મામલો થતાં, પાછળથી ભોપાળું ટુટશે, તો ચીડા-ચલાં શેડ્યાં કાં તો પોલીસને સ્વાધીન કરીને સદાની કાશક કહાડશે ! પણ કૌતક જુદુંજ બન્યું !

બરાબર રાતના સાત વાગે સુના અંધારામાં ફરતી હતી, ત્યાં ઇસ્માઇલ ગોટલા સાહેબ બનીને છુપાતો લપાતો, ધીમે પગલે અંદર આવ્યો. તેના મનમાં હતું કે, સંકેત પ્રમાણે અમીના છુપાઈને વાટ જોતી ઉભી રહી હશે ! આખરે ઇસ્માઇલની ઉમેદ તો પાર પડેલી લાગી ! સુનાંને કાને ધીમાં પગલાંનો અવાજ આવતાંજ સાદી ધીમી સીટી મારીને ઇસ્માઇલને બાગના એક પાછલા ભાગમાં આવવાની ઇસારત કરીને આગળ આગળ ચાલવા માંડી. ઇસ્માઇલે જાણ્યું, કે અમીનાએ સમયસુચકતા વાપરીને છુપી વાતો કરવાની દીક યોજના ઘડી છે; સુનાં વહેલી વહેલી રાંધણીમાં પેસીને કુમલાને એતાવ્યો, કે તપાસ રાખજો, કોઈ પણ પાછલા ભાગમાં ન આવે ! એટલું કહીને તે બગીચામાં ગઈ, અને પાછળ પાછળ ઇસ્માઇલ ગયો. હજી પણ આંધળે બહેરું કુટાતું ચાલ્યું. અમીનાં આ કૌતુક જોતી હતી, તેના મનમાં ચટપટ થતી હતી, કે જે ઘડી જાય છે તેમાં ઇસ્માઇલ સાહેબનો ખાખરો ફૂટાશે !

સુનાં અને ઇસ્માઇલ હજી એક બીજાં ભેટી પડે, અને છુપે સાદે વાતો કરીને ‘કીસ’ કરે, તેટલામાં તો સુનઈને અસલ લવર આવી પહોંચ્યો—માત્ર એકાદ બે મીનીટનોજ ફરક પડ્યો ! લવર સાહેબ આંખુઆંખુ જોવા લાગ્યા; અને છેક રાંધણી સુધી આવી પહોંચ્યા. કુમલાની નજર પડતાંજ તે બહાર આવ્યો, એટલે પેલાએ સીટી મારીને બોલાવ્યો. કુમલો નજીક ગયો, કે તેણે સુનાયાઈને મળવાની વાત કરી ! કુમલાને લાગ્યું કે આ શમ્સ, સુનાના લવરનો શત્રુ લાગે છે, ને તેથીજ વેશ બદલી તે પુઠ પકડીને પોતાની પાછળ આવેલો છે, માટે તેને ફજેત કરવો ! એમ ધારીને તેણે લવરનો હાથ પકડ્યો, ને સુનાયાઈને બતાવા ચાલ્યો. લવર ગભરાઈને છુટકા ફાંફાં મારવા લાગ્યો. તેમ તેમ કુમલો તેને ઘસડવા-ખેંચવા લાગ્યો. આખરે

લવરે છુટી જવા યુમ મારી-તેવીજ કુમલે “ચોર”ના નામે યુમ પાડી, અને લવર કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. કુમલાને શક ગયો, ને શેઠને બહાદુરી દેખાડવાને પેલા બિચારા નિર્દોષ શખ્સને બે તમાચા ખેંચી કાઢ્યા! શોર-બકોર વધી પડ્યો; એટલામાં સુના બહાર નીકળી આવી, ને કુમલાની ગરબડ તરફ દોડી. આ તકનો લાભ લઈને અમીનાં પેલા ધરમાઇલ કને દોડી, અને તેને ચેતાવી દીધો; એટલુંજ નહિ પણ દિવાલ કુદાવીને સહિસલામત નસાડી દીધો!”

સુનઇ જેવી કુમલા કને ધસી આવી, તેવીજ પોતાના લવરને જોઈને વિસ્મય થઈ ગઈ! હમણાં પોતાને મળી ગયો, તે કોઈ બીજો હતો! ના-આ સખ્સ કોઈ વેશધારી છે! આ વિચારે સુનઇએ કુમલાને વધુ હુકમ કીધો, કે તેને પોલીસને સ્વાધીન કરવો. આ હુકમ થતાંજ કુમલાનું મગજ ચસકયું! ચોમેર ચોરની યુમ પડી હોવાથી આગુબાગુનાં લોકો એકઠાં થયાં. માળી દીવો લાવ્યો. કુમલી કાકી ઉંચરની ગેલેરીમાંથીજ યુમ પાડવા લાગી. એટલામાં અમીનાં બત્તી લઈને આવી, અને સુનઇની આંખપર અદીની છબી આંખેહુબ પડી.

“કોણ ડીયર અદી?” સુનાએ ચમકીને કહ્યું.

“હા—હું અદી છું, સુનાં! પણ સાહેબજી!” અદીએ ચાલવા માંડ્યું.

“મારા સમ! ઉભા રહો—મને માફ કરો!” સુનાએ અદીનો હાથ પકડ્યો, ને માફ માગવા લાગી! કુમલો તો ઝંખવાણોજ પડી ગયો. અમીના હોઠમાં હસવા લાગી!

“અરે એ દુકતી વરી શું કારસ્તાન લેઈ બેઠીય?”

—“અરે પણ સુનાઈને થયું શું? તેમનો ચોરખીતો પારસી તો પહેલો આવેલો છે, તે તો રાંધણી પછવાડે બગીચામાં છે?” બોળા કુમલાએ બાંગરો વાટ્યો.

“તે તો કોઈ બીજો શખ્સ હશે!” અમીનાએ બચાવ કર્યો.

“ઓ લેરે! વરી બીજો કોણ મુવો આયો તો! આ કોણ છે સુનધ?”

“એ તો અરદેશર છે! મહારા ફરેન્ડ છે!”

“તો આવોની મરે! ઉપર આવોની! એમ ચોરની કાની છુપા ભરાતા સાના આવોય! ઉપર આવો મરે!”

“બસ મને છોડ. જહાનમમાં જાય તું, ને ત્હારું બધું!” અદી એકદમ સુનાનો હાથ છોડાવીને ચાલતો થયો. સુના મુર્છિત થતાં અમીનાએ પકડી લીધી. કુમીકાકીએ ચીસ પાડતાં નીચે ઉતરી આવ્યાં. કુમલાએ તેણીનો હાથ પકડ્યો, અને અમીનાએ મળીને સુનાને બંગલામાં લઈ ગયાં.

મંચીઆવાના નવા કકિતકે ભવિષ્યમાં કેવો રંગ જમાવ્યો છે, એ હવે પછી જાણીશું; પણ હાલ નીર તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ચાકરી આપે લાખરી!

ડુંગરપરના મહેલની પગથીપરથી સરી પડેલી, યા ને મહાદશા ઉપરથી ઉતરી પડેલી રંક હાલતે રવડની નીરના ભાગ્યમાં જન્મથીજ સુખ ન્હોતું, તે છેવટ સુધી નડ્યું; પણ રાંકનો બેલી રામ, તેમ તેની દશાનો સૂર્ય, ઉદય પામવા લાગ્યો. પારસી કુટુંબને આશરે આવેલી નીરનો ત્યાં આદર સત્કાર થયો. પ્રભાત થતાં પહેલાં ગડબડ ઘોઠાળો બહુ થઈ ગયો! એક બાળુ જુવાન છોકરીની આશકી, બીજી તરફ

આયા ને તેના આશકનો ઘોઠાળો, ને ત્રીજી તરફથી તેના દીકરાની ગડગડમાં રાત પસાર થઇ હશે; આજ કાલ આવા બનાવો કંઈ સાધારણ નથી; ફક્ત હાંદુઓના મનને નવા લાગતા હશે; પણ સહવાસીયોના દીલમાં તે નવા નથી! આ ધરના પ્રકરણ સાથે બીજો લાંબો સંબંધ નથી, એટલે ચાલતે રસ્તે બની ગયલા બનાવને માત્ર ઘટતીજ જગ્યા આપીને તે બંધ કરીશું; અને નિરૂના ચાલતા ભાગ્ય યોગ તરફ આગળ ચાલીશું! પ્રભાતે નીરૂનો શેઠ ચોપાટી તરફ ફરવા જતાં, નીરૂને આ બંગલાના ચોકમાં ઉભેલી જોઇ; નીરૂની નજર બરાબર તેની સાથેજ પડી, અને તે પણ શરમ તથા શોકથી સહનિજત થઇ ગઇ!—શેઠ જરાવાર પગમાં થયેલા ચમત્કારને બહાને ત્યાં ઉભો થઇ ગયો. વિચારમાં પડી ગયો. ગઇ રાત્રીયે પોતે કરેલા સાહસ માટે—મનમાં પસ્તાવા લાગ્યો. જો કે તે માટે તેમને કંઈક દયાનો વિચાર આવે, તે પેહેલાં તેને નીરૂના સહવાસ માટે બહુ નવાઇ લાગી.

નીરૂ આ બંગલામાં ક્યાંથી? શેઠ તરતજ વગેરે અચકાવે બંગલાના દરવાજા કને આવ્યો. અને નીરૂને ઇશારતથી નજદીક બોલાવી—નીરૂ તે ઇશારતથી શરમાઇને અથવા તો રીસાઇને પણ અંદર ચાલી ગઇ! પછી ગમે તો શેઠના પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવતી ગઇ હોય, અથવા તો પોતાની અનેચ્છાથી દુર થઇ હોય—પણ ગઇ! સુરથને પણ અંદરજ લઇ ગઇ! શેઠને જાહેર અપમાન થશે, તેની નીરૂને દરકાર ન લાગી! શેઠ મનમાં સમજી ગયો. અને ધીમે પગલે, મનના પુરણ અપમાન સાથે ત્યાંથી ખસી ગયો—તેને ભોંય ભારે પડી. પગલું ચલાવવાનું કંઈ પણ થઇ પડ્યું. પીઠ ફેરવીને જાણે કંઈ જાણતો ન હોય, તેમ આગળ ચાલવા જતાં, નીરૂના કહેવાથી પારસી શેઠનો છોકરો બહાર આવ્યો. અને દરવાજા નજીક આવીને શેઠને પુછ્યું.

“સાહેબજી શેઠ! કેમ છેવો? કોને પુછાય?”

“ના કંઈ નહિ! ગઘ રાતે મ્હારી એક નોકરડી ગુમ થયલી મેં તમારા બંગલામાં જોઈ! શું તે તમારે ત્યાં રહી છે?” શેઠે કહાપણુ ડોલ્યું.

“ગઘ રાતે તમારે ત્યાંથી ગુમ થઈ ગયલી નોકરડી કોણુ?”

“તેનું નામ નીર-મેં હમણું તમારા બંગલામાં જોઈ.”

“તેની શોધ માટે તમે આવ્યા હોસે?”

“ના તેમ કંઈ નહિ-હું તો ફરવા બહાર છું. જતાં તે મારી નજરે પડી!”

“કંઈ ચોરી ખોરી કરીને તો નહાસી નથી ગેઈ કેની!”

“ના-ગરીબ બિચારી!”

“કાંય? ગરીબ બિચારી કાંય! શું તમે તેને સતાવી હતી કે શું? જે તે નહાસી ગેઈ?”

“ના-તે લગાર ઉદ્ધત છે. પોતાના સીક દીકરાને જોવા ગઈ, ને ત્યાંથી પાછીજ ના ફરી!”

આ શબ્દ નીરના કાનમાં પડ્યા; તે પોતાના શેઠનું મન બાણુવાને, બંગલાની બાજુની ભીંત પરની બારીમાં કાન દઈ સાંભળતી હતી, તે તરતજ બહાર આવીને ખોલી.

“શેઠ! મધ્ય રાત્રે તમારે શરણે આવેલી, એક સ્વગતીની અબળા, ને વિશ્વાસુ નોકરડીને, અપમાન સાથે કહાડી મુકીને, હવે આમ બચાવ કરતાં તમારા જેવા મોટા માણસમાં નામ ફેલાવનારા શેઠીયાએ ખુદાનો ખોદ ખાવો જોઈએ!”

“આય શું! મ્હારા સાહેબ, તમુને નાતનુંખી અભીમાન નથી? એક નાતની ગરીબ અબલા દુઃખની મારી તમારે બારણે આવી તેને અપમાન!”—

“ધન્ય છે, પારસી વીર નરોને ! નહિ ઓળખાણુ, નહિ પાર-
ખાણુ છતાં ખારણુ આવે, તો માણુસાધ ધર પ્રમાણુ પણુ ખોદાને
હાજર જાણીને દયા ખાધ આશરો આપે !”

“વારૂ તે તો ઠીક—પણુ હવે શું પારસીના ધરમાં રહી નોકરી
કરવી છે ? મને તો અભિમાન નથી, પણુ તમને તો છે કેની ? પરગત
અને પરમાટી ખાનારાંને ત્યાં તમે નોકરી કરશો ?”

“ખાવા પીવા સાથે નોકરીને શો સંબંધ છે શેઠજી ?”

“માફ કરજો બેઅદબી શેઠજી ? પણુ તમે બાજીખાઉ હોંગતોલ
પોતાંદાસો કંજુસનો વારસો લઇ ફક્ત નાણાંજ નરમે કરી, નોક-
રોનાં લોહી ચુસી, પાછ ન પરખાવનારા, ને મતલબ સરી કે લાત
મારનારા, આ જરથોસ્તીઓ ન જાણુશો ? શરમ છે શેઠજી ! પોતાના
ધર્મનું મોટું ડોલ ઘાલીને વાતો મોટી કરોઅ, પણુ ફરજ તે શું,
તેનો તો તમને કકોબી નથી આવડતો. “વારૂ ઠીક છે.” એટલું
કહીને ચાલવા માંડ્યું !”

“શેઠજી ! મ્હારો ચડેલો પગાર ?” નીરૂ બોલી.

“બંગલે આવીને લઇ જવો !”

“ના, ના, મોકલાવી આપજો ! તમારા જેવા લજા માણુસની
ચાકરી બંધે ન મંધે !”

“વારૂ બેઠશું !” એટલુંજ કહીને તેણે ચાલતી પકડી; ને
શેઠ પણુ શરમાતો રસ્તે પડી ગયો. હવે નીરૂનું શું થયું ? તે વાત
અહીંજ રાખીને પેલી મધુરી તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૮ મું.

ગરૂડ અને સાપ.

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશસ્કંદમાં કાકભૃશંડી અને ગરૂડજીને સંવાદ છે! વેદાન્ત જ્ઞાન અને મુક્તિવિષયક ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે; તેમાં પરસ્પરના વિરોધ, અને ક્ષમા, વૈર અને ઉપકાર સંબંધી ગુણ વચ્ચેનો સમાયલાં છે! આ પ્રકરણમાં એવોજ એક વિરોધાભાસ પ્રસંગ છે! કુદરતની વિવિધ શક્તિઓમાં જુદા જુદા મનોભાવ રહેલા છે; તેમાં ઉદ્ધર અને બીલાડીનું વૈર જાણીતું છે! પિત્રાધિનો ક્રોધો સૌથી વધારે કાતીલ ગણાય છે! અને ગરૂડ તથા સાપનું વૈર પણ બહુજ આકર્ષક રહેવામાં આવે છે! આ સર્વ કરતાં માયારૂપ સ્ત્રીપર મોહવશ થયલા એ પુરૂષોનું પરસ્પરનું વૈર એટલું તો પ્રચ્છિન્ન છે, કે તે લોહી પીતાંયે તૃપ્ત થતા નથી; પણ તે ધણે ભાગે કાચા કાનના યા નાચલા મનના પુરૂષો કોઈ વાર મોટા નુકશાનમાં આવી પડે છે; ને તેનો દાખલો આપણી સામે રજુ થાય છે!—

મધુરીના સત્ય ભાતુભાવને અપવાદરૂપ ગણવામાં કનકરાયે મોટી ભૂલ કરી છે; અને ફક્ત ઉપરનાં માનસિક આવરણોને અવલંબન આપીને પોતાના શાન્તિભુવનમાં ઝેરી હવા પ્રસરાવી, પોતેજ દુઃખી થયો છે. એ વાત સૌ જાણીયે છીયે; તેમજ સુમનની મનોભાવના, નીર પ્રત્યે કદાચ રહેજ અભાવવાળી છતાં, તેની માનસશક્તિની નાજાઈ વડે તેનો સંસાર કેટલો તપતો માલમ પડે છે, એ પણ અજાણ્યું નથી; હવે એ કનક તથા સુમન બન્ને શત્રુરૂપ મિત્ર બની

ગયા છે ! સુમન જે કે મનથી વિશુદ્ધ છતાં, નિર્દોષ છતાં પણ કાચા કાનના ને ધર્માવડે પ્રજાવળીત થતા કનકના કોથ માટે અલિદાન અપાયું છે !—

કનકના જાણવામાં, સુમનનો પત્ર આવ્યા પછી, તેની મનો-વૃત્તિ ફરી ગઇ; ને મધુરી જેવી મધુરાંગી તથા સુખ વૈભવ તજી ગયો; ને પોતાની જન્મભૂમિમાં, દારિકાં જેવી પવિત્ર તીર્થ નગરીમાં, સાધુરૂપે જીવન ગાળવા માટે ચાલ્યો ગયો ! ગરીબ બનીને ગયો ! સુમનપર તિરસ્કાર અને મધુરી પ્રત્યે ધિક્કારનો વરસાદ વરસાવીને છુપી રીતે મુંબઇ છોડી ગયો !

સુમન તો પ્રથમથીજ વૈરાગ્ય ધારણ કરીને ગયો હતો. અને તે પણ ફરતો ફરતો દારિકાં તરફ આવી પહોંચ્યો હતો. થોડા સમયના અંતર પછી, બન્નેની અદલાયલી હાલતે એકદમ એક બીજાને ઓળખી શકે તેમ નહોતું. સુમન પણ ચહેરામાં વાળ વધવાથી, કાચા કૃપ થવાથી તરત પરખાય તેમ નહોતું. અને કનક તો બાવાજી બની ગયા હતા, એટલે સુમનને ખ્યાલ પણ ન આવે, કે કનક તે કનક ખુદ બે ખુદ !

દારિકાના મહાશ્રમમાં કનક ફક્ત એકજ વખત ફળાહાર કે દુધ લહેતો હતો. શરીર પણ કૃપ બની ગયું હતું. ત્યાં પ્રવાસી સુમન આવી ચડ્યો. ને એજ મઠમાં ઉતારો કર્યો.

સમય રાત્રીનો હતો. મઠની ઓશરીમાં એક પાટ ઉપર કનક પોતાની ભગવી પથારીપર પડ્યો હતો. અને સુમન, એક ધાબળી જમીન-પર પ્રાથરીને પગથીયાં નજીક લાંબો થઇ, કૃષ્ણચરિત વાંચતો હતો.

કેટલાક સંતો, ને સાધુઓ સાથે, કનક આ કથા ધીરજથી સાંભળવા લાગ્યો.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત
 અબ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥
 પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્
 ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૨ ॥

કૃષ્ણ-જયન્તિનો દીવસ આખા ભારતવર્ષમાં અતિ પવિત્ર અને ઉત્સવ યોગ્ય ગણાય છે. કારણ આશરે પાંચ હજાર વર્ષો પહેલાં આ શ્રાવણ વદ અષ્ટમીની મધ્ય રાત્રે ધૌર કલિયુગના પ્રભાવથી પીડિત સાધુ જનોનું સંરક્ષણ કરી સનાતન ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાના ઇષ્ટ હેતુથી એક મહાન અનુપમેય યોગેશ્વરનો જન્મ થયો હતો. અવતાર હેતુ ફલીભૂત કરી આ મહાત્મા આત્મરૂપ પામતાં તેના તરફની ઉપકારની લાગણી આર્ય હૃદયમાં વિશેષ જોરથી સ્પુરવા લાગી, અને વખત જતાં દારિકાધીશ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મના પૂર્ણાંશ તરીકે ઓળખાવા તથા પૂજવા લાગ્યા. જીવબ્રહ્મ અને પ્રકૃતિ ઓળખાવનારા વિવિધ પ્રકારનાં ઉપનિષદો તથા દર્શનો રચાયાં, જેમના નિદિધ્યાસથી સંસ્કારી કવિઓમાં કવિત્વની જગૃતિ થઇ, અને વાસ્તવિક બ્રહ્મસ્વરૂપ તેમજ આત્મસ્વરૂપનાં વિવરણ કરતાં પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. દરેક કવિએ પોતાની વૃત્યનુસાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ અથવા તેમની અર્ધાંગીઓમાંથી કોઇને બ્રહ્મ કલ્પિ સ્વશકત્યનુસાર પરમાત્માના ગુણોનું પોતાના ઇષ્ટ વિષયમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યું; તથાપિ સર્વે દ્રિયાતીત સકલ સૃષ્ટિ પાલક, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તસ્વભાવ પરમાત્માનું પરમ રમણીય સ્વરૂપ દેખાડે, તેવા પુરાણની ખોટ તત્કાલીન સૂક્ષ્મ વિચારી જનોનાં સાહિત્યમાં પડી. સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય કર્તા ઇશ્વરના કલ્પાયેલા ગુણોને ગુણી મળવો કંઈ જેવી તેવી વાત નહિ હતી. પ્રસિદ્ધ ભારત યુદ્ધમાં થઇ ગયે થોડાંકજ વરસ વ્યતીત થયાં હતાં; યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા યોદ્ધાઓના પરાક્રમોનાં વર્ણન ભાટ ચારણના મુખમાંથી

લોકો હજી સાંભળતા હતા. તેઓમાં દારિકાના નરેન્દ્ર, સત્ય અને દીન જનોના રક્ષક, યુદ્ધપદ, રાષ્ટ્રધર્મરક્ષક, સર્વ વિદ્યાપારંગત, મહાયોગી, સર્વેશ્વર્ય સંપન્ન છતાં અત્યંત વિરક્ત અને ઉદાસીન, તાત્કાલીન સર્વ રાજ્ય મહારાજ્યોમાં પણ અગ્રપૂજ્ય આપવાને યોગ્ય, જેમની પરમ કુશાગ્ર બુદ્ધિથી દુષ્ટોનો નાશ અને સજ્જનોનું રક્ષણ સંસ્મરણીય કુરુક્ષેત્રમાં થયું, તેજ કવિઓનું સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેમ હતું. કામ ક્રોધ મદમત્સરાદિ તમોગુણના અવતારભૂત નરોનો સંહાર કરી, સૃષ્ટિની પ્રગતિ થવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપી, ક્ષત્રિયોને સ્વકર્મનું પરિપૂર્ણ અધ્યયન કરાવી જે મહાત્માએ પોતાનું શ્રવન સમાપ્ત કર્યું, તેને ઠેકાણે પરમાત્માના વિષ્ણુસ્વરૂપની કલ્પના નિપુણ કવિઓએ કરી, તેના જન્મથી તે દેહત્યાગ સુધીની સમગ્ર લીલા સૂક્ષ્મ અવલોકનથી આધ્યાત્મિક બનાવી, સહૃદય પવિત્ર આર્યજનો આગળ ધરી.

ઉપર કહી ગયા તેપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે દારિકાધીશ કૃષ્ણ ચંદ્રનાં જે ચિત્ર ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ, ને છે; પણ તેમજ પરમપુનીત સત્યપ્રિય સત્યવતીનંદન વ્યાસ પ્રણીત એક ચિત્ર, અને આ જન્મ બ્રહ્મચારી પરમ પ્રેમાળ ભક્તરાજ શુકદેવનું બીજું. પ્રેમ અને ભક્તિની પરિસીમા ભાગવતમાં થઈ; અને તે પ્રેમાળ આર્ય હૃદયને વધારે પ્રિય લાગ્યું. વૈષ્ણવ, ભાગવત પાંચરાત્ર આદિ સંપ્રદાયો ઉદભવ્યાં, જેથી કૃષ્ણચંદ્રનું પ્રથમ ચિત્ર તદ્દન ભુસાઇ ગયું, તેને માટે સાધારણ કલ્પના થતી પણ અટકી, પછી તે ચિત્રપરથી લેવાના બોધની તો વાતજ ક્યાં રહી. બીજું ચિત્ર ફક્ત નિષ્કામ પ્રેમગમ્ય પરમ-વિનીત વિરક્ત બ્રહ્મચારીની કૃતિ તેને તેના જેવાજ સમજે. અષ્ટિતત્ત્વઘટના પટ્ટીયસી માયા માં લુપ્ત થયેલા પામર સાંસારિકા તેનું રહસ્ય શું સમજે ? નજ સમજ્યા; અને આખર શુક પ્રણીત અનુપ-

એય પરમ રમણીય ચિત્રમાં જાણે અજાણે એવા તો ફેરફાર થયા, કે જેથી તે સુંદર ચિત્ર અત્યંત બિહામણું બની દોષપાત્ર થયું. આજ કાલ ચાલતા સંપ્રદાયોનું જેઓ ચિકિત્સક દષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરશે, તેઓને આ વાતની સત્યતા વિશે પ્રતીતિ થશે.

શ્રીકૃષ્ણના જન્મની વેળા કલ્પતાં કવિએ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું આતુર્ય વાપર્યું છે, જેથી સમગ્ર કાવ્યનો ભાવાર્થ શું હશે તેનો વિચારી વાચકને તર્ક સાધવાને સાધનરૂપ થઇ પડે છે. મધ્ય રાત્રે આર વાગે જ્યારે આકાશ નિર્મળ હતું. નક્ષત્રગણોનો ઉદય થઇ દશે દિશાઓ પ્રસન્ન દેખાતી હતી. યમુનાનો પ્રવાહ શાંત વહેતો હતો. સરોવરો પ્રત્યક્ષ કમલોથી શોભી રહ્યાં હતાં. વનશ્રીએ સુંદર આત્મપ્રસાધન કર્યું હતું. મધુર સુવાસિક પુષ્પો ઉપર રસિકભૃંગો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. મંદમંદ કુસુમપરાગ સુગંધિત વાયુ વહી રહ્યો હતો એવા સમયે ભગવાન કૃષ્ણ પ્રકટયા; અને તેથી સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો. ઉપર વર્ણન આપ્યું છે, તેવે સમયે અને તેવે સ્થળે વિચારી પુરૂષ ધ્યાનસ્થ બેસે, તો પરમાત્મ સંબંધી વિચારણ તેના મનમાં પ્રગટે. એજ કૃષ્ણજન્મનું રહસ્ય છે ! વસુદેવ, દેવકી, નંદ, યશોદા મથુરા, વૃંદાવન, ગોકુલ, કંસ, ચાણુર આદિ સર્વ પાત્રો અને સર્વ સ્થળો પ્રત્યેક પુરૂષના શરીરમાંજ રહેલાં છે. અને શ્રીકૃષ્ણની કલ્પાયેલી લીલા પ્રત્યેક યુદ્ધથી પોતપોતાને વિશે પરમાત્મ પ્રાપ્ત્યર્થે કરે છે; એ દેખાડનારો શ્રીકૃષ્ણનો મુખ્ય હેતુ છે. લોકો વિષય સૌંદર્યથી તેમાંજ પ્રવર્તે છે, એમ જાણી આ પારમાર્થિક વિષય તેમણે અલંકારિક ભાષામાં લખ્યો છે. તથાપિ કેવલ આત્મજ્ઞાપન એજ એનો આશય છે, એમ વૈષ્ણવાચાર્યોના ઐશ્વર્ય આચાર્ય પોતાની ભાગવત

ઉપરની સુઓધિની ટીકામાં લખેલું તેમના વાંચવામાં છે, એમ અમારા એક વિદ્વાન મિત્ર કહેતા હતા, તે સત્યજ છે.

વસુદેવ એટલે સદાયરણુ, તેની બાર્યા દેવકીમા એટલે દિવ્ય બુદ્ધિમાં પરમાત્મસ્વરૂપનું પ્રથમોદ્ભવન થાય તો કંસને એટલે કોડહં અજ્ઞાતને નાશ થવાનો ભ્રમ રહે, અર્થાત્ સભ્યગ જ્ઞાન એ અજ્ઞાનનો મહાન વૈરી છે, પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં પ્રથમ અડચણ કરતા શારીરિક અને માનસિક અશુદ્ધિ છે. મુમુક્ષુએ પ્રથમ તેનો નાશ કરવો જોઈએ. પંચ ગ્રાણુને રૂંધી-ચૂસી એ અશુદ્ધિ રાક્ષસીને તેણે મારવી જોઈએ, એ પૂતના વધનો ધ્વનિતાર્થ છે. અધ, બગ, કેશી, પ્રલંબાદી કંસ પ્રેપિત રાક્ષસો મુમુક્ષુતના શત્રુ તે કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મત્સરાદિ છે. યમુનાપ્રવાહ તે મુમુક્ષુતજન સુમત જીવન છે, અને તેના જલને વિષયમય કરી નાખનાર કાલિય તે કાલ-વખત છે. મુમુક્ષુ કાલને મર્દન કરી કાલાતીત થાય છે. માટેજ કૃષ્ણચંદ્રને કાલિય નાગની રૂણા ઉપર નાચ કરતા કલ્પ્યા છે. આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરેલો છે, એવા પુરૂષના આપત્તિરૂપ વરસાદની મુસલધારાથી કંઈ પણ ઇજા થતી નથી ને તે લીલાથી ગોવર્ધનોધ્ધારણું રહસ્ય છે. સદાયરણુ વસુદેવ અને સદ્બુદ્ધિ દેવકીનો નાશ, દેહાભિમાની કંસ કરવાને ઇચ્છે છે; પણ આત્મજ્ઞ તેમનું સરંક્ષણ કરે છે, એ, સુદર્શન મૂકી વસુદેવ દેવકીનું કંસસભામાં સરંક્ષણ કર્યું તે કથાનો ભાવાર્થ સમજવો.

ભાગવતમાં કહેલી સમસ્ત કૃષ્ણ લીલાઓમાંની એક ગોપી-વસ્ત્ર હરણુ નામની છે, તેમાં પણ એવોજ ગૂઢાર્થ સમાએલો છે, જેને આધુનિક અજ્ઞાતો ન સમજી અત્યંત પતિત સ્થિતિમાં આવી પડેલા જેવામાં આવે છે. ગોપી શબ્દના ઘણા અર્થ થાય છે, જેમાંથી એક ગોપસ્ત્રી એવો છે. બહુશ ભાષામાં એ અર્થ કરવાની રીત છે.

પણ ભાગવતનો સમગ્ર ગ્રંથ યૌગિક શબ્દાર્થથી રચાયેલો હોવાને લીધે રૂઢીને અનુસરીને અર્થ કરવો કેવલ અયોગ્યજ છે. ગોપી એટલે ઈંદ્રિયોનું દમન કરી તેમને કચ્છમાં રાખનાર. વસ્ત્ર એટલે બાહ્યા-પાધિ, કારણ જેનો સેહેલાઈથી ત્યાગ કરી શકાય, તે ઉપાધિ. અને કદંબપર બેઠેલા કૃષ્ણ તે શારીરિક આત્મા, યમુના તે મુમુક્ષુજન જીવન પ્રવાહ, જેમાં વિચરતા મુમુક્ષુ ઈંદ્રિયોનું દમન કરી ઉપાધિ રહિત થઇને, આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મજ્ઞ સ્વકર્માનુસાર ઉપાધિ ગ્રહણ કરે, તેને સ્વરૂપબ્રમ થતો નથી. મિથિલેશ્વર જનકની કથા સર્વશ્રુત છે. એ ગોપીને વસ્ત્ર પાછાં આપ્યાં, તેનો ભાવાર્થ મુમુક્ષુ જ્યારે પરમાત્માની સાંનિધ્યમાં જાય છે, ત્યારે તેને દિવ્ય પરીક્ષામાં પસાર થવું પડે છે. સર્વ બાહ્યાંપાધિથી વિમુક્ત થઇ કેવલ આત્મખલનું અવલંબન કરી, આત્માની સમીપ નગ્ન ઉભા રહેવાનું છે તેમ કરતાં ધૈર્ય ખસી કોઇ પણ વસ્તુની મદદ લેવાની અપેક્ષા કરી તો મુમુક્ષુ કસોટીમાં નિષ્ફળ નિવડે છે. મુમુક્ષુના આત્માનું ઉપાધિ રહિત તાત્વિક રૂપ એજ ગોપીઓની નગ્નતા સૂચવે છે, એવો પણ આ લીલામાં ભાવાર્થ છે. એમ કેટલાક માને છે. શ્રીકૃષ્ણની ગોકુલમાંની છેલ્લી માયાવી લીલા રાસકીડા છે! ગોકુલ શબ્દનો યૌગિક અર્થ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. ગો એટલે ઈંદ્રિય અને કુલ એટલે વૃંદ વ ઈંદ્રિયવૃંદ-અર્થાત્ શરીર એવો થાય છે. વૈષ્ણવોનું ગોલોક તે માત્ર મનુષ્ય શરીરજ છે. મન અને બુદ્ધિને રેહેવાનું એ સ્થાન છે. અને પરમાત્મ જ્ઞાન મેળવવા માટે સાધનરૂપ હોવાને લીધે તે ઉત્તમ સ્વર્ગ ગણાય છે. હવે રાસકીડાની ગોપીઓ તે સંસ્કારી મનની સદ્વૃત્તિઓ છે. આત્માને મધ્યભાગમાં રાખી મનોવૃત્તિઓ તેની આસપાસ ફર્યા કરે, તો મુમુક્ષુને ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને અનંત સુખનું સાધન મળે છે, જન્મ જરા મરણનો ભય ટળે છે. અને ઉપાધિથી

વ્યક્ત રહી પરમાત્મપદને પામે છે. એ રાસકીડાનો અંતઃસ્થ આશય છે. આ પ્રકારનું ભક્તિ-જ્ઞાનનું વાંચન સાંભળીને શ્રેતાઓનું મન રંજન થઈ જાયું. અને સુમન સ્વામીનાં જ્ઞાનનાં ચોમેર વખાણ થવા લાગ્યાં. મંદિરના મહંત પણ પુજવા લાગ્યા.

સુમનનાં આ સંભાષણથી કનકને ઝડપ અસર થઈ ગઈ. અને તેમનું જ્ઞાન, બોધ કરવાની મધુર ભાષા, તથા તેમની હૃદય-ભાવનામાં તે અંગ્રામ ગયો.

“મહારાજ ! આપનો મીલન આભાસ મને થાય છે, આપ મને મળ્યા હોય, એમ જણાય છે !

“જગતમાં દૃષ્ટિ તળે અનેક વસ્તુ આવે છે. તેમાં કોઈ સમાન સ્વરૂપનીયે જણાય છે ! તમારું નામ અને નિવાસ ?-

હજી વાર્તાલાપ આગલ ચાલે, ત્યાં આરતી માટે ઘંટ થયો: અને સંત જન ભજન મંડળીમાં પેઠા; એવામાં એક રાજવંશી કુમાર સહિત વૃંદ્ય મહારાજ અત્રે આવી ચડ્યા-દર્શન કર્યાં. અને મઠના મહંતની સુભાવનાથી સુમન જેવા સંત મહાત્માની ભેટ લહેવાને તે આગ્યા-સુમનનું સૌંદર્ય અને મૃદુભાષાથી રાજપતિ લોભાઈ ગયા-મહંતે બહુ વખાણ કરીને કહ્યું, કે

“બહુ થોડા દિવસથી પધાર્યા છતાં, શાસ્ત્રાર્થમાં અતિ કુશળતા બતાવીને, મુમુક્ષુને સારો સદ્બોધ આપ્યો છે !,,

“શું અમને તેનો લાભ નહિ મળે ?”

“અવશ્ય મળશે; પણ કયી ઇચ્છાએ ?

—“ મહારા કુમારને, રાજપ્રકરણનો, પ્રાચીન મનુ મહારાજ મુખવચનીય વિષય સંભળાવવા ઇચ્છા છે; કેમકે તેમને યુવરાજપદ આપવાનું છે. જો કે આપને વિનતી કરવામાં આવે છે, ને તેથી

આપ સંતોજન કદી ક્ષોભ ન કરશો; પણ બાલકુમાર અત્રે આસન કરી બેસી નહિ રહી શકે-યુવાન છે, તો આપ અમારા આશ્રમે પધારશો ? અમે આપની સેવા કરીશું; આપનાં યથાઘટિત દર્શનથી પવિત્ર થઈશું; અમે યાત્રાળુ છીએ-અમારો નિવાસ રજપૂતાનામાં છે. ,,

“બહુ ઉપામ ! હું આપના આશ્રમે આવીશ. મહારો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ, તમારા કાર્યથી ક્ષણભૂત થશે ! ,,

“આપને ગાડી મોકલું ! ,,

“ના-હું આજ રાત્રીએ આપના આશ્રમે આવીશ. ,,

“આપણા મહંતજી અમારો આશ્રમ જાણે છે ! ,,

“હા-હું સાથે આવીશ. ,, મહંતે કહ્યું.

સુમનનું ભાગ્ય-કમળીયું ખીલ્યું-મહારાજ અને કુમાર રવાના થયા-અને સુમન, સાયંસન્ધ્યા કરવા ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

રાજયોગ ! કુમારોપદેશ !

સુમનરાય, સ્નાન-સન્ધ્યા કરીને પરવાર્યો, -અને મહંત સાથે. મહારાજના નિવાસપર ગયો-મહારાજ ધર્મજ્ઞ, શ્રદ્ધાળુ, અને ઉચ્ચ ધૃષ્ટિધવંત હતા. સુમનનો સારો સત્કાર કર્યો. પ્રથમ તો યુવાન વયમાં, સુમન આ મહાજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ભાગ્યવંત થયો, તેની કીર્તિ કહી; પછી કંઈ જીવન-કથા પુછી; પણ સુમને તે પ્રકટ ન કરતાં, એટલું જ જણાવ્યું, કે કોઈ ‘કર્મયોગે’ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે. તે પછી યથા સત્કાર થયો; અને પોતે, મહારાજ તથા કુમારને, રાજપ્રકરણ સંભળાવવા બેઠો-મત્સપુરાણનું એક પ્રકરણ શરૂ કર્યું; અને રાજવંશી શ્રદ્ધાળુઓએ શ્રવણ કરવા માંડ્યું-

“ રાજોભિષિક્તમાત્રસ્ય કિં નુ કૃત્યતમં ભવેત
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सम्यग्धेति यतो भवान् ॥

મનુરાજ્યે પૂછ્યું કે હે ભગવન! રાજ્યાભિષેક થયેલા સવ રાજ્યોને અવસ્ય કર્તવ્ય કર્મ કયું કહેતું છે, તે સર્વે મને કહો. કેમકે આપ સર્વ વિષય સારી રીતે જાણો છો. શ્રીમત્સ્યભગવાન બોલ્યા-હે મનુરાજ્ય! જેના મસ્તકે રાજ્યઅભિષેક થયો, તે રાજ્ય અવલોકન કરનાર રાજ્યો, પોતાને પ્રધાનાદિકની સહાયતા ગ્રહણ કરવી; કારણ રાજ્યની સ્થિતિ સહાયતાને આધીન છે. લોકમાં અતિ અદ્યકાય એકને કરવું અશક્ય છે, ત્યારે સહાય વગરનો એકલો પુરૂષ મોટું કાર્યસાધક રાજ્ય કરવાને કેમ સમર્થ હોય. વાસ્તે રાજ્યો પાંચે પરીક્ષા કરી પોતાની સહાયની અર્થે શૂરા છતાં કુલીન વંશમાં જન્મેલા અલિષ્ઠ અને સંપન્ન એવા લોક ગ્રહણ કરવા. મંત્રીઆદિ લોક-રૂપ, વ્યવસાય, પરાક્રમ, ધૈર્ય, ગુણ તથા ક્ષમાએ યુક્ત કલેશ સહેવા, સમર્થ મોટા ઉત્સાહ શક્તિવાળા, ધર્મ જાણનાર, પ્રિય બાપણ કરનાર, રાજ્યને હિતોપદેશ કરી તેનું તથા પોતાનું યશ વધારનાર તથા અંતઃકરણપૂર્વક સ્વામિકાર્યવિષે તત્પર એવા સજ્જન, રાજ્યો પોતાના સહાયક ગ્રહણ કરી તેઓને રાજકીય ઉત્તમ અધિકાર ઉપર યોજવા.-કુલીન, સુશીલ, ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ, હાથીઘોડાને શિખવવામાં કુશળ, મધુરવચની, શુભાશુભ ચિન્હ, શુકન અપશુકન, રોગાદિક અનેક ચિકિત્સાવિષે ચતુર, સર્વ કર્મની કૃતિને જાણનાર, તથા તે વિષે શૂર છતો કલેશ સહેનાર, સરળમુદ્ધિ, સૈન્યચુલ્હનું યથાર્થ તત્વ જાણનાર તથા સર્વથા સારાસાર વિષય વિભાગનો જ્ઞાતા એવા આદ્યજ્ઞ કે ક્ષત્રિયને રાજ્યો સેનાપતિ કરવો. ઉચ્ચી આકૃતિનો, તેજસ્વી, રૂપાળો, કાર્યકુશળ, પ્રિયવચની, તથા ઉન્મત્ત નહિ છતો સર્વનું ચિત્ત હરનાર એવો દ્વારપાળ રાજ્યને યોગ્ય છે. તેમજ સત્યવાદી,

સર્વ દેશની ભાષામાં નિપુણ, શક્ત, દુઃખ સહન કરવામાં ચતુર, સાધક, દેશકાળનું સ્વરૂપ જાણનાર છતો આધક, દેશકાળનો વિચાર પણ જાણનાર, તથા સમય પ્રમાણે નીતિયુક્ત ભાષણ કરનાર દૂત રાજાને યોગ્ય છે. કુલાદિક શ્રેષ્ઠ, તેજસ્વી, દીર્ઘ આકૃતિવાળો, શૂર, દૃઢ વિશ્વાસવાળો, રાજસેવામાં આસક્ત, સ્થિરચિત્ત, દુઃખ ખમવામાં સમર્થ તથા રાજહિતાર્થમાં તૈયાર એવો પુરૂષ રાજાએ પોતાના રક્ષણ સારૂ યોજવો. રાજસેવામાં દૃઢ, વિશ્વાસુ, એવો પુરૂષ કે સ્ત્રી રાજાને તાંબૂલ દેવાને યોગ્ય છે. સંધિ, વિગ્રહર, યાનક, આસનક, દ્વંધપ, તથા આશ્રયક એ છ રાજ્યાંગ ગુણના પ્રકારનું તત્વ જાણનાર, બધી દેશભાષા તથા નીતિમાં પ્રવીણ એવો સંધિવિગ્રહના કાર્યમાં રાખવો. રાજસેવકે કરેલું કે ન કરેલું દક્ષકાર્ય જાણનાર. તથા દેશમાં અન્નોદકઆદિ સર્વ ઉત્પત્તિવિષે પ્રવીણ એવા પુરૂષને દેશરક્ષણના અધિકાર ઉપર ઠરાવવો. સુંદર રૂપવાન, તરણ, તેજસ્વી, પૂરો વિશ્વાસપાત્ર, કુલીન, શૂર તથા ક્ષેશ સહન કરનાર પુરૂષને રાજાનું ખડગ રૂઢી રીતે ધારવા વિષે યોગ્ય જાણવો. તેમજ શૂર, બળવાન, ગજ, અશ્વ, તથા રથ વિષે ચતુર, સર્વ દુઃખ સહન કરનાર. તથા પવિત્ર એવો પુરૂષ રાજાએ પોતાનું ધનુષ્ય ધારવા રાખવો. શુભાશુભ સૂચવનાર, અનેક નિમિત્ત તથા શુકનનો જ્ઞાતા, અશ્વશિક્ષામાં કુશળ, અશ્વના વૈદોમાં જાણીતો, તથા ભૂમિભાગના જ્ઞાનમાં દક્ષ એવાને અશ્વશાળામાં રાખવો. બલાબલઆદિ જાણનાર અને સ્થિર દૃષ્ટિવાળાને સારથી ઠરાવવો. પવિત્ર, વૈદ્યશાસ્ત્ર જાણનારા લોકમાં શ્રેષ્ઠ તથા પાકશાસ્ત્રમાંનું બધું વિશેષ જાણનારને

૧ શત્રુસાથે મિત્રતા કરવી. ૨ શત્રુસાથે યુધ્ધાદિ કરવું. ૩ શત્રુપર ચાલી જવું. ૪ રાજાની શક્તિ કુટિત થઈ છતાં તેણે ધૈર્ય ધરી વાટ જોઈ ખેસવું. ૫ દુર્બળ સાથે વિશેષ તથા પ્રબળ સાથે દોરતી કરવી. ૬ મિત્રને સહાયતા કરવી.

પાક કરનારા ઉપર અધ્યક્ષ નીમવો. શત્રુમિત્રવિશે સમદષ્ટિ હતો ધર્મ શાસ્ત્રમાં પૂર્ણ એવા કુલીન શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મણને રાજ્યએ ધર્માધિકારપર યોજવો. તેમજ તેવા બ્રાહ્મણને તે ધર્માધ્યક્ષનો સન્માસદ કરવો. સઘળા દેશની લિપિ જાણનાર હતો તમામ શાસ્ત્રમાં પૂરો એવાને રાજ્યએ પોતાના હાથતળે સર્વ અધિકારવિશે યોજવો. સામાના મનનો આશય જાણનાર, લોકોને સારા માર્ગે ચલાવનાર, એવા સજ્જનને ધર્માધિકારી કરવો. સુવર્ણાદિક પદાર્થનો પરીક્ષક, સારાસાર વસ્તુનો જ્ઞાતા, નહિ ફૂટનાર, સાવધ, એવાને ભંડારગૃહ ઉપર અધ્યક્ષ કરવો. દ્રવ્યપ્રાપ્તિના તથા ખરચના દેકાણે પણ તે ધનાધ્યક્ષ સરખાજ પુરૂષો નેમવાં. વંશપરંપરાગત હતો દર્શનાદિક આઠ પ્રકારની ઉત્તમ પરીક્ષામાં કુશળ, અનાહાર્ય, ધર્માત્મા તથા કુલીન એવા વેંધને રાજ્યએ અંગીકાર કરવો. હાથીને શિખવવામાં જાણીતો તથા વનપશુ જાતિના પરીક્ષક, એવાને ગજશાળાપર યોજવો. ગજ અધ્યક્ષના ગુણે યુક્ત ઉત્તમ આસનની સ્થિતિથી ખેસનાર એવા રાજના હાથી ઉપર ચડનાર મહાવત ગજશાળામાંનાં સર્વ કર્મમાં યોગ્ય છે. શિષ્યશાસ્ત્ર માંના પ્રકાર જાણનાર હતો હસ્તલાઘવવાળો, શ્રમરહિત, દીર્ઘદર્શી તથા શૂર એવાને રથપતિ (મીસ્તરી) કરવો. યંત્રાદિક છોડવાં, મંત્રથી અસ્ત્ર છોડવાં, છોડેલાં અસ્ત્રોને પાછાં વાળવાં છત્યાદિમાં સમર્થને ધનુર્વિદ્યાનો શિક્ષાગુરુ યોજવો. વૃદ્ધ, કુલીન, યુક્ત બોલનાર, પરંપરાએ આવેલો, પવિત્ર, તથા નમ્ર એવા પુરૂષને રાજ્યએ અંતઃપુરમાંનાં કાર્યનો અધ્યક્ષ કરવો.

સુમનનાં આ રાજપ્રકરણીય મનુવચનો સાંભળીને મહારાજા તથા રાજકુટુંમ્બ સંતૃપ્ત થયું; અને તે પછી મહારાણીશ્રીએ વિનતી કરી, કે “પુરાણોમાં સતી સ્ત્રીઓની મહાકથાઓ છે, તેમાંથી એક અમને શ્રવણ કરાવશો?” સુમને તે વિનતી સ્વિકારી, અને “સતી સાવિત્રી”નું આખ્યાન સંભળાવવા માંડયું:—

પ્રકરણ ૧૧ મું.

શ્રીસદ્ગોષ્ઠ ! સતી સાવિત્રી ચરિત.

તતઃ સ રાજા દેવેશં પપ્રચ્છામિતવિક્રમઃ ।

પતિવ્રતાનાં માહાત્મ્યં તત્સંબધ્ધાં કથામપિ ॥ ૧ ॥

સૂત બોલ્યા-પછી તે અપાર પરાક્રમી મનુરાજા ફરી દેવાધિદેવ
મત્સ્યરૂપી ભગવાનને પૂછેછે, કે હે દેવ ! પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનું મહાત્મ્ય
તથા તે સંબધી કથાપણ કહો:-એવી શ્રેષ્ઠ પતિવ્રતા કોણુ થઈ કે
જોણીએ મૃત્યુ જીત્યું તથા આપણાં પાપ ક્ષય માટે કયી પતિવ્રતાનું નામ
ગાવું ? કેવી પતિવ્રતાનું નામ ગાવું ? એવી પતિવ્રતાનું આખ્યાન મને કહો !
મત્સ્યભગવાન બોલ્યો-હે રાજા ! ધર્મરાજ પણુ કદિ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની
વિશ્લ આચરણ કરતા નથી કેમ કે તે પતિવ્રતા સર્વદા તેમને પૂન્ય
છે. એ વિષે એક કથા કહુંછું, કે જેમાં એક પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના
પતિને મૃત્યુના પાશથી છોડાવ્યો. પૂર્વે મદ્રદેશમાં શાકલગોત્રી અશ્વ-
પતિ નામે રાજા હતો. તે પુત્રપચ્છાથી સાવિત્રી દેવીના પ્રસાદ અર્થે
તપ કરતો હતો. અર્થસિદ્ધિ કરવાને સમર્થ સો બ્રાહ્મણો પાસે રાજા
પ્રતિદિન સાવિત્રી પ્રીત્યથં હોમ કરાવતાં દશમાસ પછી એક ચતુર્થીના
દહાડે ઉત્તમ કાળમાં સાવિત્રી દેવીએ પોતાનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ તે
રાજાને દેખાડ્યું. અને બોલી-હે રાજા ! તું મારો અખંડ ભક્ત છે
વાસ્તે હું તને કન્યા આપીશ. એવું કહી તે સાવિત્રી વીજળીની પેટ
અદસ્ય થઈ. પછી તે રાજાની માલતી નામે પતિવ્રતા રાણી ગર્ભિણી
બની દશમે માસે તેને એક સાવિત્રી સમાન રૂપવંતી કન્યા થઈ.
સાવિત્રી જેવી રૂપાળી હોવાથી તેનું સાવિત્રી નામ યોગ્ય છે, એવું

રાજ્યએ આહ્વાણને કહ્યું. તે. કન્યાને તારૂંપ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેના પિતા, સત્યવાન નામે રાજપુત્રને પરણાવવા તયાર થયો છતાં નારદે આવી રાજ્યને કહ્યું કે “આ રાજપુત્ર એક વર્ષમાં આયુષ્ય વગરનો થશે.” તે સમયે અશ્વપતિરાજ્યએ વિચાર્યું, કે શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે કન્યા-દાન એકવારજ થાય છે. એમ વિચારી તે રાજ્યએ તે કન્યા ધુમ-ત્સેનના કુમાર સત્યવાનને દીધી. તે કાળે તે સાવિત્રી તે સત્યવાન ભર્તાને પામી તેના મંદિરમાં રહી. નારદના વચનથી મનમાં ખિન્ન થતી, પણ ધૈર્યધારી પોતાના પતિ. સત્યવાન તથા સાસુ સસરાની ઉત્તમ સેવા કરવા લાગી. રાજ્યબ્રષ્ટ અને અધ થવાને લીધે ધુમત્સેન રાજ્ય રાજકન્યા પોતાની પુત્રવધૂ થતાં તેને સંતોષ થયો નહિ. પછી એથે દિવસે સત્યવાન મરણ પામનાર, તેથી તે કાળે એ સાવિત્રી રાજકન્યાએ સસરાની આજ્ઞા લઈ સાવિત્રી દેવીનું ત્રિરાત્ર વ્રત કર્યું. મરણના દિવસે સત્યવાન ફૂલફળ લેવા વનમાં ગયો. સાવિત્રી પણ સસરાની આજ્ઞા પામતાં પતિની સાથે વનમાં ગઈ. પતિનું મરણ થવાના દુઃખે ખિન્ન થતી પોતાનું ભય મનમાં છાનું રાખી વનમાંના વિવિધ જાતનાં વક્ષો વિષે પતિને પૂછવા લાગી. તે સમયે એ માનવવીર સત્યવાન વનમાં થાકેલી તથા કમળ જેવાં વિશાળ નેત્ર વાળી તે રાજકન્યાને ત્યાંનાં વૃક્ષ, પક્ષિ, તથા મૃગ દેખાડી તેનું સમાધાન કરવા લાગ્યો.

આશ્વાસયામાસ સ રાજપુત્રીં કલાંતાં વને પદ્મવિશાલનેત્રાં ।

સંદર્શનાર્થાય દ્રુમદ્વિજાનાં તથા મૃગાનાં વિપિને નૃવીરઃ ॥

વનેઽસ્મિન્ શાદ્વિલાકીર્ણે સહકારં મનોહરં ।

નેત્રન્નાણસુખં પથ્ય વસંતં રતિવર્ધનં ॥ ૧ ॥

સત્યવાન કહેછે-હે પ્રિયા ! આ કોમળ તૃણયુક્ત વનમાં નેત્ર-નાકને સુખકારક આંખાના રમણીય વૃક્ષને તથા રતિસુખની વ્રાધ્ધ કર

નાર વસંતને જો. આ વનમાં અશોક વૃક્ષને જોઈ મને એમ લાગે છે કે આ વસંતઋતુ અશોક વૃક્ષના મિષ્ટ મને હસતી હોય ! પળાશ વૃક્ષોથી શોભતી દક્ષિણ બાજુની વનભૂમિ જો. સુગંધી પુષ્પોસંબંધી આનંદકારી વાયુ આપણી ઝાંઝાની ટાળવાને આપણાપર દયા કરે છે. હે વિશાળનેત્રવાળી ! પુષ્પરસથી ને ઉન્મત્ત બનેલા ભમરાના ગું-જાર એવા લાગે છે કે જાણે કામદેવ આ તરફ ઉભો રહી બાણ મારવાની ઇચ્છાએ ધનુષ્યટકાર કરતો હોય ! કોકિલપક્ષી આંખાના અગ્રપર એસવાથી મોહોરની રજે પીળો દેખાતો મધુરશબ્દથી વર્તાય છે, તે જો મ કુલિનપુરુષ મોટા કૃત્યવડે ઓળખાવામાં આવે છે તેમ, પ્રસુત થયેલી કાકપક્ષિણી પોતાના બચ્ચાને પાંખોતળે લેઈ વૃક્ષના અગ્રપર એડી છતાં તેનો નર તેણીનું સન્માન કરે છે. આ હરિણ પોતાનું મુખ પાછલા પગે ખંજવાળતાં તેને તેની હરિણી પોતાના શિંગડાની અણીથી ગ્રેમભાવે આકર્ષણ કરે છે તે ચમત્કાર જો. હે સુદરિ ! સ્વસ્ત્રી સહિત આ ચક્રવાકપક્ષી વન મધ્યે કમળરસને સેવે છે. હે પ્રિયા ! મેં ફળનો સંગ્રહ અને તે પુષ્પસંગ્રહ કર્યો. પરંતુ સમિધકાળનો સંગ્રહ થયો નથી તે હવે હું કરું છું. ત્યાંસુધી તું આ સરોવરતીરે ઝાડની છાયામાં ક્ષણવાર એથી વિશ્રાંતિ લેતી થકી મારી વાટ જો. ત્યારે સાવિત્રી બોલી, હે કાન્ત ! હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ. પરંતુ આપ મારી દૃષ્ટિથી દૂર જતા નહિ. કેમકે આ ઘોર અરણ્યમાં મને બીક લાગે છે. મત્સ્યભગવાન બોલ્યા—હે મનુરાગ્ન ! પછી તે સત્યવાને તે કાળે તે વનમાં સાવિત્રીનામે રાજકન્યાની સમક્ષ પાસેના સરોવરતીરે કાળબારો સિદ્ધ કર્યો, કે ત્યાં તેણીએ તે પોતાના પતિને મરણની તૈયારીમાં થયેલો જોયો.

તતઃ સ કાષ્ઠાનિ ચકાર તસ્મિન્વને તદા રાજસુતા સમક્ષં ।
તસ્યાંહ્યદૂરે સરસસ્તદાનીં મેને ચ સા તં મૃતમેવ રાજન્ ॥

તસ્ય પાટયતઃ કાષ્ઠં જહ્ને શિરાસિ વેદના ।

સ વેદનાર્તઃ સંગમ્ય માર્યાં વચ્ચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીમત્સ્યભગવાન બોલ્યા. હે રાજા ! સત્યવાનને કાષ્ઠ તોડતાં માથામાં વેદના થઇ. તે વેદનાથી પીડાતો સ્ત્રીપાસે જઇ કહેવાલાગ્યો.— હે સ્ત્રી ! કાષ્ઠ તોડવાના શ્રમથી માથામાં શૂળ ઉપજી મૂર્ચ્છા આવ્યા સરખું થવાથી મને કાંઇ સમજતું નથી. વાસ્તે હું હમણાં તારા ખોળા ઉપર માથું મૂકી સૂવાને ઇચ્છું છું. એવું કહી તે સમયે સત્યવાન નિદ્રાકુળ નેત્રવાળો બની સાવિત્રીના સાથળપર મસ્તક મૂકી સૂતો. પછી પતિવ્રતા સાવિત્રીએ પોતાની પાસે આવેલા ધર્મરાજને દીકા. તેજસ્વી અને ભૂષણોથી શોભિત ધર્મરાજ પોતાની સાથે કાળ તથા મૃત્યુને લેઇ તે વનમાં સાવિત્રીના સન્મુખ ભાગમાં આવ્યા. અને તત્કાલ સત્યવાનના દેહમાંથી અંગુઠમાત્ર પુરૂષ (જીવ) પોતાના પાશથી બાંધી તેને બાહર ખેંચી કાઢી પોતાને કબજે લઇ ઉતાવળા દક્ષિણ દિશામાં ગયા. તે વારે સાવિત્રી પણ પોતાનો પતિ, ગતપ્રાણ થયો જોઇ આળસ તજી દક્ષિણ બણી જનાર ધર્મ રાજની પાછળ ચાલી. દુઃખથી કંપતી તે હાથ જોડી ધર્મરાજને કહેવા લાગી. માતૃભક્તિથી આ કર્મભૂમિ, પિતૃભક્તિથી સ્વર્ગ તથા ગુરુશ્રૂષાથી અલ્પલોક પમાયછે. વાસ્તે જોણે આ ત્રણ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, તેને સર્વ ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. એ ત્રણ ધર્મનો અંગીકાર નહિ કરનારની બધી ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે. વાસ્તે જ્યાં સુધી માતાપિતા તથા ગુરુ એ ત્રિવર્ગ જીવે છે, ત્યાંસુધી મનુષ્યે અન્ય ધર્મને આચરવો નહિ. તેમના પ્રિય અને હિતમાં આસક્ત બની સૈમની નિત્ય શુશ્રૂષા

કરવી. તેમજ બીજાને આધીન થઇ કાંઇ કમ કરવું, તો તે ત્રણેની સેવાને વિરોધ ન આવે એમ કરવું. મન, વાણી અને દેહથી કરેલાં સર્વે કર્મ તેમને નિવેદન કરવાં. એમ કરવાથી પુરૂષને પૂર્ણ ફળ મળેછે. યમ કહેછે-હે સાવિત્રી! તેં અત્યારસુધી કરેલા મનોરથ પુરા થયા; હવે તું ઝટ પાછી વળ્ય. તેં કહેલી ત્રણ વાત- માંના શ્રેષ્ઠ ધર્મ કોઇએ પ્રતિપાદન કર્યા નથી, તું પાછી નહિ જાય તો મને જવાને અડચણ તથા તને પણ શ્રમ પડશે. વાસ્તે હાલ હું તને એમ કહું છું. તું ધર્મજી છતી ગુરૂપૂજામાં પ્રીતિ કરનારી અને ભક્તિયુક્ત સુશીલ પતિવ્રતા છે, વાસ્તે કહું છું, કે તું પાછી ફર્ય. હમણું તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ છે. સાવિત્રી બોલી, અહો યમધર્મ! પતિજ સ્ત્રીઓનો દેવ હોઇ તેજ તેમનો ઉત્તમ આશ્રય પણ છે. સ્ત્રીઓના પ્રાણ તથા ધન પણ તેમનો જ સ્વામી તેજ, વાસ્તે સાધ્વી સ્ત્રીઓએ તેનાજ પાછળ ગમન કરવું. પિતા, બંધુ, તથા પુત્ર, સ્ત્રીઓને થોડું દે છે; અને પતિ તો સ્ત્રીઓને અમિત દેનાર છે. ત્યારે ક્યી સ્ત્રી તેની પૂજા નહિ કરશે? વાસ્તે હે દેવ! આપ મારા પતિને જ્યાં લેઇ જાઓ છો, અથવા તે પતિ પોતે જ્યાં જાય છે, ત્યાંજ મ્હારે પણ યથાશક્તિ ગમન કરવું અવસ્ય છે. મારા પતિને લેઇ જનાર તમારી પાછળ હું આવતાં જ્યારે અસમર્થ થઇશ, ત્યારે જીવિતનો ત્યાગ કરીશ. પતિવ્રતા સ્ત્રી સર્વ ભૂષણાદિકને યોગ્ય છતી તે વૈધવ્યના અક્ષરે દૂષિત બની, પૂર્વની સૌભાગ્યશોભાને અયોગ્ય થતાં એ ધરી પણ પ્રાણ કેમ ધારે? યમ કહે છે-હે પતિવ્રતા! તું મોટી ભાગ્ય- વતી છે. હું તને પ્રસન્ન છું. વિલંબ ન કરતાં સત્યવાનના પ્રાણ વગર એક વરદાન માગ્ય. ત્યારે સાવિત્રી બોલી-અહો ધર્મજી! મારો સસરો મહાત્મા છતો અંધ બની સ્વરાજ્યથી બ્રષ્ટ થયો છે, વાસ્તે

તેને નેત્રસહિત રાજ્ય મળે, એમ આપ કરો. યમ બોલ્યા—હે કલ્યાણિ !
તું બહુ દૂર આવી, તેથી પાછી જા. તારી પ્રાર્થના પ્રમાણે સર્વ થશે.
તને શ્રમ થઈ મને જવાનો પ્રતિબંધ થાય છે, વાસ્તે હું તને આ કહું છું.
દૂરે પથે ગચ્છ નિવર્ત મદ્રે ભવિષ્યતીદં સકલં ત્વયોક્તં ।
મમોપરોધસ્તવ ચ ક્લમઃસ્થાત્તથાઽધુના તેન તવ બ્રવીમિ ॥

કુતઃ ક્લમઃ કુતો દુઃખ સદ્દિઃ સહ સમાગમો ।

સતાં તસ્માન્ન મે ગ્લાનિસ્ત્વત્સમીપે સુરોત્તમ ॥ ૧ ॥

સાવિત્રી કહે છે—હે દેવમાં ઉત્તમ ! સાધુનો સાધુસાથે સમાગમ થતાં તેમને કલેશ કે દુઃખ ક્યાંથી થવાનું ? વાસ્તે આપના સાન્નિધ્યથી મને ગ્લાની થતી નથી. સાધુને કે અસાધુને સદા કાળ સત્પુરુષજ આશ્રય છે. અસત્પુરુષથી સાધુને કે અસાધુને સુગતિ મળતી નથી. વિનાશકારણ જગત સાથે વૈર કરનાર ખળથી પ્રાણિમાત્રને જેવો ભય થાય છે, તેવો વિષ, અગ્નિ, સર્પ કે શસ્ત્રથી થતો નથી; જેમ સાધુ પોતાના પ્રાણને પણ ત્યાગી પરોપકાર કરે છે, તેમ અસત્પુરુષ જીવના જેખમમાં પડી ખીજાઓને દુઃખ દેવા તત્પર થાય છે. સજ્જન પરલોકની પ્રાપ્તિઅર્થે પ્રાણને તૃણ સમાન માની તેને તજે છે, તેમ દુર્જન પોતાના સામર્થ્યનો વિનિયોગ પરપીડાવિષે કરી પરલોકપ્રાપ્તિના સાધનને તજે છે, તેથી બ્રહ્મદેવે સર્વ શાસ્ત્રને શોધી એવો નિશ્ચય કર્યો, કે દુષ્ટોના શાસનસાર રાજ્ય જોગ્ય છે, વાસ્તે રાજા માણસોની પરીક્ષા કરી નિરંતર સાધુનું સન્માન કરતો થકો દુષ્ટને દંડવાથી પૃથ્વીપરના સર્વ લોકોને જીતે છે. દુર્જનને શિક્ષા કરી સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવાથી રાજા એ લોકમાં કલ્યાણ પામે છે. વાસ્તે સ્વમ ઇચ્છનાર રાજાએ તેજ કર્મ કરવું. એ વગર ખીજું કૃત્ય આ લોકમાં રાજાને છેજ નહિ. ભૂલોકમાં રાજદંડમાંથી બચેલા દુષ્ટને શિક્ષા કર-

નાર આપજ છો. માટે તમે દેવ કરતાં શ્રેષ્ઠ દેવ છો, એમ મને લાગે છે. સકળ જગતનું રક્ષણ જે સાધુના યોગે થાય છે, તે સત્પુરુષમાં આપ શ્રેષ્ઠ છો, વાસ્તે આપની પાછળ આવતાં મને કશો પણ શ્રમ નથી. યમરાજ બોલ્યા—હે વિશાલનયના ! ધર્મને અનુકુળ આ તારા ભાણીથી હું સંતુષ્ટ થયો. વાસ્તે તું સત્યવાનના પ્રાણ વગર વરદાન માગતાં વાર ન લગાડ. સાવિત્રી બોલી—હે પ્રભો ! મને સો સહોદર ભાઈ હોય એવું હું ઇચ્છું છું. કેમકે મારા પિતાને પુત્ર નથી, વાસ્તે તેને પુત્રલાભથી સંતોષ હો. યમ બોલ્યા—હે સ્તુતિપાત્ર સાવિત્રી ! તું આવેલા માર્ગે પાછી જ; અને પતિની ઉત્તરક્રિયાનો યત્ન કર. કેમકે આ પરલોકે ગયેલા સત્યવાનને ફરી પાછો આણવાને તું સમર્થ નથી. તું પતિવ્રતા હોવાથી બે ઘડી માત્ર મારા માર્ગમાં આવી શકે છે. આ સત્યવાને ગુરુસેવારૂપ સાધન કરી મોટું પુણ્ય સંપાદન કર્યું, વાસ્તે હું પોતે તેને લેઈ જઈ છું. હે ગુણવતિ ! જ્ઞાનસંપન્ન પુરુષે માતા, પિતા, તથા ગુરુની સેવા કરવી, એજ ખરું સાધન છે. સત્યવાને નિરંતર વનમાં માતાપિતા અને ગુરુને સેવી સંતુષ્ટ કર્યાં, તેથી તું ચિરકાળ તેની સાથે સ્વર્ગવાસ કરીશ. જેમ તપ બ્રહ્મચર્યાદિકથી પ્રાણી સ્વર્ગે જાય છે, તેમ તે ગુરુસેવાથી પણ સ્વર્ગે વસે છે. ગુરુ, પિતા, માતા, તથા જ્યેષ્ઠાધીનું અપમાન દુઃખાદિકથી પીડાએલાએ પણ કરવું નહિ. તથા બ્રાહ્મણનું તો વિશેષે અપમાન ન કરવું. ગુરુ બ્રહ્માની, પિતા પ્રજાપતિની, માતા પૃથ્વીની અને મોટો ભાઈ પરમાત્માની મૂર્તિ છે. માતાપિતા ગર્ભસંભવથી જન્મ મુખી અનેક કલેશ સહે છે. તેમના ઉપકારનો બદલો વાળવા સંકટો વર્ષ પણ બસ નથી. વાસ્તે પુત્રે માતાપિતાનું તથા ગુરુનું સદા પ્રિય કરતાં રહેવું. ત્રિવર્ગ સંતોષતાં સર્વ તપનું ફળ મળે છે.

માતાપિતા તથા ગુરૂની આજ્ઞા વિનાનું અન્ય ધર્મનું આચરણ કરવું નહિ, કારણ એ ત્રિવર્ગ ત્રણ લોક, ત્રણ આશ્રમ, ત્રણ વેદ તથા ત્રણ અગ્નિ છે. યમધર્મ કહે છે—હે કલ્યાણકારિણિ! મારા પાછળ આવવાનો તારો મનોરથ બંધ રાખ્ય. તેં જે વરદાન માગ્યું છે, તે સર્વ પ્રાપ્ત થશે. તું તારે ઘેર જા, કેમકે તારા આવવાથી મારા જીવાને અટકાવ થઇ તને જ્ઞાનિ થશે વાસ્તે હવે હું તને આમ કહું છું.

કૃતેન કામેન નિવર્તે ભદ્રે ભવિષ્યતીદં સકલં ત્વયોક્તં ।

મમોપરોધસ્તવ ચ ક્લમઃ સ્યાત્ તથાઽધુના તેન તવ બ્રવીમિ ॥

ધર્માર્જને સુરશ્રેષ્ઠ કુતો ગ્લાનિઃ ક્લમસ્તથા ।

ત્વત્પાદમૂલસેવા ચ પરમં ધર્મકારણં ॥ ૧

સાવિત્રી કહેવા લાગી—હે દેવશ્રેષ્ઠ! તમારા ચરણમૂળની સેવા ઉત્તમ ધર્મનું કારણ છે. એવો ધર્મ મેળવવામાં જ્ઞાનિ કે શ્રમ આપી? વાસ્તે હે દેવ! જ્ઞાની પુરૂષે ધર્મજ મેળવવો; કેમકે ધર્મનો લાભ સર્વ લાભ કરતાં અધિક છે. ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણ પ્રકારના પુરૂષાર્થ મેળવવા એ મનુષ્યજન્મનું ફળ છે. ધર્મહીન કામ અને અર્થ એ પુરૂષાર્થ વાંઝણીના પુત્ર જેવા છે. તેમજ અર્થ, કામ ભૂલોક તથા પરલોક ધર્મથીજ મળે છે; અને મરણ પછી ધર્મજ જીવની સાથે આવે છે. શરીરનાશની સાથે વિદ્યાદિ સર્વ ઐશ્વર્યનો વિયોગ થાય છે. પ્રાણી જેવો એકાકી જન્મે છે, તેવો એકલો મરે છે. તે કાળે ધર્મ વગર મિત્ર કે બંધુ કોઇ સંગે જતો નથી. ઇંદ્રાદિક સર્વે દેવલોક ધર્મ સંપાદનથી મળે છે. વિચિત્ર વિમાનો, અપ્સરા, તેજસ્વી શરીર એન્દ્રજ સદા ધર્મિષ્ઠને પ્રાપ્ત થાય છે. રાજ્ય, રાજ્યસન્માન, આમર, છત્ર આદિ એ પુણ્યકર્મના યોગે મળે છે. યજ્ઞ, તપ, દાન, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ આદિ એ પુણ્યકર્મનાં દ્વાર છે. બાળપણથીજ ધર્મ આચરવો;

કારણ આજ કોનું મૃત્યુ થનાર છે, એ કોઈએ જાણતું નથી. મૃત્યુ સર્વના જોવામાં આવે છે, તથાપિ પોતાની અમર સ્થિતિ મનાય છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે! બાળક તારૂંપની અપેક્ષાએ મૃત્યુને અતિ દૂર જાણી અને તરૂં પૃથ્વીની અવધીએ મૃત્યુને વેગળું જાણી વિષયને ઇચ્છે છે, પરંતુ વૃદ્ધ તો કેવળ મૃત્યુના ખોળામાં બેઠા જેવો છતાં વિષયની ઇચ્છા કરે છે એ શું? વૃદ્ધાવસ્થામાંના પ્રાણીનું તેના પુત્રાદિક રક્ષણ કરનાર હોય, તોપણ મૃત્યુ તેની દુર્દશાજ કરે છે. વાસ્તે પ્રાણી માત્રને ક્યાંય અભય ન છતાં સર્વત્ર ભય તથા મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ છતાં પણ તેમાં નિરંતર સુકૃત કરનાર સાધુજન સર્વથા નિર્ભય હોય છે. યમ બોલ્યા-હે સાવિત્રી! તારા આ ધર્મ-યુક્ત વચનથી હું પ્રસન્ન થયો. પણ તું આ સત્યવાનના પ્રાણ વગર હમણાં ગમે તે વર માગ્ય. ત્યારે સાવિત્રી બોલી-હે દેવ! પુત્રહીનની લેકમાં ગતિ થતી નથી, માટે આપ કૃપા કરી ઉત્તમ સો ઔરસ પુત્ર મને આપો. યમ કહે છે-હે કલ્યાણિ! મારી પાછળ આવવનો તારો મનોરથ બંધ રાખ્ય. તેં માગ્યું તે સર્વ તને મળશે. હવે તું પાછી જ.

દેલવાડાકર કીન્ડરગાર્ટન સ્કોલ.

નાનાં બાળકો માટે રમતગમતથી શીખવવાનો તરેહવાર સામાન, છોકરીઓ માટે ભરત ગુંથણ તથા ચીત્રકળા અને નીશાળો માટે દરેક જાતનાં ચીત્રો, ફોબેલની બક્ષીશો, પદાર્થ જ્ઞાન વગેરેનો સામાન મળશે.

ગો ૦ ક ૦ દેલવાડાકર,

૬૦—ગીરગામ, બેક રોડ—અમૃતવાડીને નાકે, મુંબઈ.

ધર્માધર્મવિધાનજ્ઞ સર્વધર્મપ્રવર્તક !

ત્વમેવ જગતો નાથઃ પ્રજાસંયમનો યમઃ ॥ ૧ ॥

સાવિત્રી બોલી— હે યમધર્મ ! આપ ધર્મ અધર્મની સ્થિતિ જાણનાર છતાં સર્વ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરનાર આ જગતના નાથ છો. તથા તમેજ સઘળી પ્રજાને સ્વધર્મમાં વર્તાવો છો. આપ સર્વ પ્રજાને તેમને કર્મ પ્રમાણે શિક્ષા કરો છો. તેથી લોકમાં ‘યમ’ નામે પ્રસિદ્ધ છો, આપ આ સર્વ લોકનું ધર્મથી રક્ષણ કરો છો, તેથી સાધુજનો તમને ‘ધર્મરાજ’ કહે છે. મુઘા પછી સર્વજન પોતાનાં પુણ્યપાપ આગળ કરી આપના પાસે આવે છે, તેથી તમે ‘મૃત્યુ’ નામે પ્રસિદ્ધ છો. આપ સર્વ લોકોના આયુષ્યનો પૂર્ણ કાળ પોતાના માનથી અર્ધકળાતુલ્ય કરી રહેવાથી તત્ત્વેત તમને ‘કાળ’ કહી વર્ણવે છે. આપ સર્વ પ્રાણીને અંત કરનાર હોવાથી દેવો તમને ‘અંતક’ કહે છે. સૂર્યના પ્રથમ પુત્ર છો, માટે તમારું ‘વંશસ્વત’ નામ છે. આયુષ્ય ખૂટતાં પ્રાણીને પરાણે લેઇ જાઓ છો, તેથી ‘સર્વપ્રાણહર’ કહેવાઓ છો. તમારા દંડબળથી લોકમાં વર્ણુખૂટતા થતી નથી, તેથી તમે સદા સાધુના આશ્રય છો. વાસ્તે હું જગદીશ ! હું ધર્મસંબંધે દુખીઆરી થવાથી આપને શરણે આવી છું, અને આ રાજકુંવરનાં માતાપિતા દુખી બન્યાં છે. યમ બોલ્યા— અહો સાવિત્રી ! તારી આ ભક્તિભરેલી સ્તુતિથી મેં પ્રસન્ન થઇ તારા આ પતિ સત્યવાનને છોડ્યો; હવે તારો મનોરથ પૂરો થયો; વાસ્તે તું પોતાને ધેર જા. અને આ સત્યવાન તારા સહિત પંચાશીવર્ષ રાજ્ય ભોગવી પછી સ્વર્ગમાંના મહર્લોકાદિકમાં જઈ ત્યાં દેવો સાથે કીડા કરશે. આ સત્યવાન તારા ઉદરે સો આરસ પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે. તે સઘળા પોતિકા ક્ષત્રિય ધર્મથી દેવસરખા પ્રસિદ્ધ રાજા થઇ ધણું કરી તારા નામે પ્રખ્યાત થતા પુર્ણ દીર્ઘકાળ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે.

તેમજ તારા પિતાથી તારી માલવી નામે માતાને માલવનામે પ્રસિદ્ધ અને અનેક પુત્ર પૌત્રાદિકે યુક્ત દેવ જેવા તેજસ્વી તારા બધું થશે. એ તારા બધું ક્ષત્રિય પૃથ્વીપર ચિરકાળ રાજ્ય કરશે. તારા આ સ્તોત્રનો વહેલાં ઉઠી પાઠ કરનાર દીર્ઘાયુષી થશે, એવું કહી મહાત્મા યમ ભગવાન રાજપુત્રને મૂકી દધ કાળ મૃત્યુસહિત ત્યાં અદર્શ થયા.

एतावदुक्त्वा भगवान्यमस्तु प्रमुच्य तं राजसुतं महात्मा ।

अदर्शनं तत्र यमो जगाम कालेन सार्धं सह मृत्युनाच ॥

सावित्री तु ततः साध्वी जगाम वरवर्णिनी ।

यथा यथा गतेनैत्र यत्रासीत्सत्यवान् मृतः ॥ ૧ ॥

શ્રીમત્સયભગવાન બોલ્યા— હે મનુરાજ ! પછી તે પતિવ્રતા રૂપગુણ વતી સાવિત્રી ત્યાંથી આવેલા માર્ગે જ્યાં સત્યવાન મરણ પામ્યો હતો, ત્યાં આવી. સૂર્યાસ્તવેળાએ તે પતિની પાસે આવી; તેનું મસ્તક પોતાના બોળામાં લેધ બેઠી. યમથી છૂટેલો સત્યવાન આત્મા પણ પોતાના શરીરમાં પેશીને ધીમે ધીમે નેત્ર ઉઘાડી સર્વઅંગે ચસનવલન તથા સ્ફૂર્તિ પામ્યો. એ રીતે સત્યવાનને ફરી પ્રાણ આવવાથી તે પોતાની પત્નીને કહેવા લાગ્યો કે હે પ્રિયા ! મને દેહમાંથી બાહર બેંચનાર પુરૂષ ક્યાં ગયો ?; તે પુરૂષ કોણ હતો તે હું જાણતો નથી. હે સુંદરિ ! આ વનમાં આજનો મારો દિવસ ઉદ્ધમાં નકામો ગયો. તેમજ તું ઉપવાસથી કૃશ થયેલી મારી સાથે વનમાં આવ્યાથી દુઃખી થઈ. આજ આપણા વ્યગ્રચિત્તથી માતાપિતાને બહુ દુઃખ થયું હશે, વાસ્તે હવે તું ચાલવાને ઉતાવળ કર્ય. સાવિત્રી બોલી—હે પ્રાણનાથ ! હાલ સૂર્યઅસ્ત થયો છે, છતાં તમારી ઇચ્છા છે, તો આપણે આશ્રમે જઈએ. કેમકે મારાં સાસુ સસરા નેત્રહીણ છે. અહીં બનેલું સર્વ વૃત્તાંત આશ્રમમાં કહીશ, ત્યાં આપ સાંભળજો. એમ કહીને તત્કાળ તે સાવિત્રી પતિસહિત આશ્રમે આવવા નીકળી. સૂત કહે છે, હે શૌનકે,

તે રાજકન્યા સાવિત્રી, પતિસહિત પોતાના આશ્રમે આવી તેજ વેળા ઘુમત્સેન રાજને આંખે દેખાતાં પોતાના પ્રિય પુત્ર સત્યવાન તથા સાવિત્રીને ન જોવાથી સ્ત્રીસાથે ચિંતાતુર થયો. ત્યારે ત્યાંના તપોવૃદ્ધ ઋષિએ તે રાજને નેત્રપ્રાપ્તિઆદિ શુભચિન્હ ઉપરથી પુત્રદર્શનવિષે દિલાસો દીધો. એટલામાં સાવિત્રીસહિત પોતાના પુત્ર સત્યવાનને આવતો જોયો. ભાર્યાસહિત આશ્રમમાં આવી સત્યવાન માતાપિતાને નમ્યો. ત્યારે ઘુમત્સેને તે સત્યવાન પુત્રને આલિંગન દીધું. સત્યવાન ત્યાંના તપોધન ઋષિયોને નમી તેમની સાથે પોતાના આશ્રમમાં તે રાત્રી રહ્યો. પછી સાવિત્રીએ વનમાં બનેલું બધું વૃત્તાંત એ ઋષિયોની સમક્ષ સસરાઆદિકને યથાર્થિત કર્યું. અને તેજ રાત્રે વટસાવિત્રીનું વ્રત યથાવિધિ સમાપ્ત કર્યું. વળતી તે રાત્રે ઘુમત્સેન રાજને પૂર્વની રાજધાનીમાંના સર્વ મહાજન લોક તથા સૈન્ય, માંગલિક વાજાંત્રસહિત તેમના પુરાતન રાજ્ય પાલનસાથે તેડવાને આવ્યાં અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવા વિનંતિ કરી. તે સાંભળી ઘુમત્સેન રાજ એ ચતુરંગ સેનાસહિત પોતિકી જૂની રાજધાનીમાં આવી ધર્મરાજના વરદાનથી સંપૂર્ણ રાજ્ય પામ્યો. સાવિત્રીને સો બધું પણ થયા. એવી તે પતિવ્રતા રાજકુમારીએ પોતાના પિતૃકુળનો તથા પતિકુળનો ઉદ્ધાર કર્યો અને પતિને યમના પાશથી છોડાવ્યો. તેથી પુરુષોએ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને દેવસમાન પૂજવી. કેમકે સાધ્વી સ્ત્રીઓની કૃપાથી ત્રિલોકનું રક્ષણ થાય છે. ચરાચર લોકમાં તે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનું વાક્ય કદાપિ અસત્ય થતું નથી, વાસ્તે લોકોએ સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થવાની ઇચ્છાએ એ પતિવ્રતાઓની સદા પૂજા કરવી.

— આ કથા શ્રવણ થતાં, યાત્રાળુ રાજકુટુંબને સુમન ઉપર બહુજ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ; અને તે સાથે તેનો ભાગ્યોદય પણ થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સુમનનું સ્વપ્ન!

આશા—છોડનું પ્રફૂલ્લિતું કમળીયું!!

માણસપર આકૃત આવે છે, ત્યારે તેની જાણે અવધી આવવાનીજ ન હોય, એટલી હદ સુધી નિરાશા વધી પડે છે. અને એ અવદશાને પરિણામે, માણસની હિમ્મત, ધિરજ અને પરાક્રમ પર, પડ ફરી વળતું જોવામાં આવે છે! વૃદ્ધ કાળે પુત્ર, અવશાને સ્મૃત્તિ, અને અકાળે બોજન મળે, તે જેમ નકામું છે; તેમ મનની વૃત્તિ વૃદ્ધ થયા પછી વૈભવ પણ નકામોજ ગણાય છે!

સુમનની મનોવૃત્તિ હવે પોતાના આહુ સંસારપરથી ઉડી ગઇ. ને તેણે વતન-ત્યાગ કર્યો. પોતાના પુત્રો પ્રતિ જે ધર્મ બળવવાનો હતો, જે પ્રકારે તેને કેળવીને કુટુંબની ઉન્નતી કરવાની હતી, તેમજ પોતાનું મનોબળ, પ્રકાશમાં લાવીને, જે સંસ્કારથી પોતાનું કલ્યાણ કરવાનું હતું, તે કંઈજ ન કરી શક્યો; માત્ર જગતના ક્ષણિક વૈભવના અભાવે, નિરાશાના સાગરમાં નાહક હલેસાં મારવા માટે દુર નીકળી ગયો.

હારિકાંથી મહારાજ સાથે રજપુતાના તરફ રવાના થયો. તેમની મનોવૃત્તિ હવે કંઈક સ્થિર થઇ હતી. નિરાશાના ઘૂંટડા વડે હવે તેને શોક-હિંમ્મતની. પણ પ્રશાન્તિ વળી હતી, ને તેથી ભારતના કોઇ એકાન્ત ભાગમાં જવાની, અને આત્મબળથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કંઈ ઐહિક વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હતી; પણ પ્રભુ ઇચ્છા કંઈક નિરાળીજ હતી.

રજપુતાનાની રાજધાનીમાં ગયા પછી સુમનને એક શાન્ત સ્થળ આપવામાં આવ્યું. જે મંદિરની નજીક મહારાજાએ પોતાને માટે બંધાવેલું શિવાલય હતું, તેના એકાન્ત ભાગમાં સુમનની સ્થિતી કરી દીધી.

સુમન માત્ર ફળાહાર કરતો હતો. અને તે એકજ વખત રાત્રીએ જળ સાથે આહાર કરતો હતો. શરીર સ્વાભાવિક રીતેજ કૃષ થઇ ગયું હતું. રાજકુટુંબનો તેના પ્રતિ સારો આહ થયો હતો. અને પુણું શ્રદ્ધાથી તેમને જોતાં હતાં.

કંટલાક દિવસ વીતી ગયા. શોકમય શરીરે સુમન મનથી પણ સહજ નબળો થઇ જવા લાગ્યો. રાજસુખમાં પણ મનના વૈભવની અછત, તેને કોઇ કોઇવાર પોતાની સ્વતંત્ર ગૃહસત્તા સાંભરી આવવા લાગી. ને તે રાત્રે તેને સ્પન્ન થયું ! આશાના છોડતું કમળીયું પ્રકુલિત થયું. પરંતુ તેમાં જગત-વ્યાધી પણ જોઇ ! સુમનની નિદ્રા અવસ્થાએ શાન્ત જગતમાં પ્રવાસ કરવા માંડ્યો. તે હરદ્વાર અને બદ્રિકેદારનાં દર્શન કરવાને જાણે પહોંચી ગયો, એમ લાગ્યું ! ત્યાં કોઇ મહાત્માનાં દર્શન થયાં; અને તેની જ્ઞાન વિભૂતિનો ચમત્કાર જોવામાં આવ્યો. તેના ભાવીનો એક પડદો ઉઘડ્યો. સ્વપ્નમાં તેણે પોતાની ધર્મ પત્નિને નિહાળી. પોતાનો પ્રિય પુત્ર સુરથ, મૃત શૈલ્યા-પર પડેલો—અને અભાગી નીરૂ તેની કને, તારામતી પેડે રૂદન કરતી, ભરજંગલ અંદર બેઠેલી જોવામાં આવી. ચન્દ્રની ક્ષીતિ શાન્ત થતી પશ્ચિમમાં લય થતી હતી, તેમ તેની ભાગ્યરેખા પણ નબળી પડતી હતી.

બીજા પડદામાં, પોતાનો વીર પુત્ર, બગીરથ, જે પોતાની પ્રેમાળ પત્નિ વીરમતીના ભાગ્યવંતનું માંસહરતન હતું, તેનો મેળાપ થયો.

ખરેખર તે હરદ્વારનાં ગુરૂ કૃળમાં આપ બળથી બ્રહ્મચર્ય પાળી મહાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો હતો ને ત્યાંથી બનારસની સેન્ટ્રલ કોલેજમાં જવાની તૈયારી કરતો હતો. મિસીસ એનીબિંસટે હરદ્વારની મુલાકાત લીધી. તે વેળા ગુરૂકૃળમાં આ બાળકને જોયો. તેનું સૈંદર્ય અને જ્ઞાન જોઈને બીઝટે ભલામણ કરી કે તેમણે બનારસ કોલેજમાં દાખલ થવું. ભાગીરથે એ આજ્ઞા માથે ચડાવી, અને પોતે બનારસ તરફ રવાના થઈ ગયો. આ દર્શન સુમને જોયું !

ત્રીજા પડદામાં બંગાળના એક અમીરી ખાનદાન કુટુંબને જુદાસ્થ, પોતાની પત્નિ તથા પુત્રી સાથે હરદ્વાર યાત્રાર્થે આવેલા, અને એક આશ્રમમાં ઉતર્યા હતા. જ્યાં સુમન પણ એક સંત સાથે ઉતર્યો હતો. દેવ યોગે એ બંગાળી કુટુંબમાં કોલેરો લાગુ પડી ગયો ! અકસ્માત ફક્ત તેના આયુની દોરી ખેંચાઈ ગઈ. અને તેમાં માત્ર એક જુવાન કન્યા મંદારિકા નામે બહુજ રૂપાળી, કેળવાયેલી, અને યુવાન કન્યા બચી ગઈ ! આ કન્યાને સુમને સત્કાર કર્યો, સંતજન મહાત્માએ તેને પૂર્વ રણાનુબંધ કહી દીધો. ઉભયનાં મન મળી ગયાં. ને મહાત્માની ઇચ્છાથી ત્યાંજ લગ્ન વિધી સંસ્કાર થઈ ગયો. હજી મંદારિકા સાથે હસ્ત મેળાપ થયો, કે સુમનની નિદ્રા પરહરી-જોયું. આંખ ડિઘાડીને જોયું તો રાત્રી સિવાય કંઈ ન જણાયું :-

આહા ! એક પલકમાં સર્વ સ્વપ્ન સંસાર પલટાઈ ગયો. પણ પ્રભાતે સુમન હરદ્વાર તરફજ રવાના થઈ ગયો !.....

વાંચનાર ! હવે ત્યારે આપણે પેલા કનકની ને મધુરીની મધ્યગાળે લટકી રહેલી કથા તરફ નજર ફરીએ. કેમકે એ મુખ્ય પાત્રજનોનું ભાવી હજી અધર લટકી રહેતું છે !

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મધુરી અને ભગીરથી.

કનક જ્યારે મુંબઈ છોડી ગયો, અને મધુરીના પર ખીજવાર આજ આઠ્યું, ત્યારે ભગીરથીના મનને ખેદ થયો. તેણે મધુરી આગળ ખુલાસો પુછ્યો, અને ખરી રીતે મધુરીનો જ દોષ ગણ્યો; કેમકે પતિને મન દુઃખ કરવામાં પતિન અસાવધ નીવડે છે ! મધુરીએ રડતા આસુડે માતાને કહ્યું—

“બા ! મ્હારો કંઈ વાંક નથી. તેમ મેં એવું કશું કારણ આપ્યું નથી, કે મ્હારા પતિ મને ત્યાગી જાય !”

“જો તેમ ન હોય, તો પોતાનો સુખવારી આશ્રમ કોઈપણ ન તજે ! કોઈપણ પ્રકારનું મનમાં દુઃખ થયું જ હોવું જોઈએ. કાં તો પતિના કલેશથી કંટાળીને, યા તો પોતાના કુચ્છદંથી સ્વચ્છંદી બનીને કોઈ પણ ધર ત્યાગી જાય—આ બેમાં ખરું તું જાણે !”

“ખરું તો બીજું શું ? સુન્નની આવજાવ આપણે ત્યાં હતી. તે કંટાળી ગયો, અને નીર બહેનને પણ તે પ્રમાણે શક આઠ્યો, ત્યારે તે દેશ ત્યાગી ગયો; પણ જતાં જતાં મ્હારો ફોટો, જે શરૂઆતમાં બચપણ અવસ્થાઓ પડાવેલો, તે તેમના સંગ્રહમાંથી મળી આવતાં પાછો આપતો ગયો. એ ફોટાના પરિણામે કદાચ મ્હારા પતિને વહેમ આઠ્યો હોય, તો પ્રભુ જાણે ! પણ બા ? જ્યારે એવી એવી નિર્જીવ વાતમાં વહેમ ને તકરાર કરે, તો કેમ રહેવાય ? વિશ્વાસ ચીજ બહોટી છે. જો તેમાં અવિશ્વાસે રહેવાય, તો વહેવાર સરલ ન ચાલે ! અલખત જેનું મન નબળું હોય, જેને પતિ ઉપર પ્રીતિ ન હોય, જેને લાલચ હોય, કે જેને પરપ્રેમનો જ ભાવ હોય. તો તે

દાખલો નજરે જોયા પછી પતિ કદી વહેમ લઇ શકે, પણ માત્ર કેટલીક કલ્પના ને સંજોગ ઉપરથીજ મનસ્વી શક બાંધી સંસાર ત્યાગ કરે, તો કેમ જીવાય ને પહોંચાય ! ”

“તું મૂળથીજ અનુભવી આવી છું, કે ત્હારી સાસુ એક કુચ્છંદી ને હલકા કૂળની સ્ત્રી હતી. ત્હારા સસરા સારા સ્વભાવના હોવાથી, ને ત્હારા પિતાના મિત્ર હોવાથી, ત્હારો વિવાહ, તેના પુત્ર સાથે કર્યો હતો. બાકી એ કંઈ આપણા ધરની સમાન કે યોગ્ય ન કહેવાય ! તે છતાં ભાવી યોગ બનવાનો બની ગયો—તેના બાળ સંબંધે લગ્ન થયા પછી, તને કેટલુંક વેડવું પડ્યું, પરંતુ પછી વળી પ્રભુએ દયા કરીને સામું જોયું, અને તારો સંસાર સુધર્યો. હવે જો ધર્મ્મ-રતે હજી સુખ માર્ગ નહિ ગમતો હોય, તો થવાનું તે થશે, બીજું શું કરીએ ? એ તો પોતાની મેજે જ્યાં સુધી રહેવાશે, ત્યાં સુધી રહીને પાછો ફરશે ! ”

“પણ જગત શું કહેશે ? મ્હારા ભાગ્યમાં અવળુંજ શા માટે થતું હશે, બા ? ”

“મધુરી ! તે દૈવેચ્છાની વાત છે—પણ સુમનનો પ્રસંગજ ખોટો ! ”

“તે બિચારો એક ભાઈ જેવી વૃત્તિએ રહીને બહેન પેડે ચાહે છે. તેની સ્ત્રી વીરુ ગુજરી ગઇ, ને તેનું મન અસ્થિર, તેથી એ ઘડી કોઇવાર સુખ-વિસામા અર્થે મારી કંને આવે છે ! ”

“પણ તેથી કનકના મનમાં ખોટું લાગે, તો તે ન કરવું ! ”

“વારુ, હવે તેમ વિચારીને ફરીશ ! ”

“કનકનો પત્તા દારકાં તરફ છે, એમ જણાયું હતું ને ? ”

“હા—પણ ક્યાં ખબર કહાડવી ? ”

હજી આ વાત ચાલે છે, ત્યાં ભગીરથીની તપ્ત્રીયત એકાએક અગડી આવી—અને મધુરી નવા દુઃખમાં સપડાઇ ગઇ !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભગીરથીના વિદેહ !

માત્ર થોડાજ કલાકના મંદવાડમાં ભગીરથીએ અવસાન નેયું. પોતાના પતિની મીલકત તો હજી ટ્રસ્ટમાંજ હતી. પણ વીલમાં ભગીરથીની કુલ સત્તા હતી. પુત્ર હજી બાળક હતો, અને હવે શું કરવું, તે વિચારમાં પડી ગઇ; કનક પણ ન્હાસી ગયો. કોઇ દુરનો સગો નહોતો—સર્વ કારભાર મંધુરી ઉપરજ હતો. આખરે ભગીરથીએ પોતાના પતિના વીલ આધારે વીલ કર્યું. ને તેમાં પોતાના પુત્રને વારસો આપવા ઠરાવ્યો—તે મીલકતના ટ્રસ્ટી તરીકે આગલા ટ્રસ્ટી કાયમ રાખ્યા, પણ કનકરાયને બદલે ભગીરથીએ મંધુરીને નીમી; અને પોતાના પુત્રના ગાર્ડિયન તરીકે તેને સ્થાપીત કરી. પુત્ર ન્યારે એક-વીશ વર્ષનો થાય, તે પછી જ મંધુરી ગમે તો છુટી થાય, ને ન્યારે તે છુટી થાય, ત્યારે તેને માતા મન તરીકે એક લાખ રૂપિયા મળી શકે ! આ રીતે વીલ કર્યું, ને થોડાજ કલાકે ભગીરથી માતા વિદેહ કેવલ્ય પામ્યાં.

બહાલી માતાના વિયોગે મંધુરીના શરીરપર બહુ અસર થઇ ગઇ. પતિ તજી ગયો—ને સુમન સરખો સાચો બ્રાત્ર રનેહી પણ ન રહ્યો. વળી નીરૂ બહેન પણ અસ્થીર હાલતે ચાલ્યાં ગયાં—માત્ર પોતાના બે પુત્રો ને એક બાળક બાઇ સિવાય પુરૂષ વર્ગમાં કોઇ ન રહ્યું.

માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી—અને મંધુરીએ બાળકોને શાન્તાકુઝ ગુરૂકૂળમાં રાખવાનો ઠરાવ કર્યો. પોતાના પિતાનો ત્યાં બંગલો હતો. એક યુરોપીયન શિક્ષક બાનુ રાખી; અને તે બાળકોને અંગ્રેજી

શીખવવાનો ઠરાવ કર્યો. ગુરૂજીના ધારા-ધોરણ બહુ જુદાજ પ્રકારનું હતું, તેથી ત્યાં ફાવ્યું નહિ; એટલે છેવટે પોતાને બંગલે જ મડમને લઈને બાળકોને તાલીમ આપવાનું ઠરાવ્યું. એ રીતે હાલ તો પોતાના માઆપની મીલકતના ટ્રસ્ટીઓની સલાહ-સમ્મતિથી આ માર્ગ લીધો. હવે સમય કેવું પ્રબળ ચલાવે છે, તે જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મીશનરી શિક્ષણ પદ્ધતિ !

ઈશ્વરની સમાનતા, એકતા ને ઐશ્વર્યની ઉદારતા દેખાડનારાં મીશનરી ખાતાંઓએ અનેક અનાથોને પોતાના ધર્મપંથમાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે. ધર્મ ઉપર અધશ્રદ્ધા રાખનારાં એ સ્ત્રી-પુરુષો પોતાનું જીવન સર્વ તેની પાછળ અરપણુ કરે છે—ને તેનો પ્રવાહ, આ ભારતમાં પણ ઠામ ઠામ નજરે પડે છે. !

આપણા મુંબઈ અને ગુજરાતમાં તેવાં ખાતાં સારી રીતે ચાલતાં જોવામાં આવે છે. આ ખાતા માંહેની એક બાબત મીસ થોમ્સન નામે આપણી મધુરીની સહચરી તરીકે શાન્તાકુઝમાં મળી; અને ત્યાંજ તે રહેતી હોવાથી બાળકોને અંગ્રેજીદ્વારા કેળવવાનું કામ કરવા લાગી.

કોઈ કોઈ મીશનરી બાબત માયાળુ, મીડી અને છુપી રીતે હાથ પાડી હોય છે ! હા શબ્દ ધુતારાના ઢાંગીને લાગુ ન પાડતાં માત્ર પોતાના ધર્મપર અચળ ભક્તિ ભાવને લીધે બીજાને કેવી રીતે પરવશ કરવાં, એ સંબોધનને લાગુ પાડી શકાશે ! તેઓ જેટલાં ભલાં-દયાળુ ને માયાળુ છે, તેટલાં હઠારાં કે લુચ્ચાં નથી; પણ ધર્મની અધ

અદ્વૈતને અવલંબીને દેશીઓને ક્રીશ્ચાનીટીમાં ખેંચી લેવાનાં ભગીરથ પ્રયત્નવાદી હોય છે. ને તે રીતે અહીં પણ તેવો બનાવ બન્યો.

મધુરી તો બોળી, ભલી ને અન્ધવિશ્વાસુ હતી—વળી મીસ થોમસનની માયાભરી લાગણીથી તો મધુરીને એવું લાગ્યું હતું, કે આ મહાદેવીનો સ્નેહ—સંબંધ કોઈ સંસ્કારી નીવડશે, પણ પરિણામ ખોટું આવ્યું.—

મીસ થોમસને પોતાની ઇચ્છા મુજબ અંગ્રેજ શિક્ષણમાં ક્રીશ્ચાનીટી શીખવવા માંડી; અને તે વાત મધુરીના જાણવામાં આવી. મધુરીએ તે વાત પોતાના પિતાના ભાગીયા ધીર સોલીસીટરને કહી, અને તેણે તપાસ કરતાં તો એવું માલમ પડ્યું, કે છોકરાંઓની જે તાકીદે ખબર લેવામાં આવી નહોત, તો તે જરૂર બાળકોને ઉપાડી જત !

આખરે મીસ થોમસનને ઘણીજ દીલગીરી સાથે રજા આપી. તેને તેના પગાર ઉપરાંત એક માસના પગારનો એક, અને આ પ્રમાણે એક લેટર લખવામાં આવ્યો.

વહાલાં મીસ. થોમસન—

તમારી ઉપરની સુંદર વાણી તેમજ દેખાવથી અમે હીંદવાસી લોભાઈ જઈને તમારા પર, અમારા દેશી સંસ્કાર પ્રમાણે, સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી જેતાં આવીએ છીએ; પણ દીલગીર છીએ, કે તમે અમને તમારા સ્વાર્થનાં કડવાં ફળ બતાવો છો !

તમારા આશાધાર ભાઈ તથા બાળકને, તમારા જેવી સુર તથા વિદ્વાન અંગ્રેજ બાનુની તાલીમ તમે મુકવામાં અમે ઉચ્ચ પરિણામ ધાર્યું હતું, પણ આખરે અમે દુઃખાયાં છીએ, ને પ્રભુની કૃપા ઉતરી છે, કે તમારી ગુપ્ત ઇચ્છાની જાળમાંથી અમે બચી ગયાં છીએ.

તમારા પ્રતિ, તમારા ધર્મપ્રતિ, પ્રભુપ્રતિ અમને બહુજ માન છે ! ધર્મનાં સત્વ, અને તેનાં વચનો, અથવા રામ કે રહીમ, યા

ક્રીશ્ચીયન ખોદા કંઈ અલગ નથી. નામ માત્ર જુદાં છે. ને તેથી અમે તે સર્વને માન આપી શકીએ છીએ; માત્ર ભક્તજનો. યા પુઝરીથીજ તે મહાજનો નિંદાતા હોય, તો તે બનવા જોગ છે !

તમારાં જેવી સાધવી ભણે તમારા ધર્મમાં અનુકૂળ રહીને, તમારું કર્તવ્ય સંભાળે; પણ અમે દેશી હોવાથી, ને અમારો ધર્મ જુદો હોવાથી, તે પ્રતિ દયા રાખવી જોઈતી હતી. ને અમારાં બાળકોને અમારા ધર્મ પંથથી વિમૂખ કરવા યત્ન કરવો નહોતો ! ખેર—પ્રભુ સૈાને બચાવનાર છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ, કે હવેથી તમે અમને ન મળશો. અસ્તુ !

લી૦—મધુરી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

મધુરીપર નવો પ્રકોપ !

ધુપી આફત લખાયેલી ગગનમાં વિજળી જેવી,
વિપુલ વાયુ થતાં ચમકી જમકતી દાહના જેવી;

x

x

x

x

એકલડી કોયલડી જેવી મધુરી હવે શાન્તાકુજનો નિવાસ બદલીને, પાછી પોતાના પિતાના બંગલામાં મલખારડીઝ ઉપર આવી. બાળકોના શિક્ષણનું કાર્ય ઠરીકામ થતાં નવો ઉત્પાત શરૂ થયો. હજી પતિની ભાળ-સંભાળ કરવાનું તો પુરતું બન્યું નહોતું, ત્યાં પિતાની પાછળ માતાનું છત્ર પણ ઉડી ગયું; ને પોતાના જીવન પ્રાણપતિ પણ નહારી ગયા—બંગલો છોડીને દુર એકાન્તવાસમાં રહેવા ગઇ, તો ત્યાં

પણ નવી આફત નડી ! મુંઝવણની ઝળહળતી ને ઝમઝમતી, ચાંદીના વેપારથી ભળભળતી એક તૂટી ! સરૈયા સ્પીસી એક નામે મુંઝવણમાં સીલ્વર કીંગ તરીકે નામધારી વેપારી લડવૈયો જે સદેઃ ચલાવતો હતો, તેનાપર, બીજાના અંગારનો તણખો પડવાથી તે બિચારો દુઝાયો; અને દાઝ્યાપર હાલમ પડતાં, તે સળગી ગયો-ગયો તે ગયો, ને બીજાને મારતો ગયો !

સ્પીસીએકના રખમાણ ને ધમસાણમાં અનેક ગરીબ બાધ બહાવરીયો. પણ પાપમાલ થઈ ગઇ; અને શેર-મેનીયામાં ધણા ન્હાના-મોટા વેપારીઓએ દયાઇ-ચંપાઇ ગયા, કે જેનું છેવટ, અવગુજ આવ્યું !

આ જબરદસ્ત મોજામાં મધુરી પણ આવી ગઇ. મધુરીની સંમતિથી વિનોદરાયનું ન્હાણું સ્પીસી એકમાં રોકવામાં આવ્યું હતું. ટ્રસ્ટી પણ એમનીજ ઇચ્છાને આધીન થયો હતો. બન્નેના ભેળા મળેલા વિચારની કોથળી ફાટી-અને પુટેલા ભાગ્યે, હાલ તો મધુરી પણ નિરાશ થઇ ગઇ ! રોકડ નાણું અને શેરો દયાઇ ગયા. વિનોદરાયે કંઇ ભાડાં ખાવાને મીલકત બાંધી નહોતી. માત્ર સ્પીસી એકમાં શીક્સ-ડીપોઝીટ નાણું રોકેલું હતું. તેના વ્યાજના મ્હોટા દર ઉપર લલચાઇને એકજ આંખે અંધાપો વોર્યો હતો, જે છેવટે તેનું અંધારું થઇ ગયું હતું ! બાકીની જે થોડી રકમ સીલક હતી, તે શેરોમાં રોકી હતી, એ શેરો પણ સ્પીસીનાજ હતા !

કમભાગ્યે કદાચ એકમાં રહેલી ડીપોઝીટ રકમ થોડા-ધણા ભાગે પાછી મળે, તોપણ તે, રકમ કાંઇ મધુરીના હાથમાં યા બાલકિશોર ભાઇના હાથમાં આવે તેમ નહતું; કેમકે શેરોના બાકી રહેલા કૌલ પુરા કરવાની કચુલાત હતી. આ આફતથી ખરેખર મધુરી મુંઝવણમાં પડી ગઇ.

આ માંહેની કેટલીક ખચર વર્તમાનપત્રમાં પ્રકટ થયેલી કનકના કાન ઉપર આવી, અને તે ચમક્યો; પણ તે હાલ જુદાજ માર્ગ પર ચડ્યો હતો. સુમનનાં સંભાષણ પછી તેને કોણ જાણે કંઈ જાણ થયું હોય, પણ સુમનનેજ જોવા લાગ્યો; ને જ્યારે તે અદ્રશ્ય થયો, ત્યારે તેની શોધ-ખોળ પાછળ તે પડ્યો. સુમન તો રજપુતાના અને તે પછી હરદ્વાર તરફ પ્રયાણ કરવાનો હતો, પણ કનક ક્યાં ગયો, તે તરફ હવે પછી જોઈશું; હાલ સુમનની શોધમાં નીકળવું, વધારે સુલભ માર્ગ મેળવવા જેવું છે !

પ્રકરણ ૧૫ મુ.

હરદ્વારમાં સંત-સંજ્ઞનની ભેટ ?

તુલસી આંગન આય કે ભયી સંતનકી ભેટ;
હરી વ્યાધી હરદ્વારકી, હરી જગતકી વેડ !

*

*

*

*

ઉત્તર ભારતના પવિત્રાશ્રમ તટ પર વહેતી જાહવી માતા અને અદ્રિકેદારનાં ચરણપાન કરવાને, આતુર સન્યાસીઓ તથા ભાવીક ભક્તોનાં ટોળાં, સંતોના સમાગમમાં મળી જઈને, અનેક પંથ પર જતાં નજરે ચડે છે; આ ટોળામાં પ્રવાસી પંથી સુમન પણ એક હતો. હરદ્વારપુરીનાં દર્શન કરીને, ગંગામાં તન-મન ઝંખોળી પવિત્ર થઈને, એક આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો. એ આશ્રમમાં એક વૃદ્ધ સંત જાનવલ્યમાન ઢાયા, ને શુર્ણ વસ્ત્રની પછેડી ઓઢી, ભગવત સ્મરણ કરતો હતો, તેની સામે એક ધર્મશાળામાં, ધનવંત ગૃહસ્થ યાત્રાર્થે આવેલાં ઉતર્યાં હતાં.

સુમને, આ મહાસંતનો આશરો લીધો. બાળ યુવકને જોઇને સંતને મોદ થયો ! આદેશના નમ્ર સ્વરથી, શીશનામી ચંરણપર પડતાં જોઇને, મહાત્માએ, સુમનનો સત્કાર કર્યો

“કયું બેટા ? કહાંસે આગમન ભયા ?”

“માનસિક ઇચ્છાસે, સંસ્કારી રણાનુબન્ધસે, ગુરુ !”

“હાં ! કયા ઇચ્છા હય ?”

“એક ઘડી, આધી ઘડી, આધીમેલી આધ;
તુલસી સંગત સંતકી, કટે કોટી અપરાધ !”

“સુમનકા સ્વભાવ લગ રહા હય !”

“મ્હેરા નામહી સુમન હય, મહારાજ ! આપ ત્રિકાળગી હો !”-

“ભાવી યોગ મિથ્યા કરનેકો કોઇ સમર્થ નહિ !-રામ-સીતાકા વર્ણન સુણો, યા ધર્મ-કૃષ્ણકા ઇતિહાસ સુનો, પરન્તુ ભાવી યોગકા નિર્માણ ભવાટવી મેં ભોક્ત હોનાંહી હોતા હય !”

“તો કયા મેરેપર યહી પ્રેમકા બોજ અડા હય, મહારાજ ?”

“હાં; પરંતુ સચુર ! સામનેસે કોઇ ઔર સંતજન આતે હય ! હર પ્રભાતકો આતે હયે ! દર્શનકો ઔર ભગવત ભજન સુન-નેકી ઇચ્છાસે આતે હય !”

એટલામાં એક બંગાળી શ્રીમાન, પોતાની પુત્રી અને પત્નિને લઇને ત્યાં આવ્યો-અને સંતને નમન કર્યો.-સર્વની નજર સુમન સામે ગઇ, મહાત્માએ સત્કાર કરીને આસન આપ્યું ! સુમન નવો સંત હોવાથી દરેકનું ચિત્ત લોભાયું !

“યે નવીન યાત્રાળુ સંત હય !”

— “આપ કૌન જ્ઞાતિ ?” બંગાળીએ પ્રશ્ન કર્યો,

“મયે ગુજરાતી નાગર !”

“નિવાસ ?”

“ રાજનગર-ઔર ગુર્જર ભૂમિકા ! ”

“ પ્રવાસ ? ”

“ આપ્ત ઇચ્છા ! ”

“ આપ્ત ઇચ્છા ? ” પુત્રી હસી પડી-સુમનથી હસી જવાયુ !
સર્વજને કન્યા તરફ હસતા મુખે જોયું !

“ દૈવેચ્છા બલિયસી ! ” મહાત્માએ મર્મભેદ જણાવ્યો, અને
વાત બીજે માર્ગે ચડાવી. આજ કોઈ સંત લોક નહિ હય, હરકારકી
ખીડકીપર ગયે હય ! ભજન સ્યામકો હોગા ! ”

“ દૈવેચ્છા ! આદેશ ! ” એટલું કહીને મુમુક્ષુ ઉઠ્યાં.

“ આપ અજ્ઞાતપંથી હય, હમ નાગર જ્ઞાતિકે બનારસી નાગરીક
હય ! સો હમેરે ઉતારેપેં જો ભોજન લેહોગે તો-”

“ મેં ફળાહાર કરતા હું ! ” સુમને કહ્યું.

“ તો ફળાહાર કરાયગે ! ” કુમારિકાએ કહી દીધું !

“ આપકી કન્યા શ્રદ્ધાળુ હય ! યુવાન સંત ? જાઓ, સત્કાર
ગૃહસ્થાશ્રમીકો નિરાશ ન કરો ! ”-

પ્રભુ જાણે શામાટે આ પરસ્પર પ્રેમભાવ લાગી ગયો હશે ?
શામાટે મહાત્માએ પુટિ આપી હશે ?-

સુમન ઉઠ્યો-કન્યા અતી હર્ષ પામી ! સર્વે આલ્યાં-મહાત્માના
મુખમાંથી એટલું નીકળ્યું !

“ મૃતપત્નિ વીરમતીકા નવીન દેહ, સંસ્કારસેં પ્રાપ્ત હો ગયા
હય ! ગ્રાહ્ય કર લેનાં-મુખી હોનાં ! ”

આહા ! સુમને શું સાંભળ્યું ! સંતજનના સહવાસનો આ નવીન
અલબ્ય લાભ શો મળ્યો ?-

વાંચનાર ! તને યાદ તો છે કે સુમનને સ્વપ્નું આવેલું ને તેમાં
તે કંઈ નવીન સંસાર ધારણ કરવાનો હતો ! જોવાનું છે, કે હવે

શું થાય છે? ત્યારે હવે અભાગી નીરૂ અને તેનો બાળક સુરથ
ક્યાં છે?—

પ્રકરણ ૧૬ મું.

નીરૂ અને સુરથનો છેલ્લો સંબંધ !

નહિ શુભાર હય શીરપર સખત આફત ગુજરનેમેં,
સહેં ક્યા ક્યા બદન અબ તો નહિ નફરત હય મરનેમેં;
જીનેસેં ક્યા મીલાના હય ગયા સખ દૂખ પાનીમેં,
ન આફત હય ન રાહત હય ન હરકત હય યું ડરનેમેં.

“ મ્હારો વ્હાલો રોહીત ! આખરે ગયો ! ધર્મનું શ્રાણીત
ધર્મનું માંસલ, ધર્મનું કલેવર, ધર્મનો આત્મા ગયો ! રણાનુબંધ
તોડીને ગયો!—સ્નેહ સંબંધ છોડીને ગયો ! * ”

ફકત સંબંધ છે સૌને જીવનની આશનો સાચો,
નથી મંસાર કંઈ સાચો, ઘડો છે માટીનો કાચો;
મળ્યાં પંખી વનેવનનાં, મુસાફર મેળો જોઈ સરખો,
નથી કોનું રહ્યું કોઈ, વખત આવ્યે સહુ ચાલ્યો.

અરેરે, ત્હારા પિતાએ તો તંજ, પણ ત્હારું મ્હેં લાલન-પાલન
કયું હતું—બગાડ્યું નહોતું ! તે છતાંયે દયાહીણ થયો, દીકરા ! અપ-
રાધી માતા છે, અપવાદી માતા છે, નિરાધાર ને નિરાહાર માતા છે.

* પ્રકરણ ૫ મું—સુરથની આરફનેજમાં માંદગી !

ધર ઉડી ગઇ વન, ત્યાંએ આગ ઉડી મને;
ક્યાં મુકું જઇ તન, ધરતી માતા માર્ગ દે !

x x x x

નીરનાં આ રૂદન સાંભળીને કેમ જાણે વનદેવતાઓ અને વન-
દેવીઓ આશ્વાસન આપતી હોય !—

ગુમાવ્યો તો સ્વામી, ઉપવનમાં સાવત્રી સતીએ,
તજ્યો તો સુત નામી, સુરજકૂળની તારામતીએ;
અદુલી વન સીતા, રઘુકુળ રમા દાનવ ઝાહે,
લૂટાણી પન્થાણી ભવપતિ સમર્થ તોપણ કહે !

વાંચનાર ! તને સ્મરણમાં હશે, કે નીરએ પેલા ખાનદાની પારસી
કુટુમ્બના આશરામાંથી છુટી પડ્યા પછી મુજબનો ત્યાગ કરીને, કોઇ
પણ આશ્રવાસ કર્યો હતો.

પિયરમાં માતા તો નહોતીજ, અને પિતા પણ સ્વર્ગવાસ થઇ
ગયાં હતા ! કર્કશ સાવકી મા આંધળી થઇ હતી, ને સારિકા ભાભીને
એક મીઠા ખેલનો ઘૂંટકો હતો, તે ભાભીના ગત થયા પછી વૈકુંઠ-
ભાઇ કોણ જાણે ક્યાંએ ગયો હતો.

આ રીતે પિયર તરફનો લ્હાવો લહેવાને અભાગી નીર ખરેજ
ભાગ્યહીણ નીવડી હતી. મધુરી અને ભગીરથી તેને આશરો આપે
તેવાં ભલાં-માયાળુ, ને દયાળુ હતાં, પણ કોઇ રીતે તેમના ઉપકારમાં
ન આવવાની નીરની પ્રતિજ્ઞા હતી.

वनं वरं व्याघ्रगजादिसेवितं ।

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥

આ સુત્ર નીરના હૃદયમાં ચોંટાડું હતું. ને તેથી નિર્ધનાવસ્થામાં
સગાં, સ્નેહી કે જાણકારની દૃષ્ટિ તળે ન રહેતાં, વન કે ધાતકી

પ્રાણીનો ભય રહેવીને પણ પ્રદેશ રહેવું ! આ ઇચ્છાયે તે મુખ્ય છોડીને ચાલી નીકળી હતી.

પોતાના પુત્રને લઈને આખરે ડાકોર આવી પહોંચી. અને ત્યાંની એક ધર્મશાળામાં ઉતારો લીધો. એ દિવસ ત્યાં રહીને તે પછી ક્યાં જવું, તેનો વિચાર કરવાનો હતો, ત્યાં દેવે પ્રકાપ કર્યો—પુત્ર સુરથ, ધર્મશાળા પછવાડે બગીચામાં વન વૃક્ષો તથા પુષ્પ-પલ્લવો જોવા જતાં, સર્પ ડંસ થયો, ને તે આશાધાર માતાનો પુત્ર અવસાન પામ્યો !

જરાવારે નીરૂ આવી—પુત્રનો સાદ પાડતી આમ તેમ જોતી શોધવા માંડી, ત્યારે આખરે તેની નજરે મૃત પુત્ર પડ્યો ! આહા ! એકના એક પુત્રનો આ અંત જોઈને દુઃખી માવડીનું હૃદય કેટલું કલ્પાંત કરતું હશે ! ધાતકી પ્રાણી કે ઝાડ તરવરો પણ ડગમગતાં હશે ! જળ અને જ્વનવરો પણ થંભી જતાં હશે !

ગરીબને પણ બચ્ચાં તો વહાલાંજ હોય છે. વાંદરી પોતાના જીવના જોખમે વહાલાં બાલુડાં વાંદરાંને લઈને આ ડાંગેથી પેલી ડાંગે કૂદાકૂદ કરી મૂકે છે, ત્યારે ભય પણ રાખતી નથી, એટલાં વાંદરને બચ્ચાં વહાલાં છે; તો માણસને કેમ વહાલાં નહિ હોય ! તેમાં પણ એકલી માતા, માત્ર પુત્ર ઉપર જીવન દીન ગુજારતી, તેને આ રીતે કોપ આવી નડે, તો પછી એ ધીરજ ધરે કેમ ? હિમ્મત રાખે, કે જીવતી રહે કેમ ?—પ્રભુની દયા ઉપર જે બને તે જોવાનું છે. હાલ તો તે બાળકનો દેહ, પવિત્ર તિર્થમાં પડવાથી, અને તીર્થ કાંડેજ અગ્નિદાહ થવાથી, નિર્દોષ જીવન પામશે, એમ ધારીને, અને આ કલ્પાંતમાંથી છુટાં થઈને, સુખ તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ભાવી-યોગ !

भवति च भाव्यं विना प्रयत्नेन ।

અંગઆસી અંગાળી કુટમ્બના અલોકિક દૈવીભાવથી સુમન ખેંચાઈને. તેમના ઉતારાવાળી ધર્મશાળામાં ગયો. જ્ઞાપાનમાં જે પ્રસંગ અન્યો હતો, અને જે ભાવી યોગ સંધાયો હતો, તેવોજ આ સમય આવી લાગ્યો.

“મહારાજ ! આપકા દિવ્ય સૌંદર્યમેં ચન્દ્રકા સ્થાન ધાખા હય-આશામેં નિરાશાકી કુચ છાંયા લગી રહી હય ! ક્યા હય ? હરકત ન હો સો કહ દીજીયે !” આમુએ પુછ્યું.

“મહાનુભાવ ! મયેં ક્યા કહું ? ખિપતકે લીયે, સસારકી દુધંટ ભાવનાકે લીયે, યહી કફની લગી રહી હય ! જે મ્હેરા સાથી હોતા, જે મ્હેરી અર્ધાંગના હોતી, વ્હો સ્વર્ગમેં સીધારી ! મયેં સંસાર છોડકે યહી માર્ગ સંપાદન કીયા ! નાગરકી ઉચ્ચ જ્ઞાતિમેં કન્યાઓંકી અછત હય ! ગુર્જર દેશમેં અતી દુષ્કાલ કન્યાકા હય ! હૃદય સિવા લખ કરનાં, ઉસકો મયેં વ્યભિચાર માનતા હું, ઇસ લીયે, યહી હાલત હો રહી હય !” સુમને કહ્યું.

“હમલી નાગર જ્ઞાતિકે હય ! હમેરા નિવાસસ્થાન બનારસ હય ! મુનશી માધોલાલજીકા નામ સુના હોગા !”

“બ્રહ્મોત અચ્છી તરેહસેં; વો મહાત્મા હમેરીજ જ્ઞાતિકે ચન્દ્ર હય !”

“હમભી ઉરકી ન્યાતકે હય ! જગીરદારીકે લીયે હમ બેંગાલમે રહતે થે ! ઓરીસા પ્રાંતમે, નવાખ શુખ-ઉદ-દૌલાદી મહેરબાનીસે વડીલૌકો જગીરી મીલી હોતી. અખ તક વૌ કીરાયા મીલ રહા હય ! લેકીન અખ બિચાર વતનમે બનારસમે રહનેકા હય ! થોડા સમયસે હમ બનારસમે આયે હંય ! બાબદેરી સાનુકૂળ હોનેસે હમ હરદ્વારકી ઝાંખી ઓર મહાત્માઓંકા દર્શનકે લીયે આપ નીકસે ! તુમ્હેરીબી બેટ અચ્છી હો ગઇ ! અખ આપકી ઇચ્છા હો, સો ચલીયે હમેરી સાથ; આપકો આનંદ હોગા-શાન્તિ હોગી ! સ્વજાતિ હય ! બનારસ જયસા પવિત્ર તિર્થધામ હય ! આપ કુચ્છ અંગ્રેજી પઢે હોંગે ? ”

“હાં મહારાજ ! મયેં L L, B. તક પહોંચાયા. માત્ર દુર્ભાગ્યસે પરિક્ષાકે સમય આફત પડ ગઇ; મયેં જાપાન દેશમેં ગયા, કયું કે કુટમ્બપર દવ ગુજરા હોતા. ઇસ લીયે ઉદર નિમિત્ત જાપાનમેં જન પડા ! વહાંસેજ મેરેકો અપની જાતિકી ઉત્તમ ગુણવંત કન્યા મીલ ગઇ હોતી ! અફસોસ ! ” સુમને નિશાસો નાખ્યો. એટલામાં મંદારિકા નામે આ યાત્રાળુ કન્યા ત્યાં ભોજન-આમંત્રણ કરવા આવી પહોંચી. સર્વે ઉદરનૃપ્તિ અર્થે ઉડ્યા.

સુમન એક બાળુના ભાગમાં ફળાહાર કરવા બેઠો. સામેના ખંડમાં ગૃહસ્થ, ભોજન લહેવા બેઠો ! સુમનનું આતિથ્ય કરવાનું કામ, મંદારિકા કરતી હતી; પૂર્વના યોગના પ્રભાવે હક હક કરીને બ્રહ્મર્પિને નૃપ્ત કરતી હતી. બાવીયોગ સાંધતી હતી, પરસ્પરના દૃદયમાં કંઈક દેવી સ્નેહ-લક્ષિત ચમકી રહી હતી.

x x x x

ન જાણે શું બને છે આ, હૃદય ચમકાટ શાનો છે .

પૂરવનું કીરણ ખીલ્યું કે ઝમકતો આ જમાનો છે ?

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પૂર્વ સંસ્કાર !

થયો તૈયાર ખાડો કે પુરાણો છે બીજથી તે,
કરમનો કાયદો એવો ન ખાલી રહે કળથી તે;
ગયું જો એક આવીને ઉભેલું છે ખડું સામે,
નવું તેમાં નથી કાંઈ, ગયું આવ્યું પડે હામે.

ભોજન થઈ રહ્યું. ફળાહાર થઈ ગયો. સુખી કુટુંબ ચોકમાં
આવીને બેઠું. અને મનોમન ધર્મની કથા શરૂ થઈ !

“હમેરે યહી એક ભાગ્યવતી કન્યા હય ! નામ મંદારિકા હય !”
માતાએ કહ્યું.

“લગ્નકા ઉમેદવાર હય ! ગુણી સ્વામીકાં મીલાનેકે વાસ્તે પ્રયાસ
હય. પ્રવાસબી હય !”

“ઔર આશાબી હય !” હસતી-ખિલતી અને બહુ બોલી-
હસમુખી વિશેષણથી પંકાતી અડહેતી અને લાડકા કન્યા ગણાતી વચ્ચે
બોલી; કેમ જાણે મુમતના પર અતિ પ્રેમે ઝુલતાં પાન ને ખિલતાં ફૂલની
ડાળી ડોલાવી રહી હોય !

“વાહવા ! અસ્તુ, આશા સફલ હો !” સુમને કહ્યું !

“નિર્માણ્ય નહિ ચુકતે હય ! હિમગીરીમે જન્મ પામેલી
જહાનવી, સાગરમેજ જાતી હય ! જસ જગે અન્નોદક હોગા, જસ
જવકા ભાવી યોગ હોગા, વ્હાં જાયગી !”

“સત્ય હય ! પુત્રીકા માતપિતા ઝાણી હય ! કહતે હય કે પુત્રી
એક થાપણ હય !”

“હાં; પરન્તુ પરાધ થાપણુ હય !

“લેકીન ખ્હીકનેકે લીયે, યા ખ્યાજ ખાનેકે લીયે નહિ ! ”
મંદારિકાએ ફરીને ટહુકો કર્યો.

“નહિ, જી ! જીસકે લીયે નિર્માણ્ય હો, ઉરકો દાનમેં દેનેકે લીયે ! ”

“સુપાત્રે દાન દેનાં, ઐર માતપીતાકોં ધર્મ બળનાં ! ઋણ-
મેંસે મુક્ત હોનેકે લીયે ! જે યાચક મીલ જાય, ઉરકો દે દેનેકે લીયે
નહિ ! ” -

“અયસાહી હોગા, બેટી ! ત્હેરાં માતપીતા અજ્ઞાન નહિ હય !
તુન્હે હમેં શિક્ષણ દીયા હય, પ્રભુને કાન્તિ ઐર બુદ્ધિ દી હય,
સો ધુળમેં દાટનેકો નહિ ! ”

“મહાભાગી પુરુષકોં યે રત્ન પ્રાપ્ત હોગા ! ” સુમને કહ્યું.

“જયસે કે તુમ ! ” મંદાર મનમાં બોલી—

“અબ તો નિદ્રાદેવીકા મહારાજ્યમેં પ્રવાસ કરે ! ” માતા
બોલ્યાં, ને છેવટ સર્વે કહ્યાં !—પથારીપર ગયાં.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અકાળ સંયોગ !

— નથી કહેતી કદી આશ્વત્થ અગર હું આજ આવું છું,
રૂદન ને શોક સંગાથે ફક્ત એ સાથ લાવું છું;

*

*

*

*

રાત્રીના બરાબર બાર વાગ્યા, ત્યાં એકાએક પિતા—માતાને કોલેરાની અસર થઇ ! મંદાર અને તેના પિતાની પુરતી સારવાર ચાલુ થઇ. યાત્રાનું ધામ—આપધનું નામ નહિ ! બે કલાકે પેલા ગૃહસ્થને ઉલટી થવા લાગી, અને મંદાર ગભરાણી ! તરત સુમનને દુર કોટડીમાંથી સુતેલો ઉઠાડ્યો. હકીકત કહી, અને પ્રદેશમાં નિરાધાર હાલતે, આ આકૃતમાં મદદ કરવા યાચના કરી; સુમને ઉઠીને બનતી ઝડપે બન્ને વૃદ્ધ દમ્પતીની સારવાર કરવા માંડી, પણ રોગનું જોર અતી વધી પડ્યું. મહાત્માને આ બાબત ખબર કરી, મહાત્મા ત્રિકાળગી હતા. પરંતું વ્યવહારીક જ્ઞાન સારું હતું. તેઓ આ રોગી નજદીક આવ્યા, અને જોતાંજ તેમણે નિરાશા બતાવી. મંદારીકા ચોધાર આંસુડે રડવા લાગી. જ્ઞાની ગૃહસ્થ સમજી ગયો. અને તરત કાગળ—પેન મંગાવી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે થોડી લીટીયો જેમ તેમ લખી—અને મહાત્મા સમક્ષ પોતાની કન્યાનો હાથ, સુમનના હાથમાં આપીને કહ્યું કે—

“તુમ સ્વજ્ઞાતિય બન્ધુ હો, સો કન્યાકા રક્ષણ કરનાં—ઔર દોનુંકા દીલ એકત્ર હોગય સો લગ્ન કર લહેનાં; મગર સર્વ ઇચ્છા કન્યાકા હય ! મહેરી જગીરી કન્યાકા હય !”

આટલું કહેતાં જ તેનો દેહ પડી ગયો, અને પળવારે સૌભાગ્યવતી માતાએ પણ દેહ ત્યાગ કર્યો. મંદારિકા કન્યા, સુમનના આશ-રામાં આવી. ને મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર થઇ ગયો ! અકાળ સંયોગ બન્યો, ને ભાવીનું પત્ર ઉઘડી ગયું ! દૈવની માયાનો કોણ પાર પામે ! આખરે સુમન ને મંદારિકા બનારસ તરફ રવાના થઇ ગયાં.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

કનકની બિમારી!

સાગર-સરિતાનો પુનઃ સંગમ.

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થના ઉભય યુદ્ધમાં કોનો જય અને કોને પરાજય તે કલ્પિ શકાતું નથી! આખરે સમય જેને સહાય કરે, તેનો જય, અને બીજાનો પરાજય, એવું સંકલ્પીને માનવો મન વાળે છે; પણ જ્યારે હથિયાર હાથમાંથી પડી જાય છે, બળ હરાઇ જાય છે, બુધ્ધિ ઉડી જાય છે, ને કુદરત સામે થાય છે, ત્યારેજ હારેલાં મનાય છે! સીધી રીતે દુધ પીવાનું કોઇને કેમ જાણે ગમતું નહોય! સુખના સીધા માર્ગમાં પણ મનુષ્યને કાંટા વહેરવા ગમે છે! તેમાંજ કંઇક મોજ માને છે! પછી મુર્ખતાથી કહો, કે મગફળીથી કહો, પણ ઇશ્વરી ચમત્કાર છે ખરો!

કનકરાયે હાથે કરીને પોતાના સુખવાસી સંસારમાં આગ ઉઠાડી! મધુરી જેવી માનનીય પ્રિયાના અંતરને દગ્ધાચ્ચું, અને આખરે તો તેમનેજ શરણ થવું પડ્યું!

સુમનની શોધ ત્યાંજ અટકી પડી. પોતાની પ્રકૃતિ કંઇક નિરાશાને લીધે, ને કંઇક અનિયમીત જીંદગી ગુજરતી હોવાથી બગડી, ને છેવટે પરિણામ એ આવ્યું, કે પોતે પથારી વશ થઇ ગયો; એટલું જતાંયે મધુરી પ્રતિ તેનો પ્રતિરોધ ચાલુ રહ્યો. ઇશ્વરની સુકૃપાથી અંતે તેને મઠના મહંત સાથે વાતચીત થઇ, અને સુમન સબધી કેટલીક ઉંડી ને ઉંચી વાતો સાંભળીને તેના મનનો વિભ્રમ

દુર થવા લાગ્યો! સુમતનું આ મહદ્દુરતા હશે, એમ કનક જાણતો કે માનતો નહોતો. આખરે પોતાની શંકાને નિર્મૂળ કરી, અને પોતાની પત્નિને કરેલાં અપમાન માટે તેણે એક પત્ર મધુરી ઉપર લખ્યો. તેમાં પોતાની પ્રકૃતિ સંબંધી સહજ ઇશારો કર્યો.

મધુરીની હાલત તો ખેંચેન બની ગઈ છે. શાન્તાકુન્ડનો બનાવ, અને ખેંકના બળાપામાં તે ઝુરે છે. તે સાથે પતિ-વિયોગનું દુઃખ કંઈ ઓછું થતું નથી; એ દરમ્યાનમાં ભૂખે બટકું રોટલી મળે, ને તાપમાં તાડની પણ છાંય મળે, તો શાન્તિ; તેમ કનકનો પત્ર, મધુરીને મળ્યો. સુકાયલાં કમળીયાં સતેજ થવા લાગ્યાં. કરમાયલા મુખપર લાલી આવવા લાગી. કૃશ શરીરમાં લોહી ફરતું થયું, ને પોતાને જાણે નવું જીવન આવ્યું.

મધુરીએ પતિના હસ્તાક્ષર ઓળખ્યા, પત્ર છાતી સાથે દાખ્યો, ને અન્તરાત્માયે ધીરજ દીધી. પત્ર ઉખેડીને વાંચ્યો. પોતાની પર આવેલાં આળમાંથી મુક્ત થતાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં—દુઃખ સર્વ વિસરાઈ ગયાં. પતિની પ્રકૃતિ અસાવધ અને અસુખી જાણીને મન-વેદના થઈ. તેણે પત્રનો જવાબ દેવા, અને તેમાં પોતાની સ્થિતી પણ વર્ણવવા ઇચ્છા કરી; પણ વિચાર કરતાં તેને એમ વધુ સુલભ લાગ્યું, કે પોતાથી તો નહિ બને, પણ ધરના માણસને દારિકાં મોકલી કનકને બોલાવી લેવો; આખરે તેમજ નિશ્ચય કર્યો. કનકને પત્ર યા તારથી કરી ખપ્પર ન કરી; કેમકે કદાચ હજી મન ફરી જાય, ને ન્હાસી જાય!—

મધુરીએ આ વૃત્તાંત પોતાના દૃસ્ટીને જણાવ્યો. ને તે પણ એકમત થયા, એટલે મધુરીયે પોતાના મુનીમનેજ દારિકાં રવાના કરી દીધો.

મુનીએ બહુ વયોવૃદ્ધ ને જાતે ડાહી માનો દીકરો વાણીયો હતો, એટલે બલામણુ કરવી પડે, યા સમજાવવું પડે તેમ ન હતું. તે દારિકામાં ગયો. ને પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે ઠેકાણું શોધીને મઠમાં ગયો. આહા ! એક સાહેબી ભોગવતો શેઠ ક્યાં, ને કેવી હાલતમાં !

કનકે, મુનિમને દુરથી જોયો, અને ચોધાર આંસુડે રડી પડ્યો. મુનીએ શાન્તિ આપી, બનવા કાળ બની ગયું. ગમ વસ્તુનો શોક કે શોચ ન કરવાને સમજાવ્યું. મુંબઈના સાદા સમાચાર જણાવ્યા. અને પોતે તેડવા માટેજ આવ્યો છે, એમ કહીને થોડી લીટીનો મધુરીનો પત્ર આપ્યો, કનકે બહુ માયા અને ભાવથી લખ વાંચ્યો, રડ્યો, અને મુનિમને મ્હોંડે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો; આખરે મુનિએ ધિરજ આપીને ઉઠાડ્યો, અને બીજે ઉતારે લખ ગયો; ત્યાં દ્વાર કરાવ્યું. વસ્ત્ર બદલાવ્યાં—અને દારિકાનાથની ઝાંખી કરાવીને સ્ટીમર માર્ગે પાછા મુંબઈ તરફ રવાના થયા, સાગર—સરિતાના સંગમમાં મળી ગયા. પણ પાછો દુર્દવ રહ્યો, ને સ્ટીમરને ગાળકું પડ્યું ! આશાને કર્મની ટારપીડો લાગી ગઈ !

વાંચનાર ! તું હવે શ્રમિત થઈ ગયો હઈશ. તારી આ માનીતી ને રસિલી કથાના સુખવાસી આશ્રમ તરફ નજર કરતો હઈશ !

જે, નિલગીરીના ઘાટ ઉપર જે ગુફાની અંદર મહાત્માની પર્ણકુટીમાં નીર રહેલી છે, અને ત્યાં ઉગેલા ચંપકવૃક્ષ ઉપર પક્ષી, પૂર્વકથા શ્રવણ કરે છે !

આ પક્ષી તે નીરનો મૃતપત્ર સુરથનો વાસનાદેહ છે; જે પક્ષી-યોનિમાં અવતર્યો છે; અને પૂર્વયોગે આવી ચડ્યો છે ! તિર્થમાં જે સર્પ, ડંસ થયો તે આ મહાત્માનો શિષ્ય હતો. સુરથના પૂર્વજન્મે તેણે પેલા શિષ્યને મારી નાંખ્યો હતો. તે સર્પ થઈને સુરથને ડંસ્યો

હતો. એ આપથી વિમુક્ત થવાને આ શુકરાજ (સુરથ) આવી ચડ્યો છે, તેનો નવો અવતાર પણ જોઈ શકાશે.

પુત્ર વિયોગે ને પતિ અભાવે ઘેલી બનેલી નીરૂ આખરે યોગિની બનીને, પ્રદેશ પર્યટન કરવા લાગી. રામેશ્વરની ઝાંખી કરીને આ પહાડી પ્રદેશમાં આવી ચડી-સંયોગને સંસ્કારેજ આવી ચડી-અહીં તેનાં પૂર્વ સંબંધી મળવાનાં હશે, તેથીજ આવી ચડી-અને તેણે પણ સ્વપ્ન માર્ગે દોઢેલી અને અણુદોઢેલી કથા જાણી !

આપણી કથાનો આ ભાગ, અહીંજ અટકી પડ્યો છે. સુમન અને મંદારિકાનો સ્નેહભાવ તથા મધુરી (પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદા) અને કનકનો સંસ્કારી સંબંધ, તેમજ નીરૂ ને સુરથ તથા ગુરુકુળના મહા મહોપાધ્યાય ભગીરથજી વગેરેનો સંબંધ શી રીતે જામ્યો, તે હવે પછી ત્રીજા ભાગમાં શ્રવણ થશે. હાલ તો-બોલો રામ સીતા જનકી, જય બોલો હનુમાનકી !-હરે રામ, હરે રામ, હરે રામ-હરે !

બીજો ભાગ-સમાપ્ત.

દેલવાડકર-વાતાંભાળા ન.

મધુરી

અથવા

પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદા.

સચિત્ર-હીંદુ નવલકથા.

ભાગ ત્રીજો.

નથી દમયંતી દુષ્કર્મી છતાં ત્હોમત શીરે આબ્યું,
નથી સીતા અકર્મી કંઠ છતાં પર વાસ પરખાવ્યું;
નથી પાન્યાળી કંઠ પાપી છતાં શીલ દુષ્ટ્યે માખ્યું.
લાખ્યું ભાવી લલાટે જે ન મિથ્યા થાય તન થાખ્યું.

પ્રકરણ ૧ લું.

અનાથ-મધુરી.

કયે કાળે જશે વૈભવ અને સત્તા ન કો જાણે,
કયે કાળે જશે તન આ મનુષ્યો કેમ પરમાણે!
પલક પલટાય છે રંગો પતંગોના અકળ ટાણે,
અમર આશા વિના છે ના જગતમાં કાંઈ અરમાને!

“બહેન! તમારા ઉપર, તમારા ભાઇના ટ્રસ્ટીની સોલીસીટર તરફથી એવી નોટીસ આવી છે, કે તમારે આ બંગ્લો, તે માંહેના ફરનીચર સાથે ખાલી કરવો!” મધુરીના પિતાની પહેડીના ભાગીયા સોલીસીટરે મધુરીને જણાવ્યું!

“તેનું કંઈ કારણ? ભાઈ તો હજી મ્હારી દેખરેખ, ડાયામાં ને તાપ્પામાં છે; ભણે, તે કદી પુનાની બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં બોરડર તરીકે છે, પણ એ મ્હારાથી જુદો નથી! તેમજ મ્હારા ભાઈના રક્ષક guardian તરીકે હું છું, પછી કંઈ પણ કારણ વિના બંગ્લો ખાલી કરાવવાની કોની સત્તા છે? ભાઈ હજી ઉમરમાં નથી—ને મ્હારા પિતાના વીલની રૂએ હું પોતે મુખ્ય ટ્રસ્ટી છું, માટે ગમે તો તે ચક્રમ સોલીસીટરને જવાબ આપો, કે તમે કંઈ સત્તાના અધારે બંગ્લો ખાલી કરાવવા લખો છો?”

“જરા ધિરજ ધરો! તેમણે એકાદ એલીગેશન યાને અપવાદ મુકીને જણાવ્યું છે, કે તમારી ચાલચલણ વિષે કેટલાક એવા પુરાવા મળ્યા છે, કે જેથી તે કાયદા મુજબ ખાલી—

“બસ કરો, મિ. ધીમતરામ! પ્રથમ એલીગેશનનો પુરાવો રજુ કરવા કહો, ને તે આધારે એમનાજ ઉપર ડેફેન્સેશન કેસ કરો! શું મધુરીને અજ્ઞાન ને અનાથ સમજી?”

“હા, તેમની પહેલી માન્યતાજ એ છે. તમારા ધણીએ તમને ત્યાગ કર્યો, ને તે પછી તેમણે આપઘાત—

“કહેનાર ધૂળ ખાય છે! સ્ટ્રીમરને અકસ્માત થયો, ને સઘળા ઉતાઈ દરિયામાં પડી ગયા—જે કે હજી કેટલાક ઉતાઈ હૈયાત હોવાની ખબર બહાર આવી છે, છતાં આપઘાતનું હોમત મુકનાર છે કોણ? મિ. ધીમત! તમે તો તમારા પેટના ઉમળકાથી નથી કહેતા? માફ કરજો ભાઈ! પણ કેટલાક સમયથી હું તમારું મારા પ્રત્યેનું વલણ

વિચિત્ર જોઈ છે ! રખે તમે ભૂલ કરતા ! હું એકલી છું, પણ નીતિન કંઠારી સાથે રાખી ફરું છું. હું પતિ વગરની અનાથ દેખાઉ છું, પણ પતિવ્રત ધર્મને સાચવીને ફરું છું. હું અબળા નબળા મનની લાર છું, પણ વિચારમાં ચુસ્ત અને હિંમતમાં એકકી છું. આફતમાં છું ખરી, પરંતુ હિંમત હારી નથી—કુલીન કુળની શરમાળ સ્ત્રી છું ખરી, પણ સમય સંભાળીને ધુમટને બાળુ કરી દઉં છું. વિપત્તિથી ડરતી નથી—આફતને લીધે બીજાની ઇચ્છાને શરણુ ચતી નથી—લાલ કે લોભને ઠોકર મારું છું, દુખથી ડરતી નથી, ને વચનથી કંઈ ફરતી નથી !..

“એ બધું કહેવામાં છે, મધુરી ! ”

“વાર, પણ ત્યારે તમે ખરા દીલથી કહો, કે તમારી શ ઇચ્છા છે ! હું જીવાન છું, વૈભવી છું, સંકટ સહન કરવાને અશક્ત છું, જે મને ગરીબાઈ ગમતી નથી, તો પછી તમે શું સહાય કરશે ને કયા પ્રકારે ? ” મધુરીએ ધીમતને કસોટી પર ચડાવ્યો. સ્ત્રી કં પુરૂષના બળનો દાર કેટલો ? ધીમત ગળી ગયો, અને તેનાથી બોલ જવાયું, ખરું કહી દેવાયું !

“મને માફ કરે તો કહું ! ”

“બેશક માફ—ને તે ઉપર દયાની દક્ષણા !

“તો હું ત્હારી મોહિનીમાં દીવાનો—

“બસ—મ્હારે એજ, એટલુંજ જાણવું હતું ! મ્હારા પિતાજી લુણુ ખાઈ મસ્ત બનેલા નિમકહરામ ફૂતરા ! ત્હારા માલેકન પુત્રી પર આ નજર ! તેને ત્હારા હવસનું રમકડું બનાવાને ચ ધુર્તતા ? ધિક્કાર છે ! ફિટકાર છે ! શરમ છે ! મ્હારા પિતાજી એતાની એાશીસમાં રાખીને મેનેજિંગ ક્લાક પરથી સોલીસીટર બન વી ભાગીયો કર્યો, તે તેના કુટુંબને પાયમાલ કરવા ? આ

કાણે અહીંથી ચાલ્યો જ-નીકર હું તારો પ્રાણ લઇશ ! મહારા આ સમયનો લાભ લઇને મને ફસાવા આવ્યો હતો ? તું ન જ-ણીશ, કે હું વખતને તામે થઇને લાલચથી લોભાઇ-લલચાઇ, તારી ઇચ્છા પાળીશ ! હું ભલે અનાથ અબળા છું, પણ મહારી ટેક અને વૃત્તમાં સળળા છું. શરમ છે તારી જનેતાને ! યાદ રાખજે, કે તારાં પાપી કર્મનાં ફળ તું અહીં ને અહીં ભોગવીશ-જેવું લુણ ખાઇ મસ્ત બન્યો છું, જેની વિધા ને ધન વડે, પરાક્રમી બન્યો છું, ને જેના પ્રતાપ વડે તેજસ્વી બન્યો છું, તે અહીંજ લુટાશે-બસ, હવે મહારે તારાં કાળું મોં નથી જેવું-દુર થા, ને હવેથી મારે આંગણે પગ ન દઇશ; ટ્રસ્ટીના નંબરમાંથી તારી મેળેજ જે તું નીકળી જઇશ, તો ફીક છે, નીકર હુંજ તને નોટીસ આપીને દુર કરીશ, પણ તેમાં તારાં જીવતર બગડી જશે, માટે તુંજ રાજીનામું આપીને છુટો થઇ જજે, જ-” મધુરી, વિકાળ વાઘણ પેઠે ગર્જના કરીને અંદર ચાલી ગઇ. અને ધીમત નીચું જોઇ રહ્યા. પૃથ્વી માર્ગે આપે, તો પાતાળમાં પેસવા જેટલી નિર્મળતા ધરી રહ્યા. ડગડું દુર ખસવા, કે નીચી નમેલી આંખે, ઉંચું જોવાને તે બળવંત બન્યો નહિ; મધુરી અંદર ગઇ, ને પોતે ચાલનો થયો, પણ બળહીણ પગસે પસ્તાવાના હૃદયે અને અશ્રુવતી આંખે !

વાંચનાર ! તને ખરે નવાઇ લાગશે ! આ શું બનાવ બન્યો, ને શું બનવાનું છે, તે માટે તને ખરે વિભ્રમ લાગશે. એક જાતના ઇન્દ્રજાળ યા સીનેમેટોગ્રાફની શીલ્પ દેખાશે ! મધુરીનો સ્વામી કનક તો સીક હોવાથી દારિકાંથી મુંબઇ આવવાને સ્ટીમરમાં સ્વાર થયો છે ! મધુરીનો ભાઇ, અને તેના બે પુત્રો હજી તેનીજ છાયામાં ડહોરે છે, નેવામાં આ પ્રકોપ શો ?-

કામી ને લોભી માણસો હમેશાં વાધ જેવા વિકાળ ને સદ્ગના ભૂખ્યાજ હોય છે. લાગ આવતાં ધરાયલા છતાંયે ફાડી ખાવાની તક મેળવે છે ! ધીમતરામ એક વિનોદરાય સોલીસીટરની પેઢીનો આગીઓ, ને મરનારનો વિશ્વાસુ મિત્ર જેવો હતો; પણ મધુરીની ધ્રુપી ચાલ ચલણપર તે શકની નજરથી જોઇને તક આવ્યે તીર તાકવાનો તાગડો તેણે રચ્યો હતો ! કનક જે સ્ટીમરમાં ચડ્યો હતો, તે સ્ટીમર ડૂબી હતી, મધુરીનો ભાઇ બાલુભાઇ યાને બાપાસાહેબ તે પુનામાં બણતો હતો. ને બન્ને છોકરાઓ પણ બોર્ડિંગ સ્કૂલમાં ગયા હતા; એ સર્વ ઘાટ ધીમતેજ ઘડ્યો હતો, પણ મધુરી શું સમજે કે ધીમતનું પાપી હૃદય નિષ્કૃર બન્યું હશે. અતે ધૃમાયલા ધૃમાડાએ બડકો ઉત્પન્ન કર્યો, પણ સાચને અતે સાચજ નીકળ્યું. ધીમત પોતાને હાથે ઉઘાડો પડી ગયો. જો કે મધુરી હાલ તો અનાથજ રહી !

આખર ભક્તે રહી એકલી, છાયા પ્રબુની સાથ છે,
સ્વામી વિનાની ઝુરતી માથે અનાથનો નાથ છે.
કીરતાર શીર સમર્થ તેના ધરીયો જખ મારશે,
જેઓને રાખે રામ તેને કોણ જગ સંહારશે ?

પ્રકરણ ૨ જી.

રામ રાખે—તેને કોણ ચાખે ?
તોફાની દરિયે મ્હાર ડોલે નાવલીયું,
વિયોગી પવને ઝુલે વ્હાલું જેમ કાળજડું !—
માગ્યે થશે શું હવે ભાવી ડાકલું,
રાખણહાર રઘુરામ કરે તે ખરું !—

દ્વારિકાં અને વેરાવળ વચ્ચેનો દરિયો, ગુરૂ વગરના શિષ્ય જેવો નગુરો ગણાય છે ! ત્યાં અનેક વહાણો, મચ્છવાઓ અને નાવડાં ડૂબી મયાં છે ! સ્ટીમરનો પણ કોઇ વાર પત્તો મળતો નથી.

કનક અને મુનીમ બન્ને જણુ દ્વારિકાંથી કચ્છ માંડવીના મેલમાં રવાના થયા. પચાસેક મૈલ ખેડતાં દરિયામાં તોફાન વધી પડ્યું ! કેપટન બાહોશ હતો, ઇન્જનીયર ચાલાક હતો, સ્ટીમર મજબુત હતી, અને મોસમ પણ કંઇ તોફાની નહોતી. પણ બ્યાં કુદરત રૂઢી, ત્યાં મોસમ, કુશળતા કે વસ્તુનો ભાર નથી; તેના પંખમાં સપડાયા પછી, તેનીજ મરજી પ્રમાણે રમવાનું રહે છે.

બરાબર મધ્યરાત્રી થવા આવી, અમાવાસ્યાનો ઉછળતો દરિયો કાળી રાત્રી સાથે ગેલ કરવા લાગ્યો, મદમસ્ત મોઝાઓ સ્ટીમરને ડોલાવવા લાગ્યા, અને ઉતાડ્યોમાં કોળાહોળ થવા લાગ્યો. આખરે કેપટન મુઝાયો, ને ઇન્જનીયર પણ હાર્યો. સોબાણીએ આશા મૂકી, અને સ્ટીમરમાં બચાવનાં જે સાધનો હતાં, તે છુટાં કરી દીધાં, અને તેટલી મદદ કરીને ઉતાડ્યોનો બચાવ થાય, તે રીતે સરળતા કરી આપી—સ્ટીમરમાં પાણી ભરાઈ ગયું, ને તળીઆપર બેસવા લાગી. ઉતાડ્યો માંહેના થોડા બચવાની આશામાં હોય એમ લાગ્યું, આકી પ્રભુના દરબારમાં પહોંચવા લાગ્યા !—

રામ રાખે તેને કોણુ ચાખે ?—કનકના હાથમાં એક સુથીયું આવી ગયું, પાણીમાં ડૂબકાં ખાતો ખાતો ગોળ સુંથીયાને વળગી રહ્યો, લગભગ છ કલાક સુધી પાણીમાં રહ્યો, એવામાં મુબ્બથી ઉપડેલી એક આફ્રિકા લાઇનની સ્ટીમર પસાર થઇ. તે સ્ટીમર ઘણી જંગી હતી—મધ્ય દરિયો ખેડનારી મેલ સ્ટીમર હતી. તેને આ તોફાન કંઇ વિશાતમાં નહતું; સ્ટીમરના સોબાણીની દુર્બિનમાં કનકનું ડૂબતું ને અથડતું શરીર આવી અડ્યું, ને તરતજ તેણે સ્ટીમરને યોભાવી, બે

મિનિટમાં તો તે નજદીક આવી પહોંચ્યું ! તેને જો કે હવે ભાન તો નહોતું ! પણ સુધીયાને વળગી રહેલો હોવાથી, તેનામાં ચૈતન્ય છે, ને સજીવ છે, એમ સંમજીને સ્ટીમરપર ઉચકી લેવામાં આંચો, અને ત્યાં તેની સારવાર થવા માંડી-એ કલાકે તે શુદ્ધિમાં આંચો-અને ભાગ્યદેવી આફ્રિકા પહોંચી ગઇ-આહા !-

આરંબ્યાં અધવચ રહે, હરિ કરે તે હોય ! કનકને ક્યાં જવું હતું, ને ક્યાં ભાગ્ય અર્થડયું ! મરણમાંથી બચીને પણ પ્રભુ જાણે હજી આ સ્થુળ શરીરપર કેવા કેવા આઘાત પાડવાનો હશે ?-હાલ તો તેને રામની રક્ષા થઇ, અને સ્ટીમર આફ્રિકા રવાના થઇ ગઇ.

કનકને શુદ્ધિ આંચા પછી શું થયું, તે હવે પછી જાણીશું, પણ તે પહેલાં મધુરીની સ્થિતિ કેવી દુર્ઘટ થઇ પડી, તે તપાસી લઇએ.

પ્રકરણ ૩ જી.

અવદશાના શિખર ઉપર.

મહા દશા ભોગવતાં બચપણ ગયું, અને જીવાની વીતિ ! મા-આપ-પિયરનાં લાડ ભોગવતી કૃણવધુ, પતિગૃહમાં નિવાસ પામી, ને ત્યાં પણ સુખની ધડીઓ વિતાવી; બ્યારે ના કાંઇ પિયરમાં રહ્યું, કે ન કોઇ સાસરામાં રહ્યું, ત્યારે ભાગ્યદેવીએ, જગતની આંખે ચડેલા રાજવૈભવને નિંદવાનો સમય બતાવ્યો. એવા સંજોગમાં આપણી વાર્તાની સુશીલ ને કુશળ નાયિકા મધુરીને સપડાવી, કે તેને કોઇ સ્થળે સલાહ-શાન્તિની નાંખી નજર ન રહી, કે ન કોઇ પોતાનું રહ્યું ! માત્ર કેટલાંક અદેખાં કુટુમ્બીઓ, મુડલાંની વાટ જોતાં ગીધડાં પેઠે

જીવતાં રહેલાં હતાં. ને તેઓ આ ટાંણે, બિચારી મધુરીની અવદશા જોવાને તૈયાર હતાં.—

રંક મધુરીનાં માથાપ ગુજરી ગયાં. અને પતિ પણ પ્રવાસે ચાલો ગયો—અંતે પુણ્યનો થર આડે આઠ્યાથી, તેને સન્મતિ સુઝી, અને વતન-ગૃહ તરફ પાછો આવવા ઉપડ્યો, પણ ત્યાં તો માગ-માંજ સ્ટીમરને તોફાન નડ્યું, અને મધુરીના ભાગ્યપર દાવાનળ પ્રકટ્યો !

પ્રભાતમાં મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રોએ કોળાહળ મચાવી દીધો—કચ્છ-માંડવી અને દારિકાંની સ્ટીમર મેલ ડુબી ગઈ, અને અને સ્ટીમરની ઓશીસને બારણે કાળી બોર્ડની નોટીસ લાગી ગઈ !

અનેક આશાવંતો જનોના જળ-નિવાસથી મુંબઈ અને કાઠ-યાવાડ દેશાવર ગાજી રહ્યા. કેટલીક જન-વર અને જર્નયાથી સંધા-યલી હતી; કેટલીક નવયુવતીયોં પરણીને પહેલીજ પતિને મળવા મુંબઈ આવતી હતી. કેટલાંક જોડલાંઓ લગ્નપ્રસંગેના મહિમા ચાખી આવતાં હતાં. અને કેટલાક નવયુવકો મુંબઈ નગરીની ઉદાર વેપાર-રાજ-નીતિને લાભ લેવાને વતન મુકાને નીકળ્યા હતા. સર્વનો આજેજ અંત આવવાની અશુભ ઘડી હશે. ને તેથી સ્ટીમર ડુબી ગઈ.

કનકરાય પણ આ સ્ટીમરમાં હતો. જે કે તે તો ખચવા પામ્યો, પણ મધુરીનો અવદશા થઈ. મધુરી, એ બાળકની માતા હતી. પોતાના એકના એક પિતા-વારસ બાદની તે રક્ષક હતી. અને આશાધાર સ્વામીની સગુણી બાર્યા હતી. તે આજે અમુક સંજોગે વૈધવ્ય દશાના શિખર પર ચડી ગઈ.

સ્ટીમરમાં કનક ને મુનિમ ચડ્યા હતા. એ ખબર મુનિમે તાર માફતેજ મધુરીને જણાવી હતી. ને સ્ટીમર ડુબી ગઈ, એ વાત ઓ-કસ હતી. પછી સવાલ માત્ર એટલોજ રહ્યો હતો કે તે સ્ટીમર

માંથી કોઈ બચવા પામ્યું છે કે નહિ? આ સવાલની ચર્ચાનો અંત કે પુરાવો મળ્યો ન હતો. પણ એટલું જણાયું હતું કે કેટલાંક પેસેન્જરને બચવાનાં સાધનો મળી ગયાં છે. આ સાધનભૂત એક કનક કાં નહિ હોય? એ માત્ર કલ્પિત આશાએ-મધુરીને ચુડીકર્મ* કરવું મુલતવી રહે, તો તેમાં નવાઇ ન હતી!

જગતમાં કંઈ અદેખાં ને નીચ નિંદાખોરોનો તોટો નથી. 'પારકાનું ખુશ' થવાથી જો કે તેમને કશો લાભ હોતો નથી, છતાં તે જોઈને આનંદ માનતા લાગે છે! સ્વભાવનું ઓસડ નથી. ને અદેખાઈનો અંત નથી.

મધુરીનું સૌભાગ્ય, તેનો સ્વતંત્ર વૈભવ, અને તેની શાન્તિ પર, અનેક માણસોને અદેખાઈ આવે, તો તેમાં કંઈ નવાઈજ નથી. મધુરી સર્વ વાતે સુખી હતી. પોતાના બે રામ-લક્ષ્મણ સમાન પુત્રો, ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મને અનુકૂળ નોકર-ચાકર, નિવાસ અને ધન હતું: શરીરે સર્વ આરોગ્ય, ને પતિવતી પ્રમદા હતી. લોકલક્ષ્મમાં નિપુણ, વિદ્યા કળા વિહારી, અને સભારંજન હતી. વિવેક વ્હાલ અને વિચારમાં વ્હાલી હતી. માત્ર તેનાપર આકૃત આવી નહોતી, ને આવતી નહોતી, તેથી નિંદાખોર કુટુમ્બજનોને પેટમાં પીડ કે ચુંકે લાગતી હશે; પણ તેની એ આંતરડી તૃપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવ્યો! કાગડો વળી કયે દહાડે ગંદા અને ઉચ્છિષ્ટ અન્ન વિના રહે છે, યા કા-કા વિના કડોરત્વ તજે છે! :

* આર્ય સંસારના ધર્મ દિવાજ સુજળ, લગ્ન વેળાએ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીના હાથમાં દંત-વદલી નાખવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી તે સ્ત્રી-હાથમાં દેખાય, ત્યાં સુધી, કોઈ પણ સુજ જોનાર તેને સૌભાગ્યવતી કહી શકે; પતી ગુંજાર્યા સાથેજ એ ચુડીઓનો નાશ કરવામાં આવે છે.

“મધુરી હવે શી વાટ જીએ છે? જો સુધરેલી હોય, તો તે ન્યાતમાંથી નોતરું બંધ કરાવે. યા નોતરું કરે! શા માટે પતિ સુઆ પછી મુંડણ નથી કરાવતી? શા માટે ચુડીઓ નથી ભાંગતી? શા માટે રાંડી રાંડનો વેશ નથી રાખતી?” એ રીતે નવરી અભાગણી રાંડીરાંડ મતીલી સ્ત્રીએ હુબાળો કહાડ્યો!

“બહેન, એ સુધરેલાં ધરનાં દીકરી ને વહુ! તેને વળી રંડાવાનું શું? ધણીને કયે દહાડે ધણી કરીને દાર્યો છે? એ તો જીવતેજ રંડાયા જેવું છે!” બીજી બોલી—

“એ બધું ધરમાં ભણે ચાલે! ન્યાતગતના વહેવાર અને ધર્મકર્મના નિયમ પ્રમાણે તેણે ચુડી કર્મ તો કરવુંજ પડે! નાશિક મુંડન કરીને શ્રાદ્ધ કરાવા જવુંજ પડે! તે પછી ભણે તેને ગમે તો નોતરું કરે?”—

આ વાત ચક્રે ચાટે ચાલી! કોઇ પણ રીતે મધુરીનું સૌભાગ્ય ચુંધાવવું, ને તેને નિસ્તેજ તથા નિર્માલ્ય બનેલી જોવી, એજ ન્યાતીલાઓને ઉમેદ ચડી-પણ છેવટે કેટલાંક સમજી કુટમ્બોએ એકદમ આ કામ કરવું મુલતવી રખાવ્યું! જ્યારે કોઇ નિંદાખોરાનું ના ચાલ્યું, ત્યારે એમ પણ બકવા કાઢ્યા, કે અડદનું પૂતળું કરીને મરનાર કનકને અગ્નિદાહ કરવો જોઇએ! સ્ટીમર ડૂબી છે, હવે પછી તે બચી ગયો હોય, તો કંઇ દૂર દેશાવર દરિયામાં સ્ટીમર ગરક થઇ નથી; પાંચ દશ દહાડે જીવતા હોય તો કિનારે નીકળી પડે! કચ્છ કાઠિયાવાડનો કિનારો લાંબો કે ઊંડો નથી-માટે મુંડનક્રિયા તો થવી જોઇએ! તેમનાં સ્વગોત્રીય જનો કંઇ સ્નાન વિનાનાં નહિ રહે! તેમને સુતક લાગે, ત્યારે તે શું ધર્મ-કર્મના પાપમાં પડી રહે? શાસ્ત્ર રીતિએ સૌએ ચાલવું જોઇએ. આજે તે, ને કાલે બીજાં; ન્યાત ગતમાં સૌ સરખાં! શું તે પૈસાવાળી છે, તેથી તેને રાંડવાનું નહિ?”-આ રીતે બીજે અપવાદ લાગું પાડ્યો-ન્યાતનો ધારો અમલમાં

મુકાવાને પ્રતિસ્પર્ધા જનોએ તકરાર ઉઠાવી-મધુરીની હિમાયતમાં માત્ર તેના પિતાની પેઢીનો ભાગીયો ધીમતરામ એક માનવામાં હતો. પણ ધીમતની દાનત ખુરી હતી. જે કે તેણે કંઈ કાંઈ મારવામાં, ને મધુરીને છુપી રીતે સતાવામાં બાકી રાખી ન હતી, ને મધુરી તે વખતથીજ એતી ગઈ હતી-પણ ન્યાતના કેટલાક સમયે આગેવાન ગૃહસ્થોએ મધુરીની હિમાયત કરીને છ માસની લાંબી મુદત પછી યથાગોચ્ય કરવાનું ઠરાવ્યું હતું! ધીમત પાછો પડ્યો હતો. ને તેથી તે વિનોદરાયના ત્રસ્ટી તરીકે, તેમજ મધુરીના એક સલાહકાર તરીકે હવે તેનાજ વિરુદ્ધ કામ કરવા લાગ્યો હતો. કોઈ પણ રીતે મધુરીને પોતાને શરણે લઈને છેવટે જે મધુરી માને તો પુનર્જન કરવા, તથા સર્વ મીલકતનો સરદાર થવાને તૈયાર હતો. પણ અતે પાપીનું મોં કાળું થયું હતું, ને સતીઆની બોલબાણા થઈ હતી.

જે કે મધુરીને ન્યાત-જાતથી તો છુટ મળી હતી, પણ તેના હૃદયમાં જે ધા પડ્યો હતો, તે વિસરાય તેવો નહોતો; આ એક બળવંત ઝેરી ઝુરાપો હતો, તે તેમાં ધીમત જેવો હડકાપો સલાહકાર સોલીસીટર સાપ પેડે સામે થયો હતો. મધુરી, અવદશામાં દીન યુગ્ગરતી હતી, કનક તો આફ્રિકા પહોંચ્યો હતો, હવે સુમનનું શું થયું, તે તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

સુમન અને મંદારિકા !

નદી-નાવ સંયોગનાં અપૂર્વ ભાગ્ય-વિહાર;
ક્યાંતી રાણેક દેવડી-ક્યાંતો રાવ ખેંગાર—

x

x

x

x

“ મંદારિકા ! તમારી વિલક્ષણતા જોઈને મને ખરે આનંદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. તમે થોડાજ દિવસના સહવાસમાં ગુજરાતી સાંઝે શીખી ગયાં ! લખતાં-વાંચતાં તો શીખ્યાં, પણ બોલતાંયે શીખી ગયાં ! ”

“ મને ગુજરાતી વાંચવા-લખવાનું સામાન્ય જ્ઞાન તો હતુંજ ! હું મહારા પિતાજી સાથે મુંબઈનું એકઝીપીશન જોવા ગઈ હતી. આપણા નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુ પધાર્યાં હતાં, તેમનાં દર્શન કરવાને ગઈ હતી. અમે મુંબઈના જાણીતા વિનોદરાય સોલીરીટરને ત્યાં ઉતર્યાં હતાં-તે મહારા પિતાના એક મિત્ર હતા—

“ આહા ! હવે મને યાદ આવે છે. તમારા અંગ્રેજી શિક્ષણના ક્ષતેહ માટેજ એક અંગાળી મેગેઝીનમાં વાંચ્યું હતું, તમારો ફોટો પણ જોયો હતો, ને હું તમારી—

“ હિમાયતમાં હતા, કે શોધમાં !—

“ બન્નેમાં-મને મધુરીએ—

“ મધુરી બહેનને તમે ઓળખો છો ? ”

“ ઓળખો છો-કહો છો ? ” સુમનની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તેણે તરતજ પોતાની હાથની વીંટીમાં છુપાવેલો મધુરીનો ખારીક ફોટો કહાડીને બતાવ્યો.

“ આ તો મધુરી બહેન ? ત્યારે તમે તેને ઓળખો છો ? ”

“ હા-એક બહેન તરીકે !—” સુમનના હૃદયમાંથી આજે વધારે સ્વચ્છ શબ્દ નીકળી પડ્યા; મંદારિકાને વહેમ ન પડે, ભાવીનું આશા-નાવ, અંધારે ખડકમાં અથડી ન પડે, માટેજ તે બોલી ગયો.

“ ત્યારે તો હવે બેવડી મળહ પડશે. મધુરીબહેનના પ્રસંગ-માંજ હું કંઈક ગુજરાતીનું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકી છું. કોઈ વાર

પત્ર વ્યવહાર થતો-ને વધારે તો મને દેલવાડાકરની કિન્ડરગાર્ટન વાંચનમાળાએ બહુજ સરળતા શીખવામાં કરી આપી. આજના ખુલાસાથી મને વધારે આનંદ થયો ! પણ ત્યારે હવે તમે મને તમારું વૃત્તાંત સ્પષ્ટ નહિ કહો ? આપણું લગ્ન થાય, તે પહેલાં, મહારા હૃદયની શાન્તિ નહિ કરો ? આપ આ યોગી વેશે કેમ નીકળ્યા છો ? ”

“તે વૃત્તાંત તમને મધુરી બહેન કહી શકશે. હું એવા પ્રકારનો દુઃખિ માણસ છું, કે જે મહારે મ્હોડે કહેવામાં સાર નથી. ”

“હું પ્રદેશી છું. તમે પણ તેવાજ છો. આપણી કુદરતી ભેટ અને પિછાણથીજ માત્ર આપણે સંસારી જીંદગી શરૂ કરીએ, તે પહેલાં એમનાં પગથીયાં ગણીએ, અને પછી જીવન મહેલમાં ચડવાનું શરૂ કરીએ તો ? ”-

મંદારિકાએ લાંબી નજર દોડાવી-

“જો તેવી શંકાજ હોય. તો મધુરીને પત્ર લખવો, ને તે પછી તેના ખુલાસાપર ભરંસો રાખીને આપણે જીંદગીથી જોડાવું ! ”

“એશક, પણ હું એટલું માગી લઉં છું, કે તમારે હાલ તેમને પત્ર ન લખવો; મહારા પત્રનો પ્રત્યુત્તર આવે, ત્યાં સુધી થોભવું ! દુઃખ ન લાવશો ડીયર, હરિશ્ચન્દ્રની કસોટીનું સત્ય પારખવાનું છે, વિશ્વામિત્રે એજ રીતે વસિષ્ઠને બાંધી લીધા હતા-મન્દના દરબારમાં ચોખ્ખી રીતે કરાર કરવામાં આવ્યો હતો, કે હરિશ્ચન્દ્રની કસોટી કરતાં તે રાગને કાને, મુનિયોની સરત સંબંધી કંઈ પણ વાત જવીજ ના જોઈએ-ને તેવીજ હું તમારી જોડે સરત કરૂં છું ! ”

“એલાશક ! કદી મહારી સ્ત્રીને પણ-” સુમનથી વિચિત્ર બોલી જવાયું !

“ત્યારે શું તમારી સ્ત્રી હોવાત છે ? ” —મંદારિકાએ ચમકીને પુછ્યું. !

“ના—હા—અરે, મહારાથી કંઈ કંઈ બોલી જવાય છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે મધુરી તો મહારી વિશ્વાસુ બહેન છે. પણ કદી મહારા માટે, એક મહારી સ્ત્રીને પણ પુંછો, તો તે મહારા સત્યા-ગ્રહની વાત કહી દે. પછી કદી તેની વિરુદ્ધ પરિણામ આવતું હોય, તો પણ કહી દે. કેમકે મહારાંમાં દોષનો ભય હોય, ત્યારે કની ? ” સુમને આ બધું ધડકતી છાતીએ કહ્યું, તેને શોક ઉત્પન્ન થયો. પોતાના છુપા માર્ગ માટે શંકા થઈ, પણ બાજી પ્રભુ હાથ મુકી—

આ પ્રસંગ અહીંજ અટકી રહ્યા. મધુરીને પત્ર લખીને પુછાવવાનું, ને ખુલાસો આવતાં સુધી લગ્ન પ્રસંગ લાવવાનું મુલાવી રાખ્યું. હજી મધુરી તરફથી ભક્ષામણનો ખાસ પત્ર મળે, તે પહેલાં તો મંદારિકાનો એક પિતરાઈ વંશજ ઉભો થયો. મંદારિકાના પિતાના વારસ તરીકે તેણે મીઠકત મેળવવાનો, ને કાયદા પ્રમાણે મંદારિકાને કબજે લઈ, તેને વરાવવાનો દાવો કોર્ટમાં દાખલ કર્યો. બનારસની કોર્ટમાં હીંદુ—લો જોતાં “મગુખ” સ્મૃતિ પ્રમાણે. વારસા હિસ્સાનો ચુકાદો થતો હતો, ને તેથી પુત્રીને વારસો આપવાનું ધોરણ શંકાશીલ હતું—આ દાવાથી પણ સુમનને મંદારિકાનાં લગ્ન વચ્ચે વિઘ્ન આવી પડ્યું. બ્યાં કુદરતને અણગમતી—ભેદયુક્ત વાત પ્રકટે ત્યાં આ રીતેજ વિઘ્ન નડે છે—સુમનની ઇચ્છા યા દાનત ફક્ત મંદારિકાને વરવાની, ને તાકીદે વારસો લઈને સ્વદેશ રવાના થવાની હશે, પણ કુદરત ગુદુંજ ધારતી હશે. ભલે કદી મંદારિકા એક વીરમતીનો વાસના—જન્મ હોય, પણ હોણા—દેણી તો હોય, તેટલી હોવાય ! પ્રભુ ઇચ્છા બળવંત છે. !

પ્રકરણ ૫ મું.

આખરે આફ્રિકાના ટાપુમાં !

જ્યારે આફ્રિકાના આવે, ત્યારે ચારે દિશા ઘેરાયલીજ હોય !
“અભાગીયો જો ખેતી કરે, બળદ પડે કે પોતે મરે !”

કાઠિયાવાડના સહજ તોફાની દરિયામાંથી કણ કણે ઉગ્યા, તો આફ્રિકાના કિનારામાં ફરીને આફ્રિકા આવી ! અહીં સૂર્ય આથમીને ઓટ થયો—તો વળી ત્યાં ઉદય અને ભરતીની આશા શી ?

તોફાનમાં તોફાન મળ્યું. લગભગ દશમે દિવસે આગખોટ ઉછળી—મોજાં સાથે ગેલ કરવા લાગી. ત્રીજે દિવસે કનક કંઈક શુદ્ધિમાં આવ્યો. સ્ટીમરમાં બે ત્રણ મોહમેદન ઉતારી હતા. હીંદુઓ તરીકે એકાદ સુતાર ને બીજે કડીયો હતો. સારે ભાગ્યે તે બન્ને જણાએ કનકને મદદ કરી. જોકે કનક માત્ર ફરેટ સિવાય કંઈ પણ હોતો ન હતો. ને તે સ્ટીમરવાળા તરફથી મળતું હતું—મખાસા સ્ટીમર જવાતી હતી, પણ તોફાન અને પવનથી તે ઘેરાવા લાગી. બીજી તરફથી ધુમસ અને ઝાકળથી બરફના ખડકોમાં અથડાઈ ગઈ; અને એકવીસમે દીવસે ઘણીજ ખરાબ હાલતે, એક ટાપુમાં નાંગર ક્યું, અને તે પણ સ્ટીમર તો ત્યાં દબાઈ જ રહી. કેમકે કોલસો ને પાણી ખૂટી પડ્યાં હતાં, તેમ ખરાબાને લીધે સ્ટીમરને કેટલુંક નુકશાન થયું હતું. માત્ર સહી સલામત ઉતારી ગયાં, ને સ્ટીમર લાંબી ગઈ—ફૂલી ન ગઈ, કે ગુમ ન થઈ, એ અહો ભાગ્ય !—

— આ ટાપુમાં થોડાએક બોયર્સ અને શીદીઓ વસતા હતા. ભૂખ-મરાથી પીડાયલા છતાં ટાપુનાં ફળ—ફળાદિ અને કાચાં માંસથી ગુજરો

કરતા હતા, મચ્છી અને તેવાજ ખોરાક ઉપર જીવતા હતા; સ્ટ્રીમર-વાળાએ પેસેનજરોને એટલી ધિરજ તથા મદદ આપી, કે સ્ટ્રીમરને સમાર કામ કરવાનું છે, જ્યારે તૈયાર થશે, ત્યારે મફત લાઇ જવામાં આવશે; પણ ત્યાં સુધી ખોરાક વગેરે તેમણે પોતાને માટે તજવીજ કરવી; આ આધાર ઉપર ઉતાડ્યોનો વિશ્વાસ કે ધિરજ રહી નહિ, અને ટાપુ તરફ ચાલ્યા;—પણ દેશી ભાઇઓએ અગ્નિ પ્રદેશમાં જવું ક્યાં?—કિનારા પરથી તો પાંચ જણ સાથે ચાલ્યા—પરંતુ ઝાડ-ગુફા અને પહાડ-ટેકરાની કટણોમાં તે છુટા પડી ગયા—થાક અને ભૂખથી, તરસ ને નિર્બળતાથી ભૂલા પડી ગયા—કનક માત્ર એક આફ્રિકન કુટુંબના નિવાસમાં જઇ ચડ્યો.

આફ્રિકાના જંગલી પ્રદેશમાં સ્ત્રી-પુરૂષો મ્હોટે ભાગે અર્ધનગ્ન જેવી જ હાલતમાં રહે છે; અને તેનો ખ્યાલ ચિત્રદ્વારા પણ મળી શકે છે.

કનકના અવળાં ભાગ્યે આખરે આ ટાપુ સાંપડ્યો. જાંત્રુ પેર અને તાડનાં ઝુડોમાં, પહાડ અને ટેકરા ચડી ચડીને અને કંઈ કંઈ રેતીનાં રણ ઉલ્લંઘીને થાક-ભૂખ અને પરિશ્રમથી પ્હાવરો બની ગયો—ભૂલો પણ પડી ગયો.

આ ટાપુઓમાં સિંહ, વાઘ, વાંદરાં અને રીંછનો ભય કંઈ થોડો ન્હોતો, કનક એ ભૂમિકામાં જઇ ચડ્યો—આ સ્થળમાં થોડાં મેવાનાં ઝાડ હતાં. જાંત્રુ પાકેલાં હતાં—કનકે તે થોડાં લઇને ખાધાં—અને પાસેના એક ન્હાના વહેતા વહેણામાંથી પાણી પીધું. પણ તેટલાથીજ તેના જનની સલામતી રહી નહિ ! ઉન્દાળાનો સખ્ત તાપ પડતો હતો, અને તેના ઉકળાટથી સિંહો તરફડતા, પાણીનો વહેણો શોધતા ફરતા હતા, તે ત્યાં આવી ચડ્યા. હવે કનકનાં હાંઝાં ગગડી

ગયાં. દુરથી સિંહની બૂમ સાંભળી-મોત નજીક આવતું જોયું. આ જંગલી જનાવરોના મુખને ધાતકી ભોગ થવા કરતાં જળદાહ સારો હતો, એમ કહી લીધું, પણ હવે તે વિચાર નકામા હતા; ભય અને મૃત્યુ વેળાએ હિમ્મત રાખવાની જરૂર હતી. કનક તરત એક ઝાડ ઉપર ચડી ગયો. નીચે સિંહો અને ઉંચે વાંદરાં શોરબકાર કરવા લાગ્યાં; આખરે મોતના પંખમાં તો હતોજ-જરા લાગ મળતાં નીચે કૂદી પડ્યો. અને એક ખીણના અંતર ભાગમાં છુપાઈ બેઠો; આજીવ-આજીવ જોતાં તેને ભોંયરા જેવું લાગ્યું. જીવતોડ મહેનતે આખરે ભોંયરામાં પ્રવેશ કર્યો. મુખડાપરથી થોડો પ્રકાશ પડ્યો, ત્યાં સુધી તો અંધારાનો ભય ન લાગ્યો, પણ પછીથી તેને બહીક લાગવા માંડી; પાછો હાલવા તજવીજ કરતાં કુદરતીજ ભોંયરાનું બારણું યાને મુખડું બંધ થયેલું લાગ્યું. હવે શું કરવું? હિમ્મત રાખીને જરા આગળ વધ્યો, એટલે અજવાળું લાગવા માંડ્યું. કંઈક તેને ચન્દ્રના પ્રકાશ જેવું લાગ્યું. રાત્રી લગભગ શરૂ થયેલી હતી-ભોંયરાના કોઈ આડા ભાગમાંથી તે પ્રકાશ આવેલો લાગતો હતો, ને તે ઉપરથી એમ સાબીત થયું, કે કોઈ પણ મુખડું હોતુંજ જોઈએ. આશાના પવન વેગે તે આગળ વધ્યો, અને જેમ જેમ વધતો ગયો, તેમ તેમ પ્રકાશ મળતો ગયો. નજદીક જતાં દીવો દેખાયા. આહા! અહીં આફ્રિકન દેવીનું સ્થાન જોયું. કેટલાંક જંગલીઓ નાચતાં જોયાં-દેવી જાણે હસતી-ખુશ થતી જોઈ! કનક તો એક તરફ છુપાઈ ઉભો રહ્યો, પણ તરતજ દેવીએ તેની સમસ્યામાં જાણે કહી દીધું હોય, કે કોઈ પ્રદેશી માનવી આ ગુફામાં આવી ચડ્યો છે! તરતજ એ લોકો આસપાસ જોવા લાગ્યાં. તેઓ જંગલી અવસ્થામાં હતાં. તેનો ગુહ્ય ભાગ માત્ર છાલથી આચ્છાદિત થયેલો હતો, બાકી તો ખોટાં ખરાં મોતી અને સાચા સોનાના ગંઠા અને કડાં, કલ્લાં અને બંગડીયોથી શરીરો ભરેલાં.

હતાં. કનક તો ગભરાયો, ને છેલ્લે પકડાઇ ગયો. ભક્તજનો ખુશ થતા થતા દેવીની કને તેને લાવ્યા, અને ભોગ લહેવાને દેવીને વિનતી કરી !

કુદરતી કોપ અથવા ગમે તે કારણે પણ દેવીના મ્હોંમાંથી એવું નીકળ્યું, કે આફ્રિકા પ્રદેશમાં એક સ્થળે રક્ત રેડાય છે, તે મ્હારા પ્રકોપનુંજ પરિણામ છે; જ્યાં સુધી તે રક્ત બંધ ન થાય, ત્યાં સુધી નવીન પ્રદેશનું રક્ત પીવા મારી ઇચ્છા નથી !

કનક તરત વેળા તો બચી ગયો, પણ તે પછી તેનું શું થયું, તે હવે પછી જાણીશું !

વાંચનાર ! તમને યાદ આપવાની જરૂર છે, કે ટ્રાન્સવાલમાં બોયર લડાઇ ચાલતી હતી, અને તે પ્રસંગે આપણી માનવંત બ્રિટીશ સલ્તનતને લડાઇમાં ઉતરવું પડ્યું હતું; એ લડાઇની સીધી કે આડી રીતે સમજાવટ-પટાવટથી જે અંત આવ્યો, તેમાં ત્યાંના ઇન્ડીયનો પણ દુઃખી થયા હતા. અને ચોક્કસ હક આપતમાં જે અસહ્ય પ્રસંગ આવ્યો હતો, તે વેળા આપણા કાફિયાવાડી વીરનર શ્રીયુત ગાંધીએ જે બચાવ કર્યો હતો, તેની યાદ આ સ્થળે આપવી યથાયોગ્ય લાગે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સત્યાગ્રહ પ્રતિ મહાશય ગાંધી.

જીવ્યા કરતાં જોયું બહું,

ખાવા કરતાં ખોયું બહું;

x x x

જીવનની ઉચ્ચ રેખા અને મહાત્મશાળી પ્રારબ્ધનો અંક લખાવી લાવેલા, આપણા મહાત્મા મોહનલાલ કર્મચન્દ ગાંધીના આફ્રિકાના

સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા, આપણા ભારતના વીરમંડળમાં સદાકાળ સન્નિવૃત્ત રહી છે ! સ્વર્ગસ્થ ગોખલે અને શીરોજ મહેતાના ભગીરથ પ્રયત્ન, આપણા અખંડ હૈયાત મહાત્મા દાદાભાઈના અનુકરણીય ગણાધને સ્વર્ગમાં વિરાજતું ભારતમંડળ પણ તેની બોલબાણા વદે છે ! અને એજ રીતે નિર્મળ, નીડર, ને નિરપ્રહ જીવન જીલાવીને મહાશય ગાંધીએ દેશીઓનું હિત કર્યું છે, તેનો આભાર ભારતથી જીલાવાનો નથી. શરીર દમન કરવું, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો, અને જીવનને નિર્મળ બનાવવું, એ સત્યાગ્રહનો મહિમા, મિ. ગાંધીએ આપણને પ્રમાણસહ પ્રત્યક્ષ બતાવી આપ્યો છે. અનાજથી ઇન્દ્રિયોના અંકુરો, કદી નિરંકુશ થઈ શકતા નથી, ને તે માટે ઋષિ-મુનિજનોનાં વ્રતપાન, ને કળાહાર, માનસિક પૌષ્ટિકતા આપે છે, એટલુંજ નહિ પણ એ ઉર્ધ્વ વૈરાગ્ય, જનક વિદેહી સમાન, આ સંસારમાં રહીને મુક્તિપદ આપી શકે છે, આ ભારતીય ધર્મગ્રંથોનો સિદ્ધાન્ત અમલમાં મુકી બતાવ્યો છે. મિ. ગાંધીના આ આત્મિક ગુણો માટે આપણે પ્રશંસા કરવાની અગત્યજ નથી.

“હીરા મુખસે ના કહે, યહી હમારા મોત્ત !” હાથકંકણને આરસીની જરૂર નથી, સૂર્યનાં કીરણને પ્રકાશ આપવાની જરૂર નથી. સત્પુત્રનાં વખાણ કરવાની જરૂર નથી, તાવેલાં સત્તાણુંનાં સુવર્ણને ઓપ લગાડવાની જરૂર નથી.

ત્રાન્સવાલમાં કોળાહોળ થયો, હાલના આપણા ઇન્ડીયા ઓશી-સના વડા પ્રધાન મિ. ચેમ્બરલેન તે વખતે બ્રિટિશ આફ્રિકા પ્રદેશના પ્રધાન હતા. વાદ્યાતુર્યતાના બળે, બોયરો સામે યુદ્ધ ઉત્પન્ન કરાવ્યું હતું, ને છેવટે જય મેળવ્યો હતો; તે વેળાએ આપણા ભાગ્ય-વંત સપુત ભારતીય વીર ગાંધીએ ત્યાંના દેશીઓપર આવેલી આફ-

તમા, કારાગૃહનું દુષ્ટ સેવન કરીને સ્વદેશ બંધુઓ તરફથી અસહ્ય કષ્ટ સહન કર્યું, અને સત્યાગ્રહને પકડી રાખીને છેવટે આપણી માન-વંત બ્રિટિશ સરકારની છાંયામાં નિર્ભય વ્યવહાર શરૂ કરી દીધો.

નરપતિહતકર્તા દ્વેષ્યતાં યાંતિ લોકે

જનપદાહતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન ।

इति महति विरोधे मूयमाने समाने

नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

વાંચનાર ! આફ્રિકા નિવાસી હિન્દીઓનાં દુઃખ દારિદ્ર ટળ્યાં, પણ કનકની શી વસ્ત્રે થઈ, તે તરફ લક્ષ દઈએ; અને તેમના જીવનની કંઈક નવીન રેખા જોઈએ !

પ્રકરણ ૭ મું.

કનક ઉપર આફ્રિકન દેવીની પ્રસન્નતા.

કોઈ પ્રચંડ ભાગ્યયોગે આ આફ્રિકન દેવી આપણા હિંદી જવાન ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગઈ ! કનકરાય ભૂલ્યો ભટક્યો જે ગુફામાં જઈ ચડ્યો, અને જે જંગલીઓના હાથમાં સપડાતાં, ભોગમાંથી બચી ગયો, તેના ઉપર દેવી એકદમ પ્રસન્ન થઈ ગઈ; પેલા જંગલી ભક્તોને દેવીએ સુચના કરી, કે એ તો કોઈ સ્વર્ગીય માણસ છે, માટે તેનો યથા ધરીત સત્કાર કરવો. કનકનાં ભાગ્ય તો કનક જેવાં થઈ ગયાં. જંગલીઓ તેને પગે પડવા લાગ્યાં, સ્ત્રી પુરૂષો તેના આશિર્વાદ આહવા લાગ્યાં, અને કોઈ ક્ષણ તો કોઈ કૂલ અને કોઈએ જળપાન લાવી હાજર કર્યાં. કનકે સમયસુચકતા વાપરીને દેવીને માન આપ્યું. પોતે દેવીને પગે પડ્યો; અને જે કંઈ

પ્રસાદી આવી, તે પ્રથમ દેવીને ચરણે મુકવાને કનકે ઇશારત કરી—
 એથી દેવી વધારે પ્રસન્ન થઇ. તેને લાગ્યું, કે આ કોઇ કૃત્રીન અને
 અદ્વાન માનવી લાગે છે. દેવીભક્તે જ્યારે ઇશારતમાં કનકની સ્થિતી
 પુછી, ત્યારે કનકે સમજાવ્યું, કે પોતે મહાદેવીનો ભક્ત છે; સ્વપ્નામાં
 દેવી આવ્યાથી હું દર્શનનીજ ઇચ્છાએ આ પહાડી પ્રદેશમાં ફરતો
 આવ્યો છું. આ સમસ્યાથી દેવી વધારે હર્ષિત થઇ, અને પોતા-
 ના ભક્તને ન્યાલ કરી દેવાની ઇચ્છા કરી—ભક્તજનોને હુકમ કર્યો,
 કે આ માણસને સોનું, હીરા અને માણિકની ભેટ કરવી. તરતજ
 જંગલી આફ્રિકનોએ ખીણમાંથી કાચું સોનું, ને અછોલ હીરાની
 ટોપલી લાવી આપી. કનકે તેમાંથી થોડી થોડી પ્રસાદી, પણ ગર્ભિત
 ધન જેવી લઇ લીધી. આ પ્રસાદી લઇને, દેવીને પગે પડીને આં-
 ખમાં આંસુ લાવી, ઇશારતથી સમજાવ્યું, કે મહાદેવી ! તમે પ્રસન્ન
 તો થયાં, પણ આ વસ્તુ મ્હારે ક્યાં અને કેવી રીતે સંતાડીને લઇ
 જવી ? મ્હારું વતન બહુ દુર છે. અને એ સ્થળમાં જતાં, અનેક
 પ્રદેશો ઉલ્લંઘવા પડશે; તેમ કરતાં, ને મ્હારી આ હાલત જોતાં, આ
 કિમ્મતી પ્રસાદી જોઇને, ખીજા પ્રદેશી લોકો મને ઉલટો હેરાન
 કરશે !” આ મનેચ્છા જાણીને, દેવીએ તેને સમસ્યાથી સમજાવ્યું,
 કે તું નિર્ભય રહે ! ત્હારે જ્યાં જવું હોય, ત્યાં આંખ મીંચીને
 સ્મરણ કરી લહે, એટલે તું ત્યાં પહોંચી જઇશ. મ્હારા પાપદો, તને
 પવન-વિમાનમાં પહોંચાડી દેશે ! વળી જ્યારે મ્હારી જરૂર પડે, ત્યારે
 યાદ કરજે.” કનકને તો પ્રભુ પાયા ! તેણે તો આંખ મીંચીને
 મધુરીના મેળાપનું સ્મરણ કર્યું, કે વિમાનથી પણ-વિપળમાં તે હાંદ
 ભૂમિના ટાપુમાં આવી ચડ્યો !

પ્રકરણ ૮ મુ.

મળી દષ્ટાદષ્ટ ! લવાટવીની ભ્રમણા !

“ મધુરી બહેન ! તમારા આગમનથી અમને બહુ આનંદ અને સતોષ થયો, પણ તમારી આ ચમત્કારીક અવસ્થા જોઈને મને અતિ પરિતાપ થયો છે ! ” મંદારિકા બોલી.

“ મ્હારાં ભાવી, મંદાર બહેન ! પણ પેલું કોણ ? મ્હારા વ્હાલ સ્વામીનાથ તો નહિ ? ” મધુરીએ કનકને જોયો, દષ્ટે દષ્ટ મળી ગઈ, અને વ્યાકુળી વિભાવરી બોલી ઉઠી.

“ પ્રેમઘેલી પ્રમદાની વિભ્રમણા તો જુઓ ? ” મંદારિકાએ સુમનને કહ્યું—

“ મધુરી ! તને ભ્રમણા થઈ છે કે શું ? કનકરાય તે અહીં ક્યાંથી હોય ! અને જો જીવતાજ હશે, તો—

“ જીવતાજ છે, મેં તેનેજ જોયા, મ્હારી દષ્ટિ ખરી છે ”

“ સ્વપ્નામાંયે આ બનાવ ભલે સત્ય પડે !—

“ પણ તે ક્યાં ન્હારી ગયા ! ” મધુરી ચોમેર જોવા લાગી.

“ બહેન ! તને જો તેમણે જોઈ હશે, તો જરૂર તે તને મળવા આવશે ! ”

“ પણ તેને ક્યાંથી એમ ખબર હોય, કે હું પાપીણી, અરે અભાગિણી—દુઃખિણી મુંઝત તમને બનારસમાં, વખખાની મારેલી, છતે પતિએ એક વૈધવ્યતા વેડતી અહીં આવી છું ! ફલકનો કાળો ડાઘ લઈને, શત્રુના વૈરનું બલિદાન થઈને અહીં આવી છું ! મને શોધવા જવા દો ને ! ”

“ નારે ના—તું કરતાં હુંજ જમશ—” સુમને કહ્યું.

“ પણ તેટલામાં તો તે ચાલ્યા જશે !—” મધુરીએ ગભરાતાં કહ્યું.

“દુનિયાનો છેડો ઘર ? ”

“જો ઘેર જશે, તો નક્કી તે મરી જશે. મ્હારા વંરી તેને ગમે તેવું સમજાવશે, ને હું ન્હાસી ગઇ છું, એમ કહેશે, તો વધારે તેને દુઃખ થશે ! ”

“ત્યારે તો હું શોધી લાવું, તું નિરાંતે બેશ ! ”

“હું સાથે આવું તો ! ”

“અધીરી મધુરી ! આમ ગાંડી-ઘેલી કેમ બની છું ? ”

“મને હવે ધિરજ નથી રહેતી, સુમન ! મને મ્હારા નાથને મળવું છે. ”

“પણ તે પોતેજ હશે ત્યારે કની ? ”

“છે, મેં બરાબર જોયા છે ! ”

“તો તે તને જોયા પછી કેમ ચાલી ગયો ? ”

“તે કાણ જાણે-પણ મેં જોયલા મ્હારા પતિજ હતા. મને ને તાકી તાકીને જોતા હતા ! ”

“જો તેમ હોત, તો જરૂર તે અંદર આવત, યા તને સમસ્યા કરીને પણ બોલાવત ! ” -

“તે કદાચ સંભ્રમમાં અચકાઇ ગયા હોય, પણ હવે મને જવાદે, યા તું મ્હારી સાથે ચાલ-

સુમન અને મધુરી આ રકઝક કરે છે, ત્યાં જાણે આ ગેળી સ્વર સંભળાયો-

કનક કટારી કર ચડી, ધરી સુધા મુખસાથ;

પણ પર નર વશ જોઇને, ટળી પડી છે હાથ !

કનક ગયો કરથી હવે, ફૂટ્યું કર્મ કપાળ;

હાથ ચડેલો હીરલો, ગયો પ્રભુ દરબાર !

કનકનાજ આ શબ્દો જાણે મધુરીને કાને પડ્યા હોય, તેમ તે ચાંકી ! ખરે આ સ્વર અનાયાસે મધુરીને કાને પહોંચ્યો. બ્યાંથી સ્વર આવતો હતો, તે તરફ દોડી, પણ કનકને ન જોયો. બ્યાકુળી-

નિર્બળ પ્રમદા ફેસ-ફોકર ખાઈને મુર્છિત થઇ દરવાજા કનેજ પડી; સુમન અને મંદારિકાએ તેને બેભાન હાલતે ઉપાડી લીધી, અને તેની સારવાર થવા માંડી ! વાંચનાર ! તને ખરે વિસ્મય લાગશે ! આ મધુરીના પૂર્વ ભાગની શરૂઆતમાં તો તેં આ સુખવાસી ઉભય જોડલાંને નિલગિરીની શિતળ ટેકરી ઉપર જોયાં છે—અને અહીં તો આ અકાળ ઉત્પાત—દાવાનળ પ્રકટયો છે, તો તેની શાન્તિ કેમ થઇ શકે ! ખરે, એ વાર્તા જાણવાની તારી અધિરાધ વધશે, તો ઉત્તર ભાગ તરફ જરૂર નજર કરજે, ત્યાં તને આ સુખવાસી જોડલાંનો સુખસંસાર જોવા મળશે. ને તેથી ત્હારો આત્મા દરશે. ક્યાં નીલગિરી ! ક્યાં આફ્રિકા ! ક્યાં મુંબઇ, અને ક્યાં બનારસ ! નીરૂં ક્યાં ? સુમન ક્યાં ? કનક ક્યાં ? ને મધુરી ક્યાં ? દૂર્ધાનમાં જુઓ તો એકત્ર, અને ભાગ્યમાં વિખૂટાં ! ઇશ્વરની ગતિ અદ્ભૂત છે; કર્મયોગ વિચિત્ર છે !—હાલ તો આ પૂર્વ કથા ભાગ અહીંજ સમાપ્ત થાય છે.

બીગરી કોન સુધારે,

નાથ બીન—બીગરી કોન સુધારેરે !

સત્ય જો કે બહુ મોડું પ્રકટે છે, પણ તેથી પાપ કંઈ અચળ રહેતું નથી.

Innocence are Paity is not always successful in this world.

Shakespeare.

“નિર્દોષતા અને પવિત્રતા હમેશાં નિયમ તરીકે ફતેહમંદ ઉતરતી નથી.” પરંતુ આખરે સત્યનો જય છે.

પૂર્વ ભાગ સમાપ્ત.

આ કથાનો “ઉત્તર વિભાગ ” તરફ વાંચનારે લક્ષ આપવું. તેનું નામ શું ?

ઉત્તર—મધુરી.

॥ ॐ ॥

દેલવાડકર (સચિત્ર) વાર્તામાળા-નં. ૨૫.

ઉત્તર-મધુરી

અથવા

પ્રેમ ઘેલી-પ્રમદા.

સચિત્ર—નવલકથા.

ગીતિ.

તેડી વિણુ જનમ તથા જગ બાણુ;
પુણ્ય જેમ સુગંધ વણુ પરમાણુ —
નયન કમળ દળ ખેડે બન્યાં પણુ મહિં કીકીની તાણુ;
સુંદર ચન્દ્રવદન પણુ અંદર નહિ નાક નિશાન—
વિકટ વાટ સંસાર તાણી ત્યાં સુખનો એક વિશ્રામ;
બય-જગલમાં મંગળરૂપે તેડી છે જગ ધામ.
“ ઘોળસાણ ”

લખનાર તથા છપાવનાર,
ગોપાળજી ક. દેલવાડકર.
ફિન્ડરગાર્ટનીસ્ટ—મુંબઈ.

વિ. સ. ૧૯૭૬.

ઈ. સ. ૧૯૨૦.

દ્વિતીયાવૃત્તિ-પ્રત ૧૦૦૦.

કિ. રૂ. બે.

“નર-નારી સંગમ અહીં તહીં જ્યાં જોઈએ,
 ઉપર-નીચે ને આસપાસ બસ હોયે;
 કહે, સૂર્ય એકલો, નહિ! નહિ! એ તો;
 સંગે નિજ સલુણી પ્રભા દેવી સહ રે’તો—
 કહે ચન્દ્ર એકલો, ના-ચન્દ્રિકા સુસંગે,
 નભ સંગે તારા રમે અટલ નવરંગે—
 સાગર પણ સરિતા સંગે,
 તરે રહે લતા સહ અંગે;
 મીન જલ વળ પળ ન પ્રસંગે,
 નથી મુખી એકજુ’ આ સંસારે કાષ્ઠ એ;
 જોડી વણ જુક્તિ ઇવનની ન પરાઈએ—

(મરાઠી કાવ્યનું અનુકરણ.)

x x x x

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યૈવંતા વર્ધંતે તદ્દિ સર્વથા ॥

“જે કુટુમ્બમાં સ્ત્રી, પત્ની, દુહિતા, સ્ત્રુપા વગેરે સમ્યધવાળી
 સ્ત્રીયો દુઃખિ હોય છે, તે ડૂળ, તત્કાળ વિનાશ પામે છે; પણ જે
 કુટુમ્બમાં તેને દુઃખ નથી હોતું, તે ડૂળમાં હમેશ ધન-ધાન્ય ને
 સંપત્તિ-સન્તતિ વૃદ્ધિ પામે છે.” મૃગ-સંહિતા (મનુ-૩-૫૭)

અર્પણ.

ભવસાગરની ભાગ્ય યોગિની !

સૃષ્ટિનાં સાચાં સુખોનો સંચય કરીને, સંસ્કાર

સુધી સ્નેહ સંપાદન કરી, શાન્તિ-ગેહમાં

સ્વામીની સેવા કરી, મુક્તિ-પદ પામનારી

સુશીલ સુંદરીઓ ? સ્વર્ગના હાંડાણ

આત્મારામ પદને પહોંચતાં સુધી,

સાલિલાય રક્ષક લેખક, આ

ગ્રંથ, દેવી-સ્નેહે અર્પણ

કરેછે, તે ગ્રાહ્ય

કરશે !

લેખક.

પ્રસંગાનુભૂતિ !

પ્રાચીન ઐતિહાસિક અને પુરાણીક કથાઓથી સમગ્રય છે, કે પૃથ્વીપર ભાર થવાથી, યા દૈવી કોપ ઉત્પન્ન થવાથી દેવ-દાન-વોનાં મહાયુદ્ધ પ્રકટાય છે; અને શુવ-પ્રાણીના ઉધ્ધાર અર્થે, ગીતામાં જણાવ્યું છે, તેમ યુગેયુગે પ્રભુને અવતાર ધારણ કરવા પડે છે ! આ દંતકથાઓ, માત્ર સાંભળવામાં યા વાંચવામાં આવે છે. વાયુવેગી વિમાનો, આત્મસંયમથી જણાતા અગમ-નિગમના બનાવો, અને યોગી-મુનિઓનાં ત્રિકાળજ્ઞાનની વાતો સાંભળીએ છીએ; પણ હાલના બનાવો તરીકે, પાશ્વિમાત્ય રણયુધ્ધના સમયની જે જે નવીનતા જોવા જણવામાં આવી છે, તે ઉપરથી જણાય છે, કે ભારતના વીરજનોમાં શોધકશક્તિ અનુપમ હતી ખરી, ને તે કાળે કરીને લોપ થઇ ગઇ છે !—અસ્તુ ! હાલના વિગ્રહથી, હાલ ભારતમાં અન્ન-પાન મેળવવાનો આધાર, પાશ્વિમાત્ય મુધિખળનાં સાહિત્ય સાધનો ઉપર રહેલો છે તેને લીધે, કાગળો, રંગીન કપડાંઓ, અને તેવાં બીજાં સાધનોની મોંઘવારીમાં, પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કેટલું કઠણ થઇ પડ્યું છે, તે અનુભવી જાણી શકે છે. જે દેશોની પેદાશ છે, ત્યાં પણ વર્તમાન-પત્રો ને પુસ્તકો છપાતાં અટકી પડ્યાં છે, ને તેના પરિણામે, આપણે પણ મોંઘવારીમાં પુર્ણ ઘસડાયા છીએ, છતાં વાંચકવર્ગને યથાઘટીત વાંચન પુરું પાડવાનો પરિશ્રમ ચાલુ રાખ્યો છે. આશા છે કે આ બીજી આવૃત્તિની યથાઘટીત કદર અને સત્કાર થશે !—(સં. ૧૯૭૩, ઇ. ૧૯૧૭.)

મધુરી અથવા પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદાના નવીન **ઉત્તર-ભાગ** તરીકેજ આ ભાગ હોવાથી, અનુસંધાન પ્રસંગમાં, કેટલાક અન્ય લેખોને અનુકુળ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; ને ત્યાં ત્યાં તે પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં તેમનો આભાર માનવામાં આવ્યો છે, ને અત્રે પણ સન્નિ-ષ્ઠાથી, સદુપદેશ દાખલ, જનહિતાર્થે ઉપયોગ કરવા છતાં, પુનઃઉપ-કાર માનવાનું ભૂલી જવું જોઈતું નથી.

જેઠ- ૧૯૭૬.

ગુલાબ-૧૯૨૦.

}

લેખક.

ૐ શ્રી.
દેલવાડાકર-વાતાંભાળા નં. ૨૫ (A)

ઉત્તર-મધુરી

અથવા

પ્રેમ-ઘેલી-પ્રમદા.

સચિત્ર સંસારી નવલકથા.

ઉત્તર-ભાગ.

ધન્ય ધન્ય એ દિવ્ય દમ્પતિ સંપત્તિમાં મુખ માણે;
વિપત્તિમાં જે પ્રિત-સરવર જળ, પ્રેમેથી પી જાણે.

“ ધોળસાજી.”

પ્રકરણ ૧ લું.

સંસાર-સરોવરપર વિરલ-હંસા !

“ જનકી મૈયા ? તમારો પોપટ શું માણસની વાણી જેવો
પદ્મે ખોલતો અને વાત કરતો હતો ? ” મંદારિકાએ પુછ્યું.

“ ખરે, કોઈ દેવી જીવ તો ખરો ! ” મધુરીએ વિસ્મય થઈને કહ્યું.

“ગતં ન શૌચામિ કૃતં ન મન્યે” ગાઘ વસ્તુનો મનમાં કદીયે શોચ ન કરવો. જળના પ્રવાહ પેડે, વાયુના વેગ પેડે સર્વ વસ્તુ ફરતીજ રહે છે. ઝાડોને નવપલ્લવો, પુષ્પો અને ફૂલો આવે છે, અને પાછાં ખરી પડે છે; જન્મ મરણની એજ રીતે પરિક્રમા થાય છે! કર્મ પ્રમાણે અનેક જાતિ-વિજ્ઞાતીયમાં અવતાર લેવા પડે છે. એક ખીજના રણાનુબંધ પ્રમાણે વૈરયોગ કે સ્નેહ-પ્રસાદી મેળવે છે; જેમ પ્રભાતનાં કીરણો, સાયંકાળ થતાં અસ્ત થઈ જાય છે, તે રીતે દેહ અને પ્રાણનો, તેમજ સ્નેહી અને સંબંધીઓનો વિમોહ-વિયોગ થઈ જાય છે. જગત પોતાનું કરીને માને છે-મનાવે છે પણ કોઈ કોઈનું નથી. માયાના પ્રભાવે સુખ-દુઃખ માની લેવામાં આવે છે. શોક અને હર્ષની એ દૈવી લીલા છે, પણ હો, કે પંખી હો, માણસ હો, કે જડ પદાર્થ હો, પણ સ્નેહનેજ દુઃખ છે! “સ્નેહાનિમૂલ્લાનિ દુઃખાનિ!”-જનકી મૈયાએ હૃદયનો ભાર, અને અનુભવનું દ્વાર જાહેર કર્યું, મધુરી અને મંદારિકાના મનને બહુ આનંદ થયો.

“મૈયા! તમારે તો હવે કોઈ પણ રીતે, કોઈ પણ જગ્યાએ પવિત્ર મન અને પૂર્ણ સંતોષ સાથે નિર્મળ જીવન પુરંજ કર્યું છે, તો અમારે ત્યાં નિવાસ કરીને, અમને કૃતાર્થ નહિ કરો?” મંદારે ઘણા પ્રેમભાવથી નિમંત્રણ કર્યું. નીર ધડીભર નીચું જોઈ રહી, અને અંતર અતી શોકથી ભરાઈ આવતાં-અશ્રુધારા ચાલવા માંડી.

“માણ! તમે તો રડો છો! શા માટે? શો શોક સાંભરી આવ્યો?” મધુરીએ દયાર્પવચને પુછ્યું.

“કંઈજ નહિ! પણ મને સંસારનાં સુખ-દુઃખ સાંભરતાં આ ક્ષણિક દેહને હવે પુનઃ વ્યથામાં નહિ નાખવો, એ નિશ્ચય ઉપરજ મેં અશ્રુપાત કરીને વનવાસ લીધો છે!”

“મૈયા! આપને કોઈ પણ રીતે ઝાનની થાય, એવો અમારે ત્યાં પ્રસંગ નહિ આવે! તમારા સહવાસથી અમને બહુ આનંદ

થશે. જીવન કૃતાર્થ થશે, અને અમારા સંસારમાં ફળદ્રુપ સુધાવૃક્ષનો પવન, આત્માને શિતળ કરશે!” મંદારિકાએ આગ્રહ કર્યો.

“બહેનો! આજ જે સમય છે, તે કાલે નથી; આજે જે સ્નેહ અને લાગણી છે, તે સાંજે નથી. ને હમણાં જે વિચાર છે, તે ઘડી પછી નથી! આપણે સ્ત્રીજાત છીએ. પરબન્ધનમાં જીવન ગાળીએ છીએ. આપણો દેહ, પ્રકૃતિ અને ધર્મ સ્વતંત્ર નથી. બાળકપણમાં મા આપની છાંયામાં, યુવાન સમયે પતિની સેવામાં અને વૃદ્ધકાળે પુત્રના તાબામાં રહીને જીવન ગુજારીએ છીએ. જે એમ છે, તો પછી પતિની ઇચ્છા વિના, આજીવિના કંઈ પણ સ્થાયી વિચાર અમલમાં મુકી ન શકાય, તેનો વિચાર કરજો!”

“અમારા પર અમારા પતિનો પવિત્ર અને સ્વર્ગીય પ્રેમ ભર્યો વિશ્વાસ છે, મૈયા! ને અમને પણ તેમનો ભરસો છે, કે તેઓ અમારી ઇચ્છા અમાન્ય નહિ કરે.” મધુરી અને મંદારિકા બન્નેએ સમજાવ્યું.

“સંસારી વિટમ્બના ભોગવવાની અને સ્નેહનાં બળથી જે જે વ્યથા ઉત્પન્ન થાય, તે તે સહન કરવાની શક્તિ ધરાવીને રહીએ, તોજ સુખી થઈ શકીએ; પણ અનેક આડા-અવળા સંજોગો આવ્યાથી કામ ક્રોધ, લોભ, મોહ અને મત્સર આપણને વિકૃત બનાવી દે, તે વેળા આપણે પરવશ બની જઈએ છીએ, ને પ્રારબ્ધનો કોઈ અવળો યોગ આવ્યાથી આપણી આશાનુ ગાડું અવગુંજ ચાલવા માંડે છે; આ સર્વ પ્રપંચી અને વિકારી માર્ગમાં મને શા માટે લઈ જવાનો આગ્રહ કરો છો?” મૈયાએ સમજાવ્યું.

“પણ અમને ઘેર એકે ગંગા ક્યાંથી મળે?” મંદારે કહ્યું.

“એ જળ-પાન તમે કરી શકશો?” જનકીમૈયા બોલી.

“નિર્મળ અને પવિત્ર પાન કોણ અભાગી ના કરે?” મધુરીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ત્યારે હું વિચાર કરીને કહીશ. આજે તમે તમારે આશ્રમે પધારો. મ્હારે સ્નાન-સન્ધ્યાનો સમય થયો છે, વિદેહી ગુરૂના આત્માના કલ્યાણ અર્થે આહુતિ આપવી છે, સાયંકાળ થવા આવ્યો છે.”

“દેવી! નિશ્ચય ફેરવશે નહિ, અમારો સત્કાર સ્વીકારજો.”
 “અને અમને સ્ત્રીભોધનો ઉપદેશ કરજો. અમે તમારાં ઋણી અને આભારી થઈશું.” મંદાર અને મધુરીએ, જતાં જતાં નમીને બે હાથ જોડીને કહ્યું. અને છુટાં પડ્યાં!

વાંચનાર! તને આશ્ચર્ય લાગશે! મધુરીના આગલા પૂર્વભાગમાં તેં આ મનોહર અને માયાળુ પાત્રોને અવદશાના ખડકો ઉપર અથડાતાં જોયાં છે, અને ફરીને પહેલાજ પ્રકરણમાં નિલગીરીના સ્થાનમાં અસલ દૃષ્ટિએ નિહાળવા માંડ્યાં છે, તેનો ભેદ અને ચમત્કાર શો છે, તે જાણવાની આતુરતા તમને અતિ વધી પડતી હશે! ચિન્તા નહિ! ડોક્ટરો અવશાન સુધી આશા આપીને અંતરના ભેદને આમ તેમ ડોકાવે છે! વકીલો, મુકદમાના છેવટના વિરૂદ્ધ ચુકાદા પછી પણ વરિષ્ઠ કોર્ટની અપીલમાં જીતવાની આશાઓ આપતા રહે છે; દરદી અને અશીલ બન્ને ગિયારાં તણાયાંજ જાય છે, તો પછી આપણે માત્ર વાંચનના પરિણામની ચિરંજ કેમ ગુમાવીશું? હાંક મુક્તમાન ગાલ્લી, અલ્લાહ સચ્ચા હય! પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ સાથેજ છે. ચિરંજનાં ફળ મીઠાં છે!

હારી નજર-આરશીમાં છેવટ જે સીનેમેટોગ્રાફીક સીન હું જોયો, તેમાં બનારસની પવિત્રભૂમિકામાં મંદારિકાના નિવાસની અંદર મધુરી તથા સુમનને, તથા કનકના ભાવદર્શક પ્રતિબિંબને પણ જોયું છે; તો તે પ્રસંગનો પુનરુદ્ધાર કેમ થયો, એ તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૨ જી.

નિર્દોષ ભૂલનો મહાન ભોગ !

“ મધુરી બહેન ! તમે બહુ નાજુક મનનાં છો ! તે દહાડે તમને એકાએક શું થઈ ગયું ? તમારા પતિ તમને સાંભરી આવ્યા હતા, કે શું ? ”

“ મંદારિકા ? પડે તે જાણે ! મારી નગર એટલી હદ સુધી ભૂલ કરે તેવી નથી, પણ આ તો જોયલી વાત પણ ખરી ખોટી પડી ! જો કે હજી મને તો સંદેહ છેજ, કે મેં જોયલા તે મહારા સ્વામી જ હતા ! ”

“ અને કદી હતા, એમ તકરાર ખાતર માની લઈએ, તો તેથી શું ? ”

“ તેથી શું ? જો તે એમ જાણે, કે હું મહારાં આશ્રમ છોડીને અહીં ચાલી આવી છું, ને તે પણ આળોકોને અંદર એકલાં મૂકીને, તો તેના મનમાં મહારે માટે શું વિચાર આવે ? ”

“ પણ તમે એટલુંયે કહી શકતાં નથી, કે તેઓ અહીં ક્યાંથી આવે ? અહીં આવે, પણ અહીં કંઈ દરિયો તો નથી ? અને ધારો, કે કદી મુંબઈ આવી ચડ્યા હોય, તો તારથી ખબર આવે, પણ વળી કંગાલ હાલતે અહીં તે એમ આવે ? વળી તમે કહો છો, તેમ તેમના મનમાં હવે શંકા જેવુંયે નથી; અને સુમનરાય અહીં છે, તેમ પણ તે જાણતા નહિ હોવા જોઈએ ! વળી તમે કહેજું કે સુમનરાયના સંબંધ માટે તેમને ખોટી શંકા છે, તો તે પણ હવે રહેલી નથી, એમ તેના દારિકાંથી આવેલા માંદગીના પત્રથી તમને જણાયું છે; માટે આ સર્વ હકીકત જોતાં તમારે ભય રાખવાનું કંઈ નથી, મધુરી બહેન ! ”

“તોપણ મને થોડા વખતમાં રજા આપો. મહારા એ પુત્રો અને બાબાબાઈ મુઝાતા હશે !”

“તમે આવ્યાં, એજ જો કે મહારા પર તો આભાર થઈ ગયો છે, પણ થોડા વધુ દિવસ રહેશે, તો અમને બહુ આનંદ થશે !”

“હું કંઈ ઉપકાર કરવા આવી નથી. મહારી હાલની દશા ઘણી કફેડી છે, અને મહારાં એ બાળકોને અહીં સેન્ટ્રલ કોલેજમાં મુકવાનો વિચાર હોવાથી તથા સુમન અહીં છે, તે જાણીને કેટલીક સલાહ લેવા આવી છું ! તેમાં એક પંથ ને એ કાજ, તમારું નામ પણ સાથે જોડાયું, પછી દુધમાં સાકર મળી; પણ હવે મહારો જીવ અધીરો થઈ રહેલો છે, બાળકો એકલાં છે. માટે મને રજા આપો, બહેન !”

“ભલે, તમારી મજા પ્રમાણે કરીશું, પણ તમે મીસીસ બીજંટને મળ્યાં ? તમને તેમણે શી મદદ અને સલાહ આપી ?”

“તેમણે મહારાં બાળકોને મોકલવાને સલાહ આપી.

“બીજું નવું શું જોયું ?”

“તેવું તો કંઈ નહિ, પણ મહારાં વીરમતી બહેનનો ભલો પુત્ર ભગીરથ બેટી ગયો, એ મહોટો આનંદ થઈ ગયો !”

“ભગીરથ તે કોણ ? વીરમતી કોણ ?”

“મહારા સુમનબાઈનાં આગલાં પત્નિ, જે જાપાનમાં પરણ્યા હતા, તેનો એકનો એક પુત્ર ભગીરથ ! બિચારી ભણી બાનું, પ્રસુતિમાં ગુજરી ગઈ !”

“અરેરે, મા વિનાનું બાળક કેવું દુઃખી થયું હશે ?”

“ના—સુમનબાઈનાં હૈયાત પત્નિ નીરંજની બહેન એવાં વિદ્વાન ને શાણાં છે કે, તેમણે પોતાના પુત્ર સુરથ પેટેજ ભગીરથને ઉછેર્યો છે !”

“ત્યારે નીરંજની બહેન ક્યાં છે ?”

“તેનો કશો પત્તો નથી, પણ—

“ત્યારે સુમનરાયની પત્નિ હજી હંયાત છે ખરી?”

“હા.....ના—પણ શું તમે તે હકીકતથી ખીનવાકેદગાર છો?” મધુરી ચમકી—વાતમાં વિદ્ન પડ્યું.

“હા, ને તે માટેજ મેં તમને પત્ર લખ્યો હતો. સારે નસીબે તમે આવી ચડ્યાં. હવે મને તેનો ખુલાસો કરો, ને સલાહ આપો, કે મ્હારે શું કરવું?”

“સુમનભાઈને પરણવું! હવે બાકી શું રહ્યું છે?”

“બધુંયે! હું હજી તદ્દન પવિત્ર છું. મેં હજી તેમને પતિરૂપે કદી પણ ચાહ્યા નથી, કે બોલાવ્યા નથી. મ્હારા ગાર્ડિયન તરીકે તેઓ રહે છે. અને અમારે શરત થઈ છે, તેમાં જો બન્નેના પાસા સવળા પડે, તોજ લગ્ન થઈ શકે!”

“ત્યારે હજી તમારે બાકીનો દાવ પુરો કરવાનો છે?”

“હા! સુમનરાયે હજી મને કશી હકીકત જણાવી નથી. માત્ર તે તો યોગીરૂપે જ હરદ્વારમાં, સંતના આશ્રમે મળી ગયા. કર્મયોગે મ્હારાં માતપીતા અકાળ ગુજરી ગયાં. ને સુમનરાય ત્યાં હાજર હોવાથી તે મને સોંપી ગયા—પણ લગ્ન માટે કંઈ હાથ આપી ગયા નથી! હવે ધર્મ પ્રતિજ્ઞાથી કહો, કે સુમનરાયના મનમાં પાપ ન કહેવાય?”

“તેમાં પાપનો સવાલ નથી. બગીરથની માતા હંયાત હતાં, ને નિરૂ બહેન ગુમાયલાં પાછાં સાંપડ્યાં હતાં! હાલ તે ગુમાયલાં જ છે. ને કદી સાંપડે, તોયે તમને શી હરકત છે? એ બાઈ અદેખી કે અજખામણું નથી. તે તમારી સેવા ઉઠાવે તેવી છે!”

“પણ એવા સંજોગમાં આવવું શા માટે જોઈએ?”

“તે તમારી મરજીની વાત છે. ભાગ્યયોગ બળવાન છે.”

“ભગીરથ પુત્ર અહીં છતાં, તેમને તેઓ મળ્યા હોય, એમ પણ જાગતું નથી—કેવા કહોર?”

“કદાચ તેને ખચર નહિ હોય! કેમકે ભગીરથ તો હરદાર ગુરૂકૂળમાં હતો!”

“હશે, પણ ત્યારે તમે કહો છો, તેમ નિરંજનીનો પુત્ર સુરથ ક્યાં છે?”

“તે મા-દીકરાની મને ખચર નથી. હું તો હાલમાં મ્હારી વ્યાધીમાં પડી છું. પરંતુ મ્હારી તો તમને એ સલાહ છે, કે સુમનરાયથી તમે સુખી થશો. કેમકે તેમનો તમારા પ્રત્યે ચાહ છે. એકવાર મેગેઝીનમાં તમારો ફોટો આવેલો, તે મને બતાવેલો હતો. ને ઇચ્છા પણ જણાવી હતી. વળી તમે મુંબઈ આવ્યાં, ત્યારે પણ કદી જોયાં હશે, માટે સ્નેહનાં લગ્ન સુખકર ગણીને શુભ મુહૂર્ત જોઈ સુખી થઈ જાઓ!”

“હાલ તો સુમનરાય રજપુતાનામાં ગયા છે, ને વળી મ્હારે કુટમ્બ ક્ષેશ ચાલે છે; પિત્રાધ્યૌ કોર્ટે ચડેલા છે, તેનો નિવેડો આવ્યા વિના હું લગ્ન કરી શકું, તેમ પણ ક્યાં છે ખહેન!”—

“પ્રભુ સા સાઈ કરશે, પણ કહો, મને ક્યારે મુંબઈ જવાની રજા આપશો?”

“સુમનરાય આવ્યા પછી હું એકલી કેમ રહી શકું!”

“તે તો ઉદયગદના મહારાજની મહેમાનીમાં તક્લીન થઈ ગયા હશે; રાજ્ય-પરોણાનો ભરંસો નહિ!”

“ત્યારે પ્રભુ ઇચ્છા-પણ મને તમારી વર્ણવેલી વાત ઉપરથી એમ લાગે છે, કે મ્હારો નિવાસ મુંબઈમાં થવો અશક્ય છે. જો સુમનરાયની પત્નિ હૈયાત હોય, તો કદી પણ હું લગ્ન નહિ કરી શકું! તેમજ તેમણે પોતાની ધર્મપત્નિનો ત્યાગ કર્યો હોય, અને બાળકો પ્રત્યેની ક્રરજ પણ વિસરી ગયા હોય, તો લગારે વિશ્વાસ રાખી

ન શકુ; કેમકે મ્હારે માટે પણ તેવો પ્રસંગ કાં ન આવે?" મંદારિકાએ દુખાતા ને દુભાતા દીક્ષે પોતાની પ્રિય સખી સમજીને, મધુરી કને ખુભાસો કર્યો—

“ભાવીયોગ મિથ્યા થવાનો નથી. પ્રભુએ સર્વ માટે, સર્વ વસ્તુ નિર્માણ કરી છે; જાપાનમાં ક્યાંથી સ્વચ્છાતિની કન્યા મળી શકે? હરદ્વાર ને બનારસમાં તમારો ભેટો ક્યાંથી થઈ શકે? વિધીક્ષેખ બળવાન છે. માટે હાલ ખોટા સંકલ્પ ન કરશો. પ્રભુ સૌ સાફ કરશે. સુમન સાથે તમારો લગ્નયોગ નિર્માણ થયો હશે, તો તમારા સદેહ કંઈ કામ આવવાના નથી. માટે ધાર્યું દેવનું થવા દો, ને તેમના પર ભરસો રાખો! આ જીવોની અમારા ભાગ્યે જળમાં આગ ઉત્પન્ન થઈ છે, છતે ધણીયે વિધવા અવતાર આવવાનો દેખાય છે, તેનું કેમ કરીએ? માટે પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે!”

હજી આ પ્રકરણ ચાલે છે, ત્યાંજ મુંબઈથી અરજન્ટ ટેલીગ્રામ આવ્યો, અને મધુરીને ત્યાંથી ઉપડવાનું હતું. મંદાર બહુ દીક્ષગીર થઈ, કેમકે સુમનનો સહવાસ પસંદ કરવાનું વિમાસણ રૂપ થઈ પડ્યું.

પ્રકરણ ૩ જી.

મંદારિકાને મધુરીની ભેટ?

“બહેન મંદાર? તમારો ને મ્હારો પરિચય જો કે બહુજ થોડો છતાં, તમારી ઉચ્ચ મનોભાવના, અને પ્રેમાળ હૃદયથી મ્હારા મન ઉપર ઉંડી છાપ પડી ગઈ છે; અને હું આશા રાખું છું, કે તમે એક લાયક માઆપની કન્યા, ફક્ત ફળવંધુ, અને એક પુનર્નીય માતા ગણાશો! તમને શીખામણના શબ્દો કહેવાની જરૂર નથી.

કુદરતે જેમ તમારામાં રૂપ આપ્યું છે, તેમ કહાપણનો પણ દરિઓ ભર્યો છે; તોપણ હું અહીંથી મુંબઈ જઈ, તે પહેલાં બે બોલ કહેવાની છુટ લઉં છું.” મધુરીએ, સહવાસ છોડતી વેળા કહ્યું.

“કહો, મ્હોટાં જ્હેન, કહો! મ્હારાં વડીલ માતા જેવાં તમને હું ગણું છું, ને તેટલાજ માટે મેં મ્હારા ભાવીની ચાવી તમારા હાથે બનાવવા ચાહી છે, મ્હારા સુખ દુઃખનાં હવે હું તમનેજ જોખમદાર ગણીશ!”

“જો જ્હેન! માતા તો જન્મ આપે, કર્મ નહિ; ગોર તો પરણાવી આપે, ધર ચલાવે નહિ! એ વિવેક વાર્તામાં કહેવું સારું, બાકી મનને ગમ્યું તે મોતી! મ્હારાં માબાપ કંઈ મ્હારાં શત્રુ હતાં? પણ ભાગ્ય અવળું પડ્યું, ત્યાં તેમનો શો દોષ? મારે માત્ર એટલુંજ કહેવાનું છે, કે તમે હવે યુવાવસ્થામાં છો. અગ્નિ-ધૃતનો સમાગમ પ્રવાહી બનાવે છે! સુધરેલા પણ વિચાર વગરના નકલી મનોવેગને દાબી રાખજો. ધર્મ અને વિવેકને વિચારજો. તમે બાળક અને સંસારથી અજાણ, અટુલી અવસ્થામાં છો-ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સર્વથી થતો નથી. મોહ અને પ્રેમ બન્ને વસ્તુ યુવાન-આનંદને આંધળાં બનાવે છે-લગ્ન કર્યા પછી જેમ ઠીક લાગે, તેમ કરજો; તમે હાલ એકલાં છો-અને થોડો સમય વ્યતિત કરવા માટે હું તમને આ એક ન્હાનો નિબંધ* આપું છું; મહિલા સમાજમાં એક વિદ્વાન લેખકે મૂકેલો આ પ્રબંધ મનન કરવા યોગ્ય છે. સારો ઉપયોગ કરવા અર્થે, આશિર્વાદ યોગ્ય આ વાંચન છે. તે તમે નિવૃત્તિ વેળા વાંચજો, ને તેનો સારો ઉપયોગ કરજો.” મધુરીએ તે નિબંધ

* “મહિલા સમાજ The women her charm & Power: નું સંક્ષિપ્ત કથન.

મંદારને આપ્યો-

“મ્હારાં સાચાં સ્નેહી ! તમારો ઉપકાર થયો, જગતમાં સાંકે લગાડીને રાજી કરનારાં, અને છાપરે ચડાવીને ખેડકાવનારાં તો બહુએ મળે છે, પણ ખરા હૃદયથી પોતાનાં ગણીને અનુભવસિદ્ધ તથા હીત-કારક માર્ગ દર્શાવનારાં વીરલાંજ હોય છે; તમે મ્હારી માતાજીની મરજ સારી છે, હું તે ઉપકાર કેમ બૂલીશ ? ”-મંદારે ગદગદીત કંઠે મધુરીને ભેટી પડતાં કહ્યું.

“મંદાર ખેન ! તમારું સાંભાગ્ય વૃદ્ધિ પામશે. તમે સુખી થશો. મ્હેં તો માત્ર માનવી-ધર્મ બજાવ્યો છે, તેમાં ઉપકાર કે બદલાની કશી જરૂર નથી. માત્ર એટલુંજ કે જો મ્હારો આ અભિ-પ્રામણ્યો દેહ પડી જાય, તો મ્હારાં એ નિર્દોષ બચ્ચાંની કોમવાર ખખર-એટલું બોલતાં મધુરીનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું, ને અશ્રુ છોડી મુક્યાં. મંદાર પણ રડી પડી; સ્નેહના સાચા દૈવી-અર્થો પ્રકટી નીકળ્યા.

“મ્હારું આ વચન છે, કે પ્રભુ તમને સુખી કરે. તદ્દપિ જ્યારે પણ મ્હારી સેવાની જરૂર પડે, ત્યારે સંકોચાયા વિના મને બોલાવજો, યા આજ્ઞા ફરમાવજો. હું તન મન ને ધનથી તમને સેવા આપીશ.

“તમારી મને ખાત્રી છે, ખેન ! ત્યારે હવે હું રજા લઉં છું. પણ હવે એટલુંજ કે મન માને, તો સુમનરાયનો સ્નેહ સ્વિકારજો-ને માખાપ પ્રત્યેની ફરજ, લજ્જા અને કર્મ વિસરશો નહિ.” આટલું કહીને મધુરી રવાના થઇ, મુંબઇ તરફ પ્રયાણ કરી ગઇ-મંદારિકા અટુલી થઇ !

વાંચનાર ! મધુરીએ આપેલી પત્રિકામાં શું હતું, તેનું અધ્ય-યન, મંદાર સાથે તું પણ કરી શકશે-

પ્રકરણ ૫ મું.

બાળકોના અપહરણથી દિવાની બનતી મધુરી.

બાળકોનાં નિર્દોષ સુખ અને માયાળુ માતાના હૃદયની કથાઓ મહાભારત, ભાગવત અને રામાયણમાં, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી નાટકો તથા વાર્તાઓથી વાંચનારાંઓનો ખ્યાલ હશે, કે માતૃપીતા અથવા પતિના વિયોગનું સંકટ, સુંદરીઓ સહન કરી શકે છે; પર્વતના પ્હાણ સાથે, કે આકાશના દેવ સાથે, જમીન અને દરીયા સામે કે આકૃતના અનેક જાતના પીળા ઓધ સામે લડી શકે છે, પરંતુ બાળકોના વિયોગ સામે એક વિકરાલ વાઘણ છતાં નરમ બળહીણ બકરી જેવી બની જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના અપહરણથી દિવાની બની જાય છે.

મધુર મોહમાં લપટાયલા કેટલાક જુવાન પુત્રોને યાદ રાખવાનું છે, કે પતિને જે નજરે જોઈને માઆપોના-ખાસ કરીને માતાજીના માયાળુ હૃદયનો તિરસ્કાર કરી, તેના અનુભવ સિદ્ધ ઇપકાથી બેપરવા બનીને સુધારાના સંગમપર ચડી જઈ, જે જે દુરાચરણ ચલાવે છે, તે તમે પોતે અચ્ચાંનાં માઆપ થઈને તે હાલત જોયા પછી વિચારજો; પણ તે પહેલાં જો સારાં શિક્ષણથી ધડાયલા હોય તો જરૂર એક ખરા ઇશ્વરના નામને ઓળખીનેજ માઆપોને પાળતા રહેજો.

બનારસમાં મધુરીને તાર મળવાથી, તે હાંફતે શ્વાસે, ને ઉઠીને કોહીએ એકદમ મુંબઘ આવી પહોંચી! આહા! અહીં આવતાં તેણે શું સાંભળ્યું?—પોતાના બે ઉછરતા પુત્રોનું અપહરણ! પોતાના આશાધાર વહાલા પુત્રોનો વિયોગ? કોણ કહ્યું, યા કેમ

ચાસી ગયા, તેનો કોણ પતો આપે ! ચોમેર જગત તો શત્રુ થઈ પડ્યું હતું ! દુઃખ મધુરી એક સુખવાસી માથાપની લાડકી પુત્રી છતાં, સાસરાનાં સુખ મેળવવાની અભાગી રહેલી, તે છેવટે પાછી અભાગીજ રહી !

“અભાગી તારામતી ! આખરે પતિયે પણ તને તજી ! અને એકનો એક પુત્રાધાર, તે પણ ગયો ! ત્યારે હવે શા માટે જીવવું ? ઓ સમુદ્ર ! તારા તરંગો ઉછાળીને આ પામર જીવડને તારી બોદમાં દાખી દે ! આકાશ દેવતાઓ ! તમારી જુદી જુદી શક્તિઓથી આ લાચાર અજાણને તમારી તરફ ખેંચી દેહો ! ઓ અગ્નિ દેવ ! મરી ગયા પછી તો તું નકામો દેહને બાળે છે ! ચિંતામાં પડ્યા પછી તો તારાં જોર ચાલી શકે છે, ને તું ચલાવે છે, પણ જીવતા દેહે વિનાશનીએ દઝાતી-ખળતી ને કંપતી આ કોમળ મનની અજાણને ભસ્મ કરી દે ! ઓ વાયુ ! જો અગ્નિ દેવ નથી માનતો, તો હવે તું જ ગરમીને હરીને આ દેહમાં પ્રાણ-વાયુ સાથે મળી જ-ને અત્યંત શરીરને ભૂમિ સાથે મેળવી દે ! વરણ દેવ અને સાગરદેવ તો મળથીજ દુર જઈ બેઠા ! પહાડ અને દીશાઓ પણ શુન્ય થઈ ગઈ ! સૂર્ય-ચંદ્ર ને અગ્નિ-વાયુનાં સ્વરૂપો પણ અવળાં થયાં, તો હવે શું કરે ? શું મારો સૂર્યવંશી રાજા હરિશ્ચન્દ્ર પણ અવળો થશે ? શું સત્યતાના અંશે બળી જશે !”

આત્મ વ્યાકુળી-વિભાવરી બનેલી રાજા હરિશ્ચન્દ્રની મહારાણી સતી તારામતી, દિવસની હાલતમાં બેભાન બનતા હતી, તેવીજ, અહીં તેથી પણ વધારે ભયંકર હાલતમાં આવી પડેલી મધુરી હૃદય કાટ રૂદ્ધન કરી, પથ્થરને પણ પીગળાવતી હતી; અનાધાર વરસતા વરસાદને પણ અશ્રુ જગથી સરભાવતી હતી. જમીન બીગળવતી હતી.

કોણ છાની રાખે ? કોણ આશાસન આપે ? કોણ કહે કે તું મહારી છું ! દીકરી છું, કે વહુ છું ! માતા છું કે પ્રિયા છું ! પહે, તે ભોગવે ! ! અફસોસ !

વાંચનાર ! જગતમાં ચડતી-પડતી તો સાને માથે આવે બપ છે. વખત તો તાપ-છાંયડી પેટે આવ્યા કરે છે, પણ રાત ઉપર રાત પડે, એવી ત્રાસદાયક આફત આવે છે, તે સહન કરનાર તો કદી કરતાં હશે, પણ જોનારનાં હૃદય પણ કંપાવીને અશ્રુધાર ચલાવે છે ! નીરના દુઃખની તો અવધી આવી રહી, પણ આ મધુરી જેવું કોમળ પાત્રની કેવી ગતિ થઈ ! પતિએ તણ, ને પુત્રો પણ ગયા, ધીમત જેવો મહાકાળ શત્રુ હવે પુટે પડ્યો. સંધવા છતાં વિધવા બનાવાને ન્યાતીજનો સામાં થયાં અને તો પણ તે પિતાના દ્રવ્ય તથા મીઠકલની ટ્રસ્ટી તરીકે, અને શત્રુ-જગત સામે ખડી રહેવાને એક હિમ્મતવાન મરદ તરીકે કોનાથી ઉભી રહી હતી ? પુત્રોથી !-

પુત્રો ગયા-બધું ગયું. હિમત ગઈ, અને વખત ફાવી ગયો ! આખરે અબજાનું શું ગળું ! દીવાની બની ગઈ-અરેરે, ચોમેરે શત્રુઓએ ઘેરી લીધી-દશાએ દીવાની કરી દીધી ! બાવી !

મધુરીપર આફત ગુજરે છે. એ બધું વૃતાંત હાલ બાજુપર રહેવા દે ! પુત્રો સૂર્યકાન્ત અને ચન્દ્રકાન્ત ક્યાં ગયા, તેની હાલ તપાસ રહેવા દે, વહેમી કનક ક્યાં ન્હાસી ગયો, ગુમ થઈ ગયો, તેને પણ જવા દે. પ્રથમ આપણે સુમનની અને મંદારિકાની વચ્ચે જે સાગર ઉછળ્યો છે, તે તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૬ હું.

મંદારિકાનું પૂર્વ પ્રતિ દર્શન.

(સ્વપ્ન માગે ભવપ્રવાસ)

પૂર્વ જન્મ અને પુનર્જન્મનાં સાક્ષાત્કાર સિંદ્ધાન્તો, શાસ્ત્ર-
ત્રેતાએ જુદી જુદી રીતે વેદ-વેદાન્ત, અને ઉપનિષદોથી બતાવી,
આપણી માનસિક સિદ્ધિને અવિચળ કરી દીધી છે. અવતાર સિદ્ધિને
છિન્નભિન્ન કરી નાંખનારા, કેટલાક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોના અનુભવ
હાલમાં ફરી મયા જણાય છે, અને જે નાસ્તિક મતવાળા હતા, તે
પણ જર્મન કેસરની આપ બુદ્ધિથી ચાલતું યુરોપી રણયુદ્ધ પછી
પ્રભુત્વ અને તેનાં અસ્તિત્વને માન્ય કરવા લાગ્યા છે. સમયની બલિ-
હારી છે! જગત બદલાય છે, કે જગતની વૃત્તિ બદલાય છે, તે વાત
બાબુપર રાખીએ, તે પણ શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાન્ત બદલાતા નથી. માનુષી
પ્રકૃતિની ત્રિગુણી અવસ્થા, જેને જગૃતિ, સુષુપ્તિ અને નિદ્રા કહેવામાં
આવે છે, તે અવસ્થામાં કર્મનાં પ્રતિબિંબો અનેક રીતે પ્રદર્શિત
થાય છે, ને તે રીતે કોઈવાર ન ધારેલું, કહ્યેલું, કે ન જોયેલું પણ
દેખાય છે; આ સર્વ પૂર્વકર્મના પડછાયા સિવાય બીજું શું ?

મંદારિકા એક ઉત્તર પ્રદેશના ઉચ્ચ અને કુલીન નાગર કુટું-
બની કન્યા, અને તે કેળવાયલી તથા ચતુર છે, એ સમજાયલું છે.
તેનાં માબાપ અકાળ મરણથી સ્વર્ગસ્થ થયાં, ને તે પ્રસંગે સુમનની
ચાં હાજરી હોવાથી, તથા પૂર્વનો ઋણાનુબંધ મળવાથી ભાગ્યની
દોડી લાગી રહી, પણ હજી સંસ્કારથી જોડાવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો;
કંઈક મંદારના મનમાં વિઘ્ન થયો, અને કંઈક સુમનના મનમાં

સંતાપ થયો. સુમનના વિચિત્ર વેગથી, ને તેના જતાંતની કંઠક રેખા જણાવાથી મંદારને શંકા થઇ, ને તે ખરી હતી; તેણે મધુરીપર વિશ્વાસ રાખ્યો, ને તેની કનેથી જે હકીકત મળે, તે ખરી મણીને પછી લખ કરવું. આ નિશ્ચયમાં તે નિષ્ફળ નિવડી, કેમકે કંઈ મધુરીએ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું નહિ !

મધુરી બિચારી બનારસમાં આવી ચડી, તે કંઈ મંદારને માટે નહિ, પણ અલખત મંદારિકાના પત્રથી તેને આકર્ષણ થયું. સુમન વળી આ ત્રીજી સ્ત્રીના મેળાપમાં ક્યાંથી મસ્ત થયો, એ જાણવાના, અને પોતાનું દુઃખ રડીને, સલાહ-શાન્તિ મેળવવાની, મંદારે તક આપી, તે દેહેવાની મધુરીની ઇચ્છા તથા મુબદ્દમાં ઉડેલા પોતાના ભાવ-દાવાનજમાંથી દુર થઇને, બનારસ જેવા તિર્થધામમાં, સુમનના આશરા તળે-યાને દેખરેખ તળે નિર્ભય રહેવાનું પણ ગમ્યું; તે ઉપરાંત પોતાના એ પુત્રાને શિક્ષણ આપવાની પણ સારી તક હાથ આવશે, તે પણ સાથે મળ્યું; ને તેથી તે અહીં બનારસમાં, ખાસ મંદારિકાના પત્રથી આવી, પરંતુ તેને પણ સફળતા મળી નહિ !

મંદારિકાને, મધુરીએ જતાં જતાં થોડું સમજાવ્યું, અને તે પહેલાં તો સુમન પોતેજ ત્યાંથી રવાના થઇ ગયો, એટલે મંદારની વિભ્રમણા વધી પડી. મંદારને એમ પણ કલ્પના કાં ન થાય, કે કદાચ મધુરીના આવ્યા પછી સુમનનું મન ફરી ગયું હોય, ને તે કંઠક પ્હાને ચાલી ગયો હોય ! અથવા તો એમ પણ કાં ન થાય, કે પોતે જે હાલતમાં મળ્યો, તેથી ઉલટીજ સ્થિતી જાહેર થવાથી, મંદારિકાનું અપમાન દેહેવા કરતાં ન્હાસી છુટવું વધારે સારું ગણ્યું ન હોય ? ગમે તેમ હોય, પણ મંદાર, વિમાસણમાં તો પડી તે પડી !

મંદારને વિશેષ તો વિચાર કરવાનું હાલ એ હતું, કે તેના પિત્રાઇઓએ વારસા-હિસ્સા માટે મંદારની સામે કેસ માંડ્યો હતો.

એ કે મધુખ સિદ્ધાન્ત મુજબ અને મરનાર પિતાના વીલ પ્રમાણે તેની સ્વેપાછાંત મિલકતમાં તેના પિત્રાઈઓ કંઈપણ ભાગ માગી શકે નહિ, તે છતાં આ છોકરીને સતાવવા, તથા ખાસ કરીને તે પોતાના કુટુંબની કન્યા કોઈ પારકા દેશમાં ધન સહિત જાય, તે જોઈ શકવાના ઇર્ષા ભર્યા રોષથી આ તોફાન ઉભું કર્યું હોવું જોઈએ ! વળી મરનારની ક્રિયા કર્યા બદલ પણ કોઈ વિચાર કરીને છેવટે પિત્રાઈને થોડું અપાવશે, એ પણ સામાપક્ષે ધારેલું હશે; તે ઉપરાંત જે લાંબી લાંબી વાતો કરીને, ભય તથા અશાન્તિને લીધે જીવાન છોકરી ડરી જાય, તોય લાભ થાય, એ રીતે અનેક ત્રાસનાં ફળ આપવાને આ પિત્રાઈ ગીધડા તૈયાર હતા; પણ મંદાર કંઈ ગુજરાતી પ્રજા જેવી પોત્તી નહોતી, તે તો બહાદુર આપની ભેટી હતી—તે ઉત્તરપ્રાંતના શિતળ વેગવતાં ઝરણાંનાં પાણી પીને ઉછરતી હતી, તથા બંગાલ જેવા વીર-પ્રદેશમાં જન્મીને કેળવણી પામી હતી, તેમ તેના બેરીસ્ટર મિ. મનહરકુમારે બીડું ઝડપ્યું હતુ, કે મંદારિકાનેજ વારસાધિકારી ઠરાવવી; આ હિમ્મતથી તે મસ્ત રહેતી હતી—મનહર કુમાર એક નાજુક વયનો અને ચહેરેદાર બંગાળાસી જીવાન હતો. અને તે અલ્હાબાદની હાયકોર્ટમાં પ્રેક્ટીસ કરતો હતો.

સુમન સાથે એકવાર મનહરકુમાર બેરીસ્ટરને મંદારિકા મળી હતી, ને તે પ્રસંગ પછી સુમન તથા મંદારના મનમાં, દષ્ટિમાં, પ્રેમમાં ને આત્મસ્લાધામાં વધારે અંતર દેખાતો હતો—પણ પ્રકટ કંઈ નહોતું !

મંદાર એક રાત્રે ભરનિદ્રામાં સુતી હતી; તેને સ્વપ્નમાં પોતાના પૂર્વાવતારનો પ્રસંગ પ્રકટયો! જે કે મંદાર તે શુંજાણે કે આ વાત પૂર્વની છે !

વાંચનાર ! ત્યારે આ સ્વપ્નનો બધ્ય અને રસાળ પ્રસંગ વાંચવો હોય તો “વર-ધેલીવનિતા” પુસ્તક, હાથમાં લેજો, ત્યાંથી તને મૂળ વૃતાંત મળશે.

જાપાનમાં સુમનનો મેળાપ, માતૃપીતાનો અકાળ મરણ-પ્રસંગ, અને વીરમતી નામે મંદારિકા, પૂર્વાવતારની વિરાંગના, તે સાથે સુમનનો વિવાહ-તે પછી મુઝમ્મદ પ્રયાણ, અને ત્યાં પુત્ર પ્રસવ થતાં થયેલું મરણ, એ સર્વ જોયું; પણ અવશાનપર પોતાના પુત્ર ભગીરથને જોયો, અને નીરને પણ જુદા નામે જોઈ, ને રમરણ થતાં એકદમ ચમકી; આંખ ઉઘાડતાં કંઈ નહતું, પણ થોડાજ કલાક પછી તેણે ખરેખર સ્વપ્નામાં જોયેલો ભગીરથ નજર આગળ આવી ઉભો રહ્યો:-

આહા ! તેને જોઈને જાણે એકાએક મંદારિકાને પ્રેમાવેશ ઉત્પન્ન થયો, ને તેનું વૃતાંત સાંભળ્યું !

ભગીરથ અહીં કેમ આવ્યો હતો, તે હવે જાણીએ,

પ્રકરણ ૭ મું.

ભગીરથની ભેટ-નવો ભેદ !

“તહાઈ નામ ભગીરથ ?” મંદારિકાએ પત્ર લેતાં પુછ્યું.

“હાજી, હું ભગીરથ ! મીસીસ બિઝટે અને મોકલ્યો છે.” ભગીરથે એ હાથ જોડીને કહ્યું.

“વાર, આવ અહિં બેશ.” મંદારે પાસેની ખુરશીપર બેસવા કહ્યું, અને પત્ર ઉઘાડી વાંચવા બેઠી.

“મહારા હૃદયમાં શોક ને ગ્લાની કેમ થાય છે !” ભગીરથે મન સાથે પુછ્યું. ઘડીભર મંદાર સામે જોઈ રહ્યો.

“તું કોનો બાળક ?”

“વીરમતી-અરે, મારા પિતાનું નામ તો સુમનરાય”-એટલું કહેતાં તો ભગીરથ રડી પડ્યો! મંદારની આંખમાં દયાર્દ્ર ચિત્તે આંસુ આવી ગયાં!

“મેં તને જોયો હોય, એમ લાગે છે; પણ તું રડે છે, કાં?”

“ના જ-કંઈ નહિ! એતો મને-મને—”

“બોલ-બોલ! તને તારી માતા યાદ આવ્યાં, કે પિતા?”

“બન્ને-પણ તમને જોધને!”

“મને જોધને?” મંદાર હસી!

“હા, જાણે તમે મને મ્હારી માતા જેવાં બહાલાં લાગતાં ન હોય?” ભગીરથે નિર્દોષ બાવે કહી દીધું!

“પણ હું તો હજી પરણેલીયે નથી! હા-સમજી!” મંદારને લાગ્યું, કે રખે મધુરીયે, શાળામાં જન્મને, પોતાના ઉતરવાના સ્થળની, ને હું કદી સુમન સાથે લગ્ન કરીશ, એવી વાત કહી હોય, ને તેથી ભગીરથ બોલતો હોય!

“તમે શું સમજ્યાં, બાઈ? માફ કરજો, હું તમારી સાથે છુટ લધને પુછું છું; જો તે તમને ગમતુ ના હોય, અગર અવિવેક જેવું લાગતું હોય, તો હું ના પુછું! મને મધુરી માસી કહેતાં હતાં, કે હું જ્યાં ઉતરી છું, તે અહેન બહુ સારાં છે.—

મ્હારાં માજીને પણ તમે—

“ઓળખું છું, એમજ કેની?”

“હા-જી;” ફરીને ભગીરથ રડી પડ્યો.

“તને મ્હારી બા યાદ આવે છે, બાઈ?”

“કેમ ન આવે! તમારા જેવાંજ હતાં! પણ ખિચારાં ગયાં.

“શુજરી ગયાં, ને તે પછી તું કોના આશરામાં-કેટલો વખત રહ્યો? મને મ્હારી વાત જાણવાનું બહુ ગમે છે!”

“તે બધું તો મારાથી કહેવાશે નહિ, મ્હારી છાતી ભરાઇ આવે છે. હું બીજી વખત તમે કહેસો, ત્યારે આવીશ; પણ મારી બા ગુજરી ગયાં, ને મારા પિતાની પહેલી સ્ત્રી નીરબહેન, જે ગુમાયલાં હતાં, તે પાછાં મળ્યાં—તે પછી પિતાજી કંઈક આવી ગયા, ને મને હરદારના ગુરકુળમાંથી માતાજી બિઝંટ અહીં તેડી લાવ્યાં. તે પછીની હકિકત હું કંઈ જાણતો નથી—” ભગીરથને વધુ કહેવાની મરજી થઇ.

“તને જાણવાની ઇચ્છા થાય છે?”

“મ્હારા પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ હોત, તો હું જાણત—પણ મ્હારી કોઇ સંભાળ કે બાળ પણ હોતું નથી. નીર બહેન પણ દુઃખિ હશે. તેનો પુત્ર સુરથ પણ ક્યાંયે હશે!”

“તે બધો વાંક ત્હારા પિતાનો?”

“તે હું કેમ કહું! માતૃપિતાના અવગુણ કંઈ પુત્રથી કહેવાય?”

“ત્યારે જો તું મ્હારે ત્યાં રહે, તો?”

“બીઝંટ માતા મને રહેવા ન દેય! તમારો ને મ્હારો શો સંબંધ, કે હું તમારે ત્યાં ભારરૂપ થઇને રહું?”

“તું, સુમનરાયનો પુત્ર હોય, તો તે મ્હારીજ જ્ઞાતિનો છું, ને—

“તમે મારા પિતાને ઓળખો છો?”

“હા—પણ—

“મને વખત બહુ થઇ ગયો છે.”

“મ્હારા પિતાની વાત સંભળવા ગમતી નથી?”

“પણ તે નિરાંતે આવીશ, ત્યારે સાંભળીશ—મને કંઈ જવાબ લખી આપવાનો છે?”

“કહે જે, હું જાતે તમને મળી જઈશ—પણ તું—

“તમે ત્યાં આવશો, પછી હું તમારી ને બીઝંટ માતાની ઇચ્છા હશે, તો પાછો સાથેજ આવીશ—રજા લઉં છું.” ભગીરથ ઉઠ્યો—ને નમન કરી ચાલવા માંડ્યો.

“વાર, આવજો ! મુઝાઇશ નહિ. કંઈ જોઈએ, તો મને કહેજો !”

“વાર, બહેન !” એટલું ગદગદતે કહે કહીને ઝડપથી આવતો થયો. મંદારિકા, ધડીબર તે દેખાયો, ત્યાં સુધી જોઈ રહી; તેનાયે મનમાં કંઈક વિચિત્ર પ્રેમભાસ થયો—અને ભગીરથ ગયા પછી, તે એકાંતીજ પાસે પડેલા પલંગપર ઢળી પડી, ને ચોધાર આંસુડે રડવા લાગી.

પૂર્વની વાત ખરી હોય, ને પોતાના પુત્રને તે બીજા ભવમાં મળતી હોય, યા ગમે તેમ, પણ તેના હૃદયનો ભાર અશ્રુથી ખાલી થવા લાગ્યો.

શું તે ભગીરથની માતા વીરમતીનો નવો અવતાર છે ?

મંદારિકા પલંગપર અચેત પડી. એભાન બની ગઈ, ને ખરે તેના મગજમાં એક ચિત્ર આવ્યું.

સુમન, પોતાની મૃત પ્રિયાને યાદ કરતો હોય, મૃત વીરમતી, સૌભાગ્ય શુંગારે, તેને વાસના-દેહે આવીને દુર જોઈ આશ્વાસનનાં વચનો સંભળાવતી હોય, તેમ લાગ્યું.

ચિત્ર ખડું થયું, ને જળ-માર્ગેજ અલોપ થઈ ગયું. પછી ભગીરથ ભેટ્યો. ને મંદાર જાગી !

પ્રકરણ ૮ મું.

સુખના સરોવર ઉપર આશાનો બગ-ધ્વંસ !

કેટલીકવાર ખોટું થાય છે, તેમાંથી સાચું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ ઘણી વેળા સારામાંથી, જળ-અગ્નિવત્ દાનાવળ પ્રકટી જાય છે ! કુદરતની કળાને કોઈ પહોંચી શક્યું નથી. ભાગ્યદેવીની

અકળ લીલા, કોઈ જાણી શક્યું નથી. અલૌકિક સંજોગ, અનિવાય બનાવ, અકલ્પિત પ્રસંગ, અને વિચિત્ર મેળાપ, એક સ્વપ્ના તુલ્ય, પણ દૈવી ચમત્કાર સરખા અતુસંધાનરૂપ જોવામાં આવે છે; જળાશયમાં પવનનો ધીમે વેગ, જેમ જળની દહેરો દહેકાવે છે, તેમ સ્નેહનો આનંદ પણ તે રીતે ધૂમાવે છે; પણ તે લેહેરો, એવી રીતે અદૃશ્ય સમાધ જાય છે, કે તેની કલ્પનાજ થઈ શકતી નથી.

સુમનની ભાગ્યરેખા અને તેનો સ્થિતી-પ્રવાહ કોઈ રીતે કલ્પી શકાતો નથી. તેની યુવાની પર પડેલો આઘાત, તે પછી સુખમય સંસાર, અને તેમાં એકાએક ઉઠેલો ઉત્પાત કેટલો વિભ્રમણીય લાગે છે!

નીરની સંસ્કારી ભાગ્ય-છાંયડીપર કેવા કેવા તાપના પડછાયા પડતા રહે છે! ખરે, તે તો દયાજનકજ છે. બિચારી બલી સ્ત્રીના ભાગ્યમાં સુખજ નહિ! બચપણમાં માતા મરી ગઈ. બલી ભાભીના સહવાસમાં ઉછરીને અંતે સુખવાસીઆ સહવાસમાં આવી, તો ત્યાં પણ ધરની ઉડી વનમાં ગઈ, ને ત્યાં આગ લાગી! કોઈ પૂર્વના વંદર યોગે, ધણી-ધણીયાણી વચ્ચે વિપ્રાદ કૃપન્ન થયો-ને દેશત્યાગી થઈ ગયાં! ઉન્હાળાના પરિતાપથી નવાણો જેમ સુકાઈ જાય, ને વર્ષા ઋતુમાં વળી પુનઃ જળમય થઈને હસતાં-રમતાં દેખાય, તેમ વીરમતીના વિદેહ પછી પૂર્વ પ્રસંગ તાજો થયો. પણ ઉભયનાં અંતઃકરણમાં ઓછાપો, અવિશ્વાસ અને અન્નાનંદ રહેવાથી ભાગ્ય-પ્રવાહ નબળો પડી ગયો, ને રવડી ગયાં!—

આ બનાવ તો જાણે એમ માનીયે, કે જન્મ દુઃખિ તે જરા દુઃખિ! પરંતુ મધુરીના ભાગ્યનું પ્રતિબિંબ તો જુઓ! મુખે કનક પણ કોઈ રીતે રસ્તે ન પડ્યો. એક ગુણી, ધૈર્યશાળી, સુશીલ અને નમ્ર પત્નિ, ધનવંત પિતાની માનીતિ, ને જ્ઞાતી માતાની લાડકી પુત્રી, પોતાના કુચ્છદી પતિની સેવામાં પણ તત્પર છતાં, અનન્ય

અધર્મ, કૃતક કે કુસંગનું જોને સ્વપ્નુયે નથી, એવી દેવી સમાન મધુરીનો હાલનો સંસાર તો જુઓ ! અફસોસ ! સં-સાર ભલે કહે, પણ તેમાં કશોયે સારો સાર દેખાતો નથી. મંદારિકા પર સુમનને પત્ર, ઉદયગદ્દથી અત્રે વાંચવા આવ્યો. આહા ! ભાગ્યચક્ર કેવી રીતે ફર્યું, તો જુઓ ?

પરમ પવિત્ર પ્રેમાંગના-

મંદારિકા !

આલ્હાદળનક ઉભરાયલા અંતઃકરણથી, અને કંઈક નિવૃત્તિ તથા શાન્તિ થવાથી, તથા આશાનાં કીરણો ઝળકતાં જોવાથી, ને માત્ર એકજ મહા ભાવીના ખુલા પર પૂર્વદત્ત સંસ્કાર મધુર પંખિણીનો પરિચય સફળ નિવડશે, એ સચોટ માની લીધા પછી જે નિરાંત લાગે છે, તે સર્વ રૂપના આત્ર રસથી આનંદ પામીને પત્ર લખું છું. સ્નેહમાં વિવેકનાં અસ્ત્રો નિર્માળ થાય છે. મુર-વિદ્યાર્થીનિઃ, મિત્ર-મિત્રનો, અને પ્રેમી-પ્રેમનો બિન્ન મિત્ર પણ ચડતો ઉતરતો આગ્રહી વિવેક હોય છે, એ સુત્ર તમારા લક્ષ બહાર નથી !

મહેં, તને-વિવેક ત્યાગી લખું છું-જો પૂર્વાભાવ અનુસન્ધાય નહિ તો મિત્રતા કંઈ ગઈ નથી; ને તે છતાં છેવટ બન્ધુ-ભગિનીનો પણ સંસ્કાર જવાનો નથી; તેથી યુવાની, ધન અને અભાવથી મદમસ્તપણામાં ઓછું ન આવે, એટલા માટેજ ખુલાસો કરું છું, યાને સ્નેહ જેવો શાન્તિના આશ્રમનો ફિલ્સો તૂટી ન જાય, એ સુખ-દુઃખના શુકનો અવલુ થતાં અટકી ન જાય, તેટલા માટે આ પિંજણ કર્યું છે, તે ક્ષમા થશે.

હું તને-એકલી મૂકીને તો ગયો-પણ ના, મધુરી બહેન ત્હારી સાથે રાખીને ગયો-છતાં મ્હારા મનની વ્યાકૂળતા એટલી વધી ગઈ હતી, કે હું જે છુટો ન પડ્યો હોત, તો આપણા પ્રેમનું અશ્વ

સંબંધનું પરિણામ કંઈક ખોટું આવત ! જે કે સંસારી સંબંધમાં જોડાયું, એ તો આપણીજ ઇચ્છાની વાત હતી, કંઈ મૃત-માતપીતા એવા બંધનમાં મૂકી ગયાં નહતાં, તો પણ પરસ્પરના અંતઃકરણમાં એવો ભાસ હોવાથી-હાલ વિપરિત દશા જોઈ શકત !

હારા મનમાં ધીમે ધીમે કંઈક મહારા પ્રત્યે અભાવ વેગ કરતો મેં જોયો ! શા માટે ? તે હું કંઈ કહી શકતો નથી, પણ જે આવેશ મૂળ હતો, તે ના જોયો-પછી મધુરીની નિર્મળ પણ નિર્દોષ છતાં ગર્ભિત વાતથી તને સંકેતવિકલ્પ થયો હોય, યા ગમે તેમ પણ અમન ના લાગ્યો. અને સમય પણ વિશેષ દુર્ઘટ દેખાવા લાગ્યો.

ઉદયગદના મહારાજા જ્યારે દારિકાં પધારેલા, ત્યારે મને તેઓ પોતાને ત્યાં તેડી ગયા હતા. રાજા અતિ ધાર્મિક અને પ્રભુ પ્રતિ અન્ધશ્રદ્ધાળુ છે. તેમની ઇચ્છા મને પોતાની હાજરીમાં, કુટમ્બ-સેવ્ય માટે રાખવાની હતી. પણ કોઈ કલ્પિત યોગે મને ઉડાડ્યો, ને હું ખરે શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. હું ત્યાં શામાટે આવી ચડ્યો, તે વાત અમુક રાખ્યાથી, યા મહારી યોગ દશાની ખરી વાત ન જણાવ્યાથી, તને સાનંદાશ્રય થયું હશેજ, અને તેને કંઈક મર્મ, ભેદ યા શંકા જણાયાથી, તને તો હું દગારો, ધુતારો યા સ્વાર્થી લાગ્યો હોઈશ, પણ ના-તેવો તો હું નથી. પ્રેમનાં લક્ષણોનો વરતારો કોઈકજ કહાડી શકે-જાણી શકે છે. તેનાં અંગ-સુત્રો કંઈક વિચિત્ર જગતનાજ શબ્દ-કોષમાં સમાયલાં છે, ને તેથી જગતને જે ખોટું તથા ખીળું દેખાય છે, તેમજ વ્યવહાર અને વિવેક માર્ગને જે વિભિન્ન દેખાય છે, તેથી તે હલકું પડતું નથી. છતાં તને અભાવ દૃષ્ટિએ લાગ્યું હોય તો બલે, મને લાગ્યું નથી, ને તેથી હું તો નિર્મળતા જોઉં છું-

મહારાજાએ મને સેન્ટ્રલ કેલેજમાં જોયો-ઘડીબર તો ખમચી રહ્યા, પણ પછી જ્યારે મહારાજા મોં મલક્યું, ત્યારે તેમણે ખોલવાની

હિન્મત કરી-ને પુછ્યું. “અહીં ક્યાંથી, આ વેશે?” મેં તેમને બે હાથ જોડીને યથાધરીત ઉત્તર આપ્યો. તેના મનનું સમાધાન કર્યું, અને પૂર્વદશાની અશ્રુદ્વારા વીગત સમજાવી. તેમનો અતિ આગ્રહ મને સાથે લઈ જવાનો હતો. તે છતાં મેં ના પાડી, અને પાછળથી આવવા વચન દીધું.

હું તને ટુંકી વાત કહીને અરધું સમાધાન કરું, તે કરતાં આપણી અવદશાનો અંત આવતાં સુધી, થોડું ઘણું પણ છુપાયલું ભાગ્ય અને અસહ્ય દુઃખ પણ સહીને છેવટે સુખની સીમાપર ચડતાંજ બધું કહેવું શું ખોડું, તેથી મેં વધુ વાત ન કરતાં, ફક્ત આઠ દિવસમાંજ આવવાનું કહીને ગયો. પણ મધુરીએ તને ટુંકી કહાણી કહી હશે, ને તને સંતોષ થયો હશે. મધુરી ત્યાં કદાચ હશે નહિ, નીકર મને તે તો જરૂર પત્ર લખત, પણ હવે તુંજ ખચર આપજો. તે ક્યાં છે? કેમતું શું થયું છે? ને તું કેમ છે? મને તો આ રાજ-કુટુંબે જાણે ઝકડી લીધા હોય, એવી દશા છે; પણ તે છતાં મને તારા પ્રેમ જેટલો મોહ કે લોભ લાગતો નથી. કહે-મ્હને શી આંશા છે? તારા પત્ર પછીજ હું માફ પ્રવાસી -મન, આગળ ચલાવીશ-સ્નેહીને, વિયોગ તો યમ જેવો લાગે છે-સ્નેહી પોતેજ શત્રુ-રૂપ દેખાય છે, પણ તે સમુદ્રની ભરતી પેડે! જ્યારે બન્ને મળે છે, ત્યારે શાન્તિ થઈ જાય છે, ઉભરા સમાધ જાય છે, ને તેજમાં તેજ મળી જાય છે! અસ્તુ—

દર્શનાતુર

સુમન.

આ પત્ર વાંચતાં પહેલાં તો મંદારનું મન ચક્રોળે ચડી ગય-લુંજ હતું, સુમનના આત્મારામે પણ પરોક્ષ જાણી લીધું હશે, કેમકે મંદારિકા વિમૂખ થઈ ગઈ, એ નકી છે. સુમનના પત્રની કશી દર-કારુ કર્યા વિના; લાંબાં લય અને ગોળ ગોળ કથનો પર કાન દીધા વિના, તેમજ તેનો કશોયે પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિનાજ અલ્લાખાદ ચાલી

ગઘ! મનહર કુમાર રાય બેરીસ્ટરના બંગલા તરફ હૃદય ને દષ્ટિ પહોંચી ગઇ! તારથી ખબર આપી દીધી કે મંદારદેવી સ્ટોટ ગઇ છે, પણ હજી બનારસના સ્ટેશનપરથી ગાડી ઉપડે, ત્યાં તો મંદારને એક અજબ ખુશાલીનો તાર મળ્યો કે—

“કેસ તમારા લાલમાં ચુકાયો છે.”

આ ખબરથી તો મંદારને વધારે ખુશાલી ઉત્પન્ન થઇ, અને રીપ્લાઇ આપ્યો કે—

“હું તમને મુબારકબાદી આપવા નીકળી ચુકી છું. અને ‘રીસીવ’ કરજો!”

આહા! મંદાર કેટલી હર્ષાતુર થતી, પોતાના ધારાના હિમાયતી પર શીદા થઇને વિજયનાદ કરતી દોડી હશે? પ્રતિપક્ષીનાં કાળાં મોં થયલાં જોઇને, અને પોતાના યંગ બેરીસ્ટરની કુશળતાનું સુકળ મળેલું જોઇને, તે એકદમ બેવડી હર્ષાતુર થઇ રહી. જો કે હજી બેરીસ્ટરને તેણે નજરે જોયો નહતો, પણ બહુજ વખાણુ સાંભળ્યાં હતાં, ને માત્ર એટલું જોયું હતું, કે તે વર્તમાનપત્રના ફોટામાં દેખાવડો, હસમુખો, ને ભવ્યકાન્તિવાળો લાગતો હતો. મંદારને તે ગમતો હતો; પણ તે વેળા બીજા ભાગ પર તેમની દષ્ટિ આડી હતી, હવે તેનીજ સામે સીધી થઇ ગઇ, દુધમાં સાકર મળી ગઇ! પ્રભુ જાણે, વળી નવું પ્રકરણ કેવું નીવડે છે! પણ જ્યાં સગુણી અને સ્વરૂપા સુંદરીની મનેચ્છા, પોતાના ભાવી ક્ષેત્રમાં લાવવાની હોય, તો એવો ભીષ્મ જેવો કયો વીરનર હોય, કે જે પિતા ખાતર, આવતા વૈભવને અફળ દશામાં મકે?—

મંદાર તો રેલ્વેમાં રવાના થઇ, ત્યારે સુમન પણ ઉદયગદ્યથી મોટારમાં રવાના થયો! મંદારને જ્યારે અભાવ થયો, ત્યારે સુમનને કાં અધીરાઇ નહિ થઇ હોય! ઇશ્વરેચ્છા—જોઇએ કે હવે શું થાય છે? હાલ તો સુખનાં સરોવર પર આશાનો બગ—ધ્વંસ થયો છે!

પ્રકરણ ૯ મું.

આશાના તરંગો—શ્રીધાની મહત્તા!

મંદારિકા, બનારસથી અલ્હાબાદ તરફ જવાને રવાના થઈ. અ-
દુલી જીંદગી અને સ્ત્રીજાતનાં વિચ્છેદન મન પર નવા પ્રિય જન પ્રત્યે
કંઈક કુદરતી દીક્ષા લાગ્યું હોય, મોહ થયો હોય, એવી અધ-શ્રદ્ધા
એસવાથી, તારમાં અટકાયત થયેલી છતાંયે તે ચાલી, પછી ભલા
માટે યા ગમે તે કુદરતની ઇચ્છા પ્રમાણે. પણ ચાલી.

ફર્સ્ટ ક્લાસ લેડીઝ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં શાન્ત નિદ્રા આવી જાય,
અને શિતળ પવનની મધુરી ધીરી હલેકીના તરંગો, અંગ પર પ્રસાર
થવાથી, દુઃખિ મનને પણ શાન્તિ થઈ જાય, એટલું છતાં, મંદારનું
મન કંઈક ચક્રોળે ચડી ગયું—સુમન પ્રત્યે તેનો અભાવ શરૂ થઈ
ગયો. સુમનના પત્રનો કશો પ્રત્યુત્તર નહિ આપવાની મનેચ્છા હતી,
છતાં થોડી લીટી લખી હતી—પણ તે પત્ર ટેબલ ઉપરજ પડી રહેલો
હતો, એ ભાન ઉતાવળી મંદારને રહેલું નહોતું, ને તેથી કંઈ નુક-
સાન પણ નહોતું, પણ કુદરતનો ભેદ કંઈક જુદોજ હતો.

મંદાર, અગ્નિચંદ્રમાં એસીને ચાલી! પોતાના ભાવીનો તંત્ર જો
યુવાન બેરીસ્ટર સાથે બધાય તો? બન્નેનાં હૃદય એકત્ર થઈને વિશુદ્ધ
પ્રેમનો લ્હાવો મળે તો કેવું સારું! પ્રભુ જો એ ગુણી નરના હૃદયમાં
આ ક્ષુલ્લક અને નિરાધાર મંદારની દયા આવે તો કેવું ભલું!
કેવો સુંદર યુવાન છે? કેવો હિતચિંતક અને ફાંકડો પુરુષ છે? કહે
છે કે કાયદા સંબંધી તે બહુ પ્રવીણ અને ન્યાયાસનનો માનીતો
જુવાન છે. વળી દેખાવડો અને બાહોશ છે. પેલા સુમનરાય જેવા
પણ—ચોર અને બહુરૂપીને પલ્લે પડીને, જીવન ગાળવા કરતાં આ

મહાત્મ મનોમયી ભાગ્યશાળી પુરુષના હૃદય-ઝુલા પર ઝુલાવાનું મળે તો કેવું સાઈ ? દીનદયાળ ! કૃપાળુ પ્રભુ ! હું અખળા અનાથ છું; મ્હારી તરફ દયા કરીને મને એવા પ્રતાપી, પ્રાગલ્ભી અને પુરુષાર્થ પતિ મેળવીને મ્હારા જીવનનું કલ્યાણ કરજો ! આ રીતે મનના આકૃંદમાં માર્ગ પસાર કરતી, રહેજ નિદ્રા પર ચડી, અને ઘડી પળમાંજ પાછી આંખ ઉઘડી ગઈ. નિદ્રા તો વૈરિણી થઈ, અને મન વિવ્હળ બની ગયું. અંતે બેગમાંથી નવો આવેલો ભગિની સમાજનો નિબંધ વાંચવા બેઠી.

નથી દીલ લાગતું આંચે પછી કર કામ કંઈ લહેવું;

નિયમ જનનો સદા એવો લગાડી ચિત્ત કંઈ દેવું—

“આટલાં આટલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાંથી કશું વર્તનમાં ઉતારવામાં આવતું ન હોય, તો તે તમામ ફાકટ છે, માટે એક ખાંડી વજન જેટલાં પુસ્તકો વાંચો, તે કરતાં તેમાંથી એક અધોળ જેટલું પણ વર્તનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરો.

જગતમાં અનેક શાસ્ત્રો છે, તે દરેકમાં નામ હું તમારી પાસે લેવા માગતો નથી, પરંતુ તેમાંથી તમે તમારા વર્તનમાં જેટલે અંશે ઉતારો તેટલું શાસ્ત્રનું રહસ્ય તમે પ્રાપ્ત કર્યું, એમ માનવાને કશી હરકત નથી.

આપણે અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ કરીએ છીએ, પરંતુ તે પાળવાને કંઈ પણ લક્ષ્ય રાખતાં નથી. તે યોગ્ય નથી જે જે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે; તે તે સચોટ રીતે પાળવી જોઈએ, દેહ પડે, તો પણ કરેલી પ્રતિજ્ઞા ચુકવી જોઈએ નહિ.

* * નિષ્ઠાથી કામ કરનાને જે ખીજ વિભૂતિઓની જરૂર પડે તે પ્રાપ્ત થશે, એવું ઇશ્વરી વચન છે.

* * “તમારો પ્રયાસ ભારે છે. મનોરથ પણ તેવોજ છે. ફતેહમંદ થાઓ એ ઇચ્છું છું.”

“સાથે એ પણ માણું છું કે—ક્યાંએ કૃત્રિમતા ન પેસી જાય, એ તપાસજો. અત્યારે ઘણાં કાર્યોમાં કૃત્રિમતા પેસી જાય છે, તે પછી ફળ કંઈ પ્રાપ્ત થતાં નથી.”

પોતાના કાર્યને વિષે તલ્લીન થઈ શકે, એવા કુરૂપોની હિંદમાં ભારે જરૂર છે. * * *

સ્ત્રિ કેળવણીને આપણે માત્ર કન્યા કેળવણીથીજ પહોંચી વળવાના નથી. હજારો કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરે બાળલગ્નનો ભોગ થઈ આપણી નજરેથી અસોપ થઈ જાય છે, તેઓ ગૃહિણી બને છે ! આ પાપી રિવાજ જ્યાં સૂધી આપણામાંથી નહિ જાય, ત્યાં સૂધી પુરૂષોને સ્ત્રિશિક્ષક બનતાં શીખવું પડશે. તેઓની આ વિષયની કેળવણીમાં આપણી ઘણી આશાઓ છુપાએલી પડી છે. આપણી સ્ત્રિઓ આપણા વિષયનું પાત્ર અને આપણી રસોયણ મટી, આપણી સહચરી, આપણી અર્ધાંગના, આપણા સુખ દુઃખની ભાગીયણ ન બને, ત્યાં લગી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે.

આપણામાં સ્ત્રિને હલકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે, તેને જરૂરથી ઉપેડવી જોઈએ. * * *

બીજી તરફથી વિષયાંધ થઈ આપણામાંના કેટલાક સ્ત્રિને દીંગલીદેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે ને જેમ કોકોરજને આપણે પહોરે પહોરે નવીન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે. આ પૂજકદોષમાંથી પણ નીકળી જવું જરૂરનું છે. * *

જેમ શંકર ને ઉમા, રામ ને સીતા, નળ ને દયમંતી હતાં, તેમ આપણી સ્ત્રિઓ આપણી ગાંધિમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્ગારો સમજતી,

તેને પાપતી, પાતાની અલૌકિક પ્રેરણા શક્તિથી આપણી આહોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી, આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે, ત્યારેજ-પણ તે પહેલાં નહિ- આપણે ઉદ્ધાર સંભવે છે.

આપણે જડતા (ઇનર્શિયા) રૂપી શક્તિના દાખ તમે ક્યારે એલા ન હોઇએ, તો આપણે ખાર કે પંદર વર્ષની બાળા ઉપર કદિ પ્રસવની મહા વ્યથાનો બોળે નજ મૂકીએ. એ વિચાર કરતાં પણ આપણને કંપારી છુટવી જોઇએ !

તમારું જીવન આદર્શમય બનાવો. રોમમાં તો આદર્શ પશ્ચુ ફરી ગયો છે, પરંતુ હિન્દમાં તો આદર્શ ભૂલવામાં આવ્યો નથી. હિન્દુ કે મુસલમાન આપણે સર્વે આપણા પૂર્વજોનાં વારસદાર છીએ, અને એ વારસો ત્યારેજ સંભાળી શકીશું, કે જ્યારે જીવનના આદર્શો પર સતત લક્ષ્ય આપવામાં આવશે. આપણા પૂર્વજોમાં સાત્ત્વિક વૃત્તિ પ્રધાનપદ ભોગવતી હતી, પરંતુ આજે તે નાશ પામેલી જણાય છે. “જ્યાં જોઇએ ત્યાં દંલી જીવન જણાય છે. હરકોઇ કાર્ય પ્રસંગે અસત્ય બોલવાનું ડગલે અને ડગલે થઇ ગયું છે, તે દુર કરવું જોઇએ, અને જીવન સત્યમય બનાવવું જોઇએ.”

શ્રીયુત ગાંધીજીનાં આદર્શરૂપ અભિવ્યક્તો વાંચ્યા પછી મંદારના હૃદયપર ઉઠી અસર થઇ, અને બીજો ભગિની સમાજનો લેખ વાંચવો શરૂ કર્યો.

“કોઇ પણ કાર્ય સફળતાથી પાર ઉતારવા માટે શિક્ષણની જરૂર છે. સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણની ખોટ છે, એ તો સર્વત્ર કમુલ થયેલી વાત છે. આ શિક્ષણની ખોટ પૂરી પાડવા માટે, આ સંસ્થાએ એક ઉત્તમ માર્ગ લીધો છે, ને તે એ છે કે દરેક સ્ત્રીઉપયોગી વિષયની ન્હાની ન્હાની સરળ ભાષામાં પત્રિકાઓ તૈયાર કરાવવી, અને તેનું

દરેક દરેક ઠેકાણે વાંચન કરાવવું, તેની સમજણ પાડવી, તે વિષય સંબંધી ચર્ચા કરવી, આ રીતે આ વિષયો સ્ત્રીઓનાં મગજમાં ઠસાવવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે. પત્રિકાની ૪૦,૦૦૦ પ્રતોની વહેંચણી શહેરોમાં તેમજ ગામડાઓમાં કરવામાં આવી છે. ગામડે ગામડે ફરીને આ ચોપડીઓ વંચાવવા માટે ન્હાનાં ન્હાનાં વાંચનાલય ઉભાં કર્યાં છે. એટલુંજ નહિ પણ એ વાંચનો ખરોખર સમગ્રમાં છે કે નહિ, તેમાં શી શી મુશીબતો નડે છે, શેમાં શેમાં સમજણ નથી પડી, કેટલી સ્ત્રીઓ વાંચનનો લાભ લે છે, એ બધાંનો રિપોર્ટ મંગાવીને તેનો નિકાલ કરવામાં આવે છે. વળી વાંચન ઉપરાંત ઠેકઠેકાણે સ્ત્રીઉપયોગી ભાષણો પણ કરવામાં આવે છે. મોટી સ્ત્રીઓ માટે જરૂર લાગે ત્યાં શિક્ષણ વર્ગો, ઉદ્યોગ વર્ગો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારના કાર્ય માટે ખરેખરા ઉત્સાહી સ્વાર્થ ત્યાગી સેવક, સેવિકાઓની જરૂર છે. પૈસા, કીર્તિના લોભ વગર નિષ્કામ ભાવે કામ કરનાર માણસો મળવાં બહુ મુશ્કેલ છે. એ તો કામ કરનારજ નાણે છે. તો આવી વૃત્તિવાળાં સ્ત્રીપુરૂષો ગામડે ગામડે ફરી ફરીને તૈયાર કરવાનું ઘણું ચિકટ કામ, આ સમાજના ઉત્સાહી સેક્રેટરીએ કર્યું છે, તે ખરેખર ધન્ય છે. એમના જેવા અડગ કાર્ય કરનાર ના હોય તો એક વર્ષ જેટલા ટુંકા સમયમાં આટલું વિશાળ, આટલું સંગીન કામ થાત નહિ. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ એમને તો રાત દિવસ, ખાતાં પીતાં, જાગતાં સુતાં, ખેસતાં ઉડતાં ભગિની સમાજ મનમાં વસી રહેલી છે. એઓ તેના આત્મા થઇ રહેલા છે. પરંતુ આવા એકનિષ્ઠ અનેક પુરૂષોની હિંદને ઘણી જરૂર છે. કારણ કે જે મહાન સેવા તેમણે હાથમાં લીધી છે, તેની અગત્ય આપણને બહુ છે. સ્ત્રીઓ પુરૂષના કાર્યમાં, પુરૂષોની વાતચીતમાં ભાગ લેતી, વાદવિવાદ કરતી તેમનાં માનસિક સ્વપ્નાં, સંસ્કારો સમજતી, પોષતી થશે ત્યારેજ

આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થશે. આવા પ્રકારના ઉંચા આશયવાળી સ્ત્રીઓ ઘણી નીકળી શકતી નથી, કારણ કે તેમને દોરનાર કોઈ નથી. એ પ્રકારના નાયક થવાનું કામ આ સમાજે ઉપાડેલું છે. એકંદર રીતે જોતાં આ વ્યવહાર કાર્યનું ભવિષ્ય તો ઉજળું જણાય છે. મહાન ઇંગ્લેન્ડ લખનાર રસ્કિન કહે છે કે:—

God appoints to every one of His creatures a separate mission, and if they discharge it honorably, if they quit themselves like men and faithfully follow that light which is in them, withdrawing from it all cold and quenching influence, there will assuredly come of it such burning as in its appointed mode and measure shall shine before men, and be of service constant and holy. Degrees infinite of lusture there must always be, but the weakest among us has a gift however seemingly trivial, which is peculiar to him, and which worthily used will be a gift also to his race for ever.

For all may have, if they dare to choose, a glorious life or grave.

અર્થાત, ઇશ્વર દરેકે દરેક મનુષ્યને કાંઈક કામ સોંપે છે, અને જો તે યોગ્ય રીતે બજાવે, અને દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાના અંતર્દીપતી આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરે, તો અપૂર્વ પવિત્ર પ્રકાશ ઉદભવે છે. પ્રકાશમાં જૂદા જૂદા દરજ્જા તો હોયજ, પરંતુ અશક્તમાં અશક્ત, સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્યમાં પણ કાંઈક શક્તિ રહેલી હોય છે, કદાચ એ શક્તિ ઘણી અલ્પ હશે, તો પણ જો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ

થાય, તો જનસમૂહને અત્યંત લાભ કરી શકે. જે મનુષ્ય ધારે, તે દરેક જીવન યશસ્વી થઈ શકે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી, પુરુષ, બાલક, બાલિકા આત્મબલ વાપરે, તો સંસારમાં સ્વર્ગ ઉપજી શકે. તે આત્મબલ પ્રેરવા, જાગૃત કરવા, તેની વૃદ્ધિ કરવાને આ સમાજ યત્ન કરે છે. એજ એનો ઉદ્દેશ છે.

આપણા દેશમાં હવે સેવાની ભાવના પ્રબળ થતી જોવામાં આવે છે. પરંતુ હજી તે ભાવનારૂપ છે, તેને વ્યવહાર રૂપ કેવી રીતે આપવું, તેની સમજણ નથી. અમે શું કરીયે ? કેમ કરીયે ? એવા પ્રશ્નો પૂછાય છે. આવી વૃત્તિવાળી ઘણી જુદોના માનુષ્ય પડે છે. એ સહુ જુદોને માહિતી આપવી, આપણા આદર્શ સમજાવવા એ આપણી સમાજનું કર્તવ્ય છે.

દેશની ઉન્નતિ માટે, પ્રગતિ માટે, આપણા દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપાયો લેવામાં આવે છે. આપણાજ દેશનો વિચાર કરીએ તો બ્રાહ્મ સમાજ, આર્યસમાજ, પ્રાર્થના સમાજ, પૂના, મુંબઈ, જલંદરનાં સેવાસદન, વિદ્યાલયો, સુરત, મુંબઈ, અમદાવાદનાં વનિતાવિશ્રામો, વિદ્યાલયો, જૂદા જૂદા શહેરોનાં સેવામંડળો, ગુરૂકુળો સર્વેનું પ્રયાણ એકજ તરફ છે. સ્ત્રીપુરુષ બન્નેને યોગ્ય જ્ઞાન આપીને પ્રાચીન ભારતવર્ષની વિભૂતિ પુનઃ સ્થાપિત કરવી, આ ઉચ્ચ આદર્શ પૂર્ણ કરવાને માટે સ્ત્રીપુરુષ બન્નેની જરૂર છે. કોઈ પણ તરફની ચળવળ થાય, ત્યારેજ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાય તો નિદ્રિત અવસ્થામાંજ રહેવાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી, દેશના વેપારના ઉત્તેજન માટે, દેશનું માન જાળવવા માટે, દેશ પ્રતિ પ્રેમની લાગણીથી સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી, એ મતનો પ્રચાર કરવા માટે અંગાળના ભાગલા (partition of Bengal) ની જરૂર નહોતી. એ ભાવના કાંઈ ત્યારપછીથી

જન્મ પામી નથી. પણ સ્વદેશી યજ્ઞવળને એ કારણને લીધે ઘણે જુસ્સો મળ્યો; તેનું ઘણું પોષણ થયું, કાંઈક જીવ આવ્યો, તે બાબત માટે લોકો વિચારતા થયા એમ જાન થવા માંડ્યું કે સ્વદેશી વિરૂદ્ધ વર્તન તો દેશ દ્રોહ છે, માટે એ ખાટું છે, અને ગેરવ્યાજબી છે. પોતાના દેશના ભૂખે મારીને, ખીજ દેશને તવંગર કરવાનો રસ્તો છે. પોતાના દેશના વેપારની વૃદ્ધિ વગર દેશની આબાદી કદી થઈ શકે નહિ. દેશના ઉદ્યોગ વગર વારેવારે દુકાળનાં સંકટ પડે છે, ઉઘમ પડી ભાગે છે, અને દારિદ્ર આવે છે.

ત્યાર પછીજ, હિંદુસ્થાન એક સંયુક્ત પ્રજા છે તેનો, ખ્યાલ આવ્યો. ભારતવર્ષ એક યજ્ઞવાન પ્રજા છે તે માટે જ્ઞાતિની ભિન્નતા, પ્રાન્તિક મતભેદ, સહુ દૂર કરીને આપણાં બાળકોને એમ શીખવવું જોઈએ, કે આપણે ભારતવાસી છીએ. આ પ્રમાણે ઉદ્ગાર કરતાં બાળકોમાંથી ભવિષ્યનું હિન્દુ ઉત્પન્ન થશે, ભવિષ્ય ભારતમાં સર્વ પંથ એક થશે, પરંતુ એ પરિસ્થિતિ લાવવા માટે વાતો કરવાની જરૂર નથી, આદર્શને અનુરૂપ વર્તન કરવાની જરૂર છે. એજ યજ્ઞવળની જરૂર છે. આ પ્રમાણે હિન્દની સેવા એજ મહાન જનસેવા આપણે મન છે. માટે બહેનો જાગૃત થાઓ, ઉઠો, બાથ બીડો અને બ્યાં સૂધી ઘટ પરિણામ આવ્યું નથી, ત્યાં સૂધી બેસી રહેશો નહિ.

આપણા આચાર અને વિચારમાં એક રાષ્ટ્રિયતાની ભાવના થવી જોઈએ. અને તે ભાવના જાગૃત કરવા માટે કેળવણી, સંસ્કારની જરૂર છે. વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનથી સુસંસ્કાર આવી શકતા નથી. અર્વાચીન કેળવણીનું લક્ષ્ય રાષ્ટ્રિયતાની ભાવનાની ખીલવણી એજ છે. એમાં માનસિક, ધાર્મિક, અને નૈતિક કેળવણી સહુનો સમાવેશ થાય છે. ભારત વર્ષને ભારતવર્ષીય બનાવવો, રાષ્ટ્રિય ભાવનાને એક રૂપતા આપવી, વ્યવસ્થિત કરવી, આપણા પ્રયાણનું રેખા દર્શન

કરવું, આ સવ કાય આપણે કરવાનું છે. આપણે માટે બીજાને કરવા દેવાનું નથી. આપણો કાર્યક્રમ આપણેજ ધડવાનો છે. કોઈનો કરી આપેલો કાર્યક્રમ આપણને અનુકુલ નથી, આપણામાં એટલી શક્તિ આવેલી છે.

પ્રાચીન જ્ઞાન, વિદ્યાને અર્વાચીન રૂપ આપવું, એ આપણા શિક્ષણનું લક્ષ્ય સ્થાન કરવાનું છે. અનેક પ્રકારના આદર્શ શોધી કહાડવાના છે. જીવનના, કર્તવ્ય પ્રદેશના, અને સ્વતંત્રતાના નવા મત, શહેરી તરીકેના નવા વિચારો, પ્રેમ અને મિત્રતાનાં રૂપાન્તરો આ અને એવી બીજી બાજતોનો નિકાલ આપણે ઉત્સાહપૂર્વક કરવાનો છે. આ નવા કર્તવ્ય પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓની માનસિક શક્તિનો જુદા પ્રકારનો વિકાસ કરવાનો છે. જે બુદ્ધિના શિક્ષણથી નમ્રતા, કોમળતા ઇત્યાદિ નાજુક, રસિક, સ્ત્રીત્વનો ભંગ થાય તેવી કેળવણી તે ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ. ચારિત્ર્યની દૃઢતા, તેની ખીલવણી, એજ કેળવણીનો ઉદ્દેશ રાખવો જોઈએ. Intellectual accomplishment બુદ્ધિની ખીલવણીને પ્રાધાન્ય આપવાનું નથી. આપણા દેશના ઇતિહાસ અને સાહિત્યમાં સ્ત્રીત્વની ભાવનાનું ચિત્ર આલેખાયું છે, તેને માટે ખરી લાગણી ઉત્પન્ન ના થઈ હોય, તેને માટે યોગ્ય ગર્વ ઉત્પન્ન થયો ન હોય ત્યાં સુધી આપણી કેળવણી અધૂરીજ કહેવાય.

કેવા પ્રકારની સ્ત્રીઓ દૃષ્ટાંત યોગ્ય આપણે ગણીશું ? શરીરે મજબુત, સમયસૂચકતાવાળી, દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળી. કસોટીને વખતે હિંમતવાળી, એવી સ્ત્રીને આપણે માન આપીશું નહિં ? તેનાં દૃષ્ટાન્ત આપણા ઇતિહાસમાંથી મળે છે, ચિત્રોડની પદ્મિની, ચાંદબીબી, માનસી રાણીનાં જીવન આપણને શું બીજું શીખવે છે ? ભક્તિમાન, તત્ત્વજ્ઞાની સ્ત્રી કવિની આપણે પ્રશંસા કરતાં હોઈશું તો મીરાંબાઈનું દૃષ્ટાન્ત મ્હોં આગળ છે. રાજ્ય કારભારમાં કામેલ સ્ત્રીને અનુસરવું હશે, તેને રાણી

બંધાની, અહત્યા બાઇ, લક્ષ્મીબાઇનાં દૃષ્ટાન્ત છે. આદર્શ પત્નીનું દૃષ્ટાન્ત તો અનુક છે. કુમારિકા જેવી હોય તો ઉમાનો આદર્શ છે. સ્ત્રીત્વની પરાકાષ્ટાનો સમાવેશ ગાન્ધારીમાં થયો છે. એવો બીજો દાખલો આપણને કોઇ પણ દેશના ઇતિહાસમાં મળશે નહિ. આટલું તો ચારિત્ર્યના વિકાસ માટે.

આ સધળાની સાથે સ્ત્રીઓએ વધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાની જરૂર છે. જીવનની સર્વ સ્થિતિને અનુકુળ થતાં તેને શીખવાનું છે. પત્ની થતાં તેને સ્ત્રીત્વ થું છે તે જાણવાનું છે, અને સ્ત્રી થતાં પહેલાં મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. અને તેજ ક્રમ પ્રમાણે કન્યાની કેળવણી આપવી આવશ્ય છે. અને તેટલા માટે સામાન્ય સાહિત્ય ઉપરાંત વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અને જૂગોળનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. ભારતવર્ષના નૈતિક આદર્શો આ સમયમાં જૂઠું રૂપ લીધું છે. રાષ્ટ્રિય અને પ્રમુખીય આદર્શોનો એમાં સમાવેશ થાય છે. આપણા દેશના જૂતકાળનો સંબંધ અને સ્થિતિ જાણીને એસી રહેવાનો વખત નથી. પરંતુ જગતના અન્ય દેશો સાથે તેનો સંબંધ કેવો છે, અન્ય દેશોની પ્રગતિ કેવા પ્રકારની થાય છે, તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. અને તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના એ રસ્તા છે. મેજિકલેન્ટર્ન. સીનેમાના દેખાવો તથા માતૃભાષા. અને તેને માટે ન્હાની મોટી શાળાઓ, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ, સ્ત્રીઓના વર્ગો, વાચનગૃહો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ એ સાધન છે. પરંતુ આ શાળાઓ, આ વર્ગો આપણા દેશની પરિસ્થિતિને અનુકુળ હોવાં જોઇએ, વિરૂદ્ધ હશે, તો નિષ્ફળ જશે. અને જાય છે. અમદાવાદ, સુરત, પૂના જેવાં મહિલાવિદ્યાલયો દરેક દરેક જીલ્લામાં ફલાડવાં જોઇએ; અને તેના કાર્યક્રમમાં પ્રસંગાનુસાર ફેરફાર કરવો જોઇએ. પહેલું પગલું આપણે ભરવું જોઇએ. ધણી ધરપીતાલો નર્સોને તૈયાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, માગણી કરે છે, સારી સ્થિતિની

સ્ત્રીઓ આ કામ કરવાને આરંભ કરે તો સારી નસી, દાકતરો અથ-
 શકે, પરંતુ સ્ત્રીઓ આગળ પડતાં હજી હરે છે. છોકરા છોકરીઓ માટે
 મોડીંગોની મોટાં શહેરોમાં જરૂર છે. તેની દેખરેખ માટે સારા કુટું-
 બની મેટ્રોની જરૂર છે. શિક્ષકોની જરૂર છે. આ બધું કામ હવે
 આપણે જલદી કરવાનું છે. દરેક પ્રગતિ માથે ભવિષ્યની પ્રગતિ શિક્ષણ
 આપવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે, મહત્વનું આ એક નિર્મિત કરેલું
 કર્તવ્ય છે. હવે જો અર્વાચીન જાગૃતિના મહત્વનાં તત્ત્વોની ભાવના
 માતૃભાષામાં ઉત્તરે, તે મુશ્કેલી ધણે અંશે દૂર થાય. એ ઉજળો દિવસ
 લાવવા માટે ભારતમાતા અનેક વ્રતોની આશા રાખે છે. ખરા ધર્મ-
 નિષ્ઠ, કર્તવ્યનિષ્ઠ ઉપાસકોની આશા રાખે છે. સ્ત્રી વર્ગમાં કેળવણીનો
 પ્રચાર કરવા માટે સેંકડો સ્ત્રીપુરૂષોઓએ એકઠાં મળીને કામ આરંભ-
 વાનું છે. લાંબી રમના વખતમાં પોતાના ઘરમાં કે ગામડામાં વરસ
 દિવસે કાંઈ નહિં તો દરેક શિક્ષિત વ્યક્તિ બાર પાઠ આપે તો તેને
 લીધે કેટલો લાભ થાય ! વળી કોઈએ માતૃભાષાનું સાહિત્ય વધારવા
 માટે પ્રયાસ આરંભવો જોઈએ. ચોપડીઓ અને ચોપાનીઓ શિક્ષકો
 કરતાં ઘણું વધારે કામ કરી શકે છે, અને એટલા માટે આ જમા-
 નાના સાક્ષરોને વિનંતી કરીશું કે નવા જીવન, નવા આદર્શ, માટે
 નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે, કે નવા આદર્શો, નવાં તત્ત્વોની
 ચર્ચા કરવાની જરૂર છે? અત્યારનું આપણું સાહિત્ય બહુજ શુષ્ક
 અને નિરસ છે. તેમાં કાંઈ ઉડી, ગંભીર, છાપ કે જીરસો નથી. ખુદ,
 અશોક, ચંદ્રગુપ્ત, અક્ષર વિગેરે મહાન પુરૂષોના ખરા જીવન જાણવા
 માટે ઈંગ્રેજી ભાષા શીખવાની-સારી રીતે જાણવાની જરૂર પડે તો-
 ભારત વર્ષનો ઇતિહાસ સ્ત્રીઓ કેવી રીતે મનમાં ઉતારી શકે ?
 સ્ત્રીઓના મહાન પીટરની મા રાણી કંથરીન ઘણીજ ઉત્સાહી, ખળ-
 વાન અને બુદ્ધિશાળી હતી. તેણે સ્ત્રીઓના સાહિત્યને જે ફાળો આપ્યો

છે, તે ખરેખર પોતાના સ્વભાવનું પ્રતિબિમ્બ છે. એક બાકી પણ પ્રજા અને દેશને પોતાના લખાણથી કેટલી મજબુત બંધાર કરી શકે છે, તે એનાં રચેલાં નાટકો અને નવલકથાઓ ઉપરથી ખાલુ પડે છે. વળી જ્યારે એની પાછલી અવસ્થામાં પોતાનાં દોહિવોએ શિક્ષણ આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે પોતાની મેળેજ રશિયન સાહિત્યનો વધારો કર્યો. ઇતિહાસનાં અનેક મોટાં મોટાં પુસ્તકો રચ્યાં, રચાવ્યાં. કેટલાક કોશ તૈયાર કરાવ્યા, ફ્રેંચ ભાષામાંથી તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો પણ રશિયન ભાષામાં ઉતરાવ્યા.

રશિયન સ્ત્રી લેખકો પુરૂષોના કરતાં વધારે સારા ગ્રંથ લખતી, અને પુરૂષોને કહેવું પડ્યું કે all of you Russian women, are higher and more vigorous than we men. ધણા ઉંચા સંસ્કારવાળા પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ ચઢીઆતાં આવતાં. રશિયન સ્ત્રી લેખકોમાં પ્રથમ પદ તો રાણી કથરીન અને તેની સખી પ્રિન્સેસ કાશકોવનુંજ હતું. કેટલીક સ્ત્રી કવિ થઇ હતી, પણ વધારે હિસ્સો નવલકથામાં હતો. સ્ત્રી જાતિનાં દુઃખ, કુટુંબ જીવનની, પ્રેમની કથા, દુષ્ટ માતાની વર્તણૂક, સમાજની નિષ્કૃર રૂઢિઓ વિગેરેનાં ચિત્ર સ્ત્રીઓએજ આલેખ્યાં છે, ને તેથી તે ચિત્રો ધણાં આબેહુબ છે. આ પ્રમાણે રશિયાનાં સાહિત્યમાં સ્ત્રી લેખકોએ ધણો ઉમેરો કર્યો છે, કારણ કે પોતાના સાહિત્યની વૃદ્ધિની જરૂરીયાત તેઓ સંપૂર્ણ સમજ્યાં હતાં. આ જમાનાનાં લેખકો વર્તમાન કાળની કીર્તિના લોભની ધમ્મણ છોડી દઇને સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય જનસમૂહની ભાષામાં અર્વાચીન જ્ઞાન, શોધનો ઉતારો કરશે, તો ભવિષ્ય કાળમાં તેમની કીર્તિ ધણી વધશે. સ્ત્રીઓના હિતને અર્થે નેતાનું આ કામ પુરૂષોએ કરવું જોઇએ. આ પ્રકારની ઉદારતા અને લાગણી આપણા પુરૂષોમાં છેજ એ નિઃસંશય છે, આપણું civilization altruistic એટલે આપણી

સંસ્કૃતિ નિરસ્વાર્થવાદી છે. સતી કરવાનો કૂર રીવાજ નાબુદ કરવામાં મહેલ કરનાર માણસ રાજા રામમોહનરાય પુરપજ હતો. લગ્નની વિશુધ્ધિ આપત લડત કરનાર મહાન ઇશ્વરમંદ્ર વિદ્યાસાગર પુરપજ હતો. સ્ત્રીઓ પોતાનો હિસ્સો એવા કાર્યમાં આપે એ ખરૂં પરંતુ આપણા કાયમાં આપણને વિશ્વાસ હોવો એ ઘણું અગત્યનું છે.

નવા જમાનામાં, નવા યુગમાં સ્ત્રીઓની સાથે રહીનેજ પુરપોએ કામ કરવાનું છે, એ તો સત્યજ છે; ઇંગ્લંડ અમેરિકા, જર્મની, તુર્ક-સ્તાન, રશીઆ, આ સઘળા દેશોમાં જ્યારે કાંઈ પ્રગતિ થઈ, ત્યારે ત્યારે સ્ત્રીઓનો મહત્વનો હિસ્સો તેમાં રહેલો છે, તે આપણે ઇતિહાસ તેમજ ચાલુ ખીનાઓ ઉપરથી જાણીએ છીએ.

ચોડા વર્ષ ઉપર તુર્કસ્તાનમાં રાજ્યની મોટી ઉચલપાચલ થઈ હતી; ત્યારે ત્યાંની સ્ત્રીઓએજ પુરપોને બળ આપ્યું હતું. યુરોપના મહવાસથી ત્યાંની પડદેનશીન સ્ત્રીઓમાં નવુંજ બળ આવ્યું હતું. જનતાનખાનામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ, સ્વતંત્રતા માટે પોકાર ઉઠાવતી હતી. ખરી ચિંતાના સમયમાં સ્ત્રીઓ ધણીજ ઉત્સાહથી કામ કરતી. જે જે ગુપ્ત મિટ્ટીગો થતી તે સ્ત્રીઓના મનની દૃઢતા અને અગમ બુદ્ધિને લીધેજ થતી. જે કે પ્રત્યક્ષ રીતે તેમનાથી કાંઈ થઈ શકતું નહિ, પણ પરાક્ષ રીતે તેમણે ધણીજ કીંમતી સેવા બળવી હતી, સ્વાતંત્ર્યનું ખરૂં રહસ્ય તેઓ સમજી શકતી નહિ, પરંતુ તેમની કિંમત તેઓ સમજતી. જે ટર્કી સ્ત્રીઓએ પોતાનાં બાળકોને સ્વાતંત્ર્ય પ્રીતિના પાઠ હાલરડાંમાંથી શરૂઆતથી હશે, તે પોતાના પુત્ર પુત્રીઓને પરાધીનતા-ગુલામીનો ધીકકાર એ તો વારસામાં આપશેજ. આ સખ્ત જીવસાનું સખળ કારણ હતું. કુદ પરાધીનતાને લીધે માતાઓને, પત્નીઓને, સ્ત્રીઓને અસહ્ય સંકટ વેઠવાં પડ્યાં હતાં. પોતાનો એકનો એક પુત્ર વિના કારણે કારાગૃહ સેવે, પાલન પોપણ કરનાર પતિને ફાંસીને લાકડે

અઠાવે, કુટુંબનું રક્ષણ કરનાર પિતાને દેશ નિકાલ કરવામાં આવે
આવી દુષ્ટતાનું કાંઈ પણ શાંતવન હોય શકેજ નહિ. સમાજની ભાવના
નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવાં સંકટ કોઈ પણ સ્ત્રી કરી શકી
શકે ? આ કારણોને લીધે સ્વતંત્રતાનો ગુસ્સો તેમનામાં જન્ય થાય
જ અને તેમના બાળકોને તેજ પાઠ શીખવે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

રાજની ઉચ્ચપાયલ પછી આ સ્ત્રીઓએ પુરૂષો પાસે એવી
મામણી કરી કે માત્ર રાજકીય હક્ક અમને આપશો, તેટલાથી અમે
સંતોષ નહિ માનીયે; પણ અમારે તો સાંસારિક બાબતોમાં પણ છૂટ
જોઈએ છે. અમારે તો અમારા જનસમાજની ઉન્નતિ માટે તમારી
સાથે રહીનેજ કામ કરવાનું છે. કારણ કે અમે જે ત્હમારા આદર્શ
નહિ સમજી શકીએ તો ત્હમારા છોકરાઓને ત્હમારે લાયકના નહિ
કરી શકીએ. આ તેમની માગણી પુરૂષોને વાસ્તવિક લાગી.
સ્ત્રી કેળવણી માટે પુરૂષોને સમ્મતિ આપવી પડી; જે કે અત્યંત
યુરોપીયનમય થઈ ગયેલી સ્ત્રીઓ તે ત્યાંના વૃદ્ધ તેમજ ધણા
જુવાનીઓને પસંદ નહોતીજ. કારણકે તેમને લાગ્યું કે ધણું
ઉતાવળાં પમક્કાં બસીશું, તો પ્રગતિને રોકાણ થશે, તેમને એમ
લાગ્યું કે સંગીન સુધારા માટે, સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે, રહેતે રહેતે
અને દેશને અનુસરીને સુધારો થવો જોઈએ. ત્યાંની ખરી હિતચિંતક
સ્ત્રીઓને પણ એજ સત્ય લાગ્યું. સાલેહનુમ કરીને એક સ્ત્રી લેખક
લખે છે કે “અમારે કાંઈ સદંતર ખુરખો કહાડી નથી નાખવો, અમે
તો માત્ર એટલું માગીએ છીએ કે અમને વધારે ઉદાત્ત કેળવણી
આપો ! એવી કેળવણી આપો કે જેથી અમે અમારા પતિની સહચરી
સહાયિની થઈ શકીએ, અને અમારા પુત્રોને કેળવી શકીએ. બાળ જે
અમને કેળવણી મળશે તેના ઉપર કાલની સમાજિક સ્થિતિનો આધાર
છે.” આ પ્રકારની લેખકને લીધેજ ટર્કીની સ્ત્રીઓ છેવટે વિજયી

છે. એને લાગ્યું કે પુરૂષને મહેનતના બદલામાં થોડાક મસિકાની
 ઇચ્છા છે, તો ભલે એટલું દાન આપીશું. ખુશામત સહુને વ્હાલી છે,
 તેમાં કાંઈ પૈસા ખેસતા નથી. આપણે વેંત નમીશું તો એ હાથ નમશે.
 આતો એક સ્ત્રી જાતની અસલથી ચાલી આવતી પાલિસી છે. એનેજ
 સ્ત્રી જાતની સતા ટકી રહે છે. હાલ ટર્કી સ્ત્રીઓ પુરૂષને
 બહારના જગત પર રાજ ચલાવવા દે છે, કેમકે તેઓ પોતાનું રાજ્ય
 પુરૂષો ચલાવી શકે છે. “અમને એવી કેળવણી આપો કે જેથી અમે
 ત્હમને કેળવી શકીએ,” આ માગણીમાં કાંઈજ અણુધટતું નથી.
 ટર્કીની સ્ત્રીઓની માગણી બરાબર આપણા જેવીજ છે. ફેર એટલોજ
 કે આપણામાં હજી એવો જુરસો આગ્યો નથી, બાકી આપણી મુક્તિ
 આપણા સિવાય બીજા કોઈના હાથમાં નથી, એતો નક્કીજ છે.

સ્ત્રીઓના હિસ્સા માટે આપણે એટલાં વરસ પછી પછાત જવાની
 જરૂર નથી. હાલમાં તાજેજ દાખલો રશીઆના ઉદ્ધારનો છે. રશિઆ
 એટલે રાજાનો સખત કારોબાર, એમજ અત્યાર સુધી આપણે જાણ્યું છે.
 પરંતુ આ જમાનાનો પ્રવાહ એટલો જલદી વહે છે કે કાલે શું થશે તેનો
 જશ પણ ખ્યાલ આજે આવી શકતો નથી. રશીઆની એ પ્રજા આજે
 રાજાનાં સખત બંધનોમાંથી છૂટીને સ્વતંત્ર થઈ છે. જગતના ઇતિહાસમાં
 આ મહાન ઉથલપાથલ અપૂર્વ છે, કારણ કે ધણીજ દુકા વખતમાં
 અને કાંઈપણ બોહી રેડ્યા વગર માત્ર જનસમૂહના સામાન્ય હિતને
 અર્થેજ આ ઉથલપાથલ થઈ છે. આ અપૂર્વ ઉથલપાથલ કરવામાં
 એક સ્ત્રી કેશરીન ઝેલ કેવસ્કાયાનું નામ આગળ આવ્યું છે. આ
 મહાન સ્ત્રીને રેવોલ્યુશનની આન્ડ મધર (દાદી) એવું ઉપનામ આ-
 પવામાં આવ્યું છે. અમારે એની ઉંમર ૬૭ વર્ષની છે. વીસ વરસ
 સુધી એ કેદની શિક્ષા ભોગવીને આજે સ્વતંત્ર થઈ છે. એનો ગુન્હો
 એ કે દેશને બંધનમાંથી મુક્ત કરતો એ એની મોટી આકાંક્ષા આ.

સ્ત્રીનું ચરિત્ર ખરેખર જનજીવાલાયક છે. થોડાં વર્ષ ઉપર એક સેખર-
 નીચે પ્રમાણે તેની હકીકત આપી હતી. એણે પોતાના જીવનમાં
 અનેક સંકટ ખમ્યાં છે. અને કેદખાનામાં રહેવાને લીધે પાંત્રીસ વર્ષની
 વયે તેના કાપેલા ટુંકા વાળા સફેદ થઇ ગયા હતા. સખત હાડમારી,
 દેશવટો વિગેરે આપદા વેડ્યા છતાં તેના દૃઢ સ્વભાવમાં અથવા સ્વ-
 માન અને સ્વકર્તવ્ય સંબંધી ભાવનામાં કાંઇજ ફેર પડ્યો નહોતો.
 એણે ધણજ સારું શિક્ષણ લીધેલું હતું, પોતાના દેશની પ્રાથમિક
 શાળામાં તેણે પ્રથમ શિક્ષણ લીધું હતું, અને પછી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં તે
 શીખી હતી. ફ્રેંચ, જર્મન, અને અંગ્રેજી ભાષાઓ એ સારી રીતે
 બોલતી, અને સંગીત પણ સારું જાણતી. એકંદર રીતે એ ધણીજ
 ચંચળ અને ચમ્પરાક સ્ત્રી લાગતી હતી. બે વાર તેને કારાની આ-
 લોમાં સખત મજૂરીની શિક્ષા કરીને મોકલવામાં આવી હતી. અને
 ત્યાર પછી પણ સેલેનજીસ્ક નામની ધણીજ ખરાબ જગ્યાએ પોલી-
 સના સખત જાપ્તામાં તેને જોર જીલમથી રાખવામાં આવી હતી.
 ત્યાં તેની સ્થિતિ બહુજ દયાજનક હતી. કોઈ પણ સારાં સંસ્કારી
 સ્ત્રી પુરૂષોનો ત્યાં સમાગમ જરા પણ નહિ, અને આજીવિકાને માટે
 પણ સરકાર તરફથી ધણીજ જીજ્ઞાસુ રકમ તેને આપવામાં આવતી.
 પત્રવ્યવહાર પર પણ પોલીસની દેખરેખ રહેતી. કુટુંબ, મિત્ર, બંધાથી
 વિખુટું તેને રહેવું પડતું, અને ભવિષ્યમાં કોઈ દીવસ સારો દીવસ
 જોવાની તેને આશા નહોતી. ત્યાંને ત્યાંજ હાડમારીમાં થોડાં વર્ષ
 ગાળીને નિરાશામાંજ તેનું મૃત્યુ થશે એમ લાગતું, તે છતાં આ બહા-
 દુર સ્ત્રીએ ધીરજ જોઇ નહોતી. પોતાની જન્મ જુમીની સ્વતંત્રતા
 માટે એને એટલી જીડી લાગણી હતી, અને એટલો વિશ્વાસ હતો કે
 સ્વામા માણસને દયાની અને માનની લાગણી થઇ આવતી. એ કહેતી
 હતી કે આપણે દેશવટો ભોગવીશું, આપણાં છોકરાં પણ કદાચ દેશ-

જો બોગવશે, અને તેમનાં છોકરાં પણ દેશવટો બોગવશે, પરંતુ છેવટે તે સારું ફળ મળશેજ. ધન્ય છે આવી દેશમકિતને, ને ધન્ય છે આવી વીરજને. થોડાં વર્ષ પછી આ સ્ત્રી ઈંગ્લેન્ડમાં આવીને રહી; અને રશીઆમાં સ્વતંત્રતાની ચળવળ ચલાવવા માટે પૈસા ઉધરાવવા માંડી. પચીસ વર્ષ કારાગૃહમાં અને સાઠખીરીઆના રણમાં ગાળીને સુધરેલા દેશમાં તેણે જીવન ગાળવા માંડ્યું, અને અત્યારે હવે તેના દેશના બોકો તેને અમારી વહાલી દાદી એ ઉપનામે બોલાવે છે. કેટલાંક તેને અમારી મહાન વડીલ સ્ત્રી Grand old woman એ નામ આપીને પોતાના માન અને વહાલની લાગણી બતાવે છે. બહારી છે આવાં સ્ત્રીઓની ! મહાન ટાઈટોયના લખાણ ઉપરથી આલુમ પડે છે કે ધણી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સાથે સઘખીરીઆના રણમાં દેશવટો બોગવતી અને બીજાનાં દુઃખ એ રીતે ઓછાં કરવાનો પ્રયાત કરતી. કહેવાનું માત્ર એટલુંજ કે સ્ત્રીઓમાં કાંઈ ઓછી શક્તિ નથી.

અત્યારે આપણી સ્થિતિ કેવી છે ? ધણાં વર્ષોથી આપણા લોકોને શસ્ત્ર વાપરવાનું છોડી દેવું પડ્યું છે. લ્હાઈના પ્રસંગે જોવાના અનુભવ મળ્યા નથી, તેથી સ્ત્રી પુરૂષોમાં બિરતા આવી ગઈ છે. વેપારી બુદ્ધિના લોક થઈ જવાથી લ્હાઈની વીર કથાઓનો રસ રહ્યો નથી. હવે સમય ધણો બારીક આવ્યો છે, જો બોગજનેગે આપણા દેશ ઉપર પરદેશી હુમલો થાય તો હિન્દના પુત્રોને રણસંભામમાં જવું પડશે, અને હિન્દી માતાઓએ તેમને ઉશ્કેરવા પડશે. આપણી પુત્રીઓનું, સ્ત્રીઓનું રક્ષણ શું પારકા પ્રજા આવીને કરશે ? આ ખ્યાલજ તિરસ્કારપ્રયુક્ત છે.

સ્ત્રીઓએ ધણાં નવાં કાર્ય માથે લેવાં પડશે, અને તે કાર્યો સમજાવવાનું કામ, સમાજને અને સભાઓએ કરવું પડશે; અને જ્યાં

જ્યાં સ્થળોનાં કાર્યક્ષેત્રની માહિતી રાખવી પડશે. લોકોમાં જે સિક્ષણની આકાંક્ષા વધશે, તેમ તેમ તેમને સાહિત્ય પુરું પાડવું પડશે. એકંદર રીતે વ્યવસ્થિત કામ કરવાની ટેવ આપણે પાડવાની છે. જુમેદારી લેતાં શીખવાનું છે. જ્યાં પહેલાં બે કાર્યવાહકોથી કામ થતું ત્યાં હવે બાર જોઈએ. અત્યારે તો આપણે જોઈએ છીએ કે એક સભાને માટે, મંડળો માટે સ્ત્રી અધ્યક્ષ કે સેક્રેટરી માટે કેટલી આપદા પડે છે. સર્વેએ આગળ પડીને કામ કરવાની હોંસ અને ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ. કદાચ આપણા પુરૂષોને લ્હડાઈમાં જવું પડે તો કુડુંબનું આરોગ્ય અને બીજી બધી દેખરેખ આપણેજ કરવી પડશે. હાલ તો મોટા લોકની અધિકારી વર્ગની સ્ત્રીઓ છેક પરાધીન થઈ ગયેલી હોય છે પોતાને કાંઈ આવડ હોતી નથી-દરકાર હોતી નથી, અને મોટાઘના અહંકારમાં તથાઈ જાય છે તેથી નથી કોઈના ઉપયોગમાં આવતી, કે નથી તેમનું માન પડતું.

માટે હવે આપણે એ જરૂરનું છે કે જેમ અને તેમ સ્ત્રી ઉન્નતિના પ્રશ્ન, એટલે સામાજિક ઉન્નતિના સધળા પ્રશ્નો આપણે હસ્તક લખને તેનો નિકાલ આપણે પોતેજ કરતાં શીખવાનું છે. હમણાં થોડાજ દીવસ ઉપર ગિરમીટીઆ મજૂરીની પૃથા દુર કરવા માટે સ્ત્રીઓનું એક ડેપ્યુટેશન વાઇસરોય પાસે ગયું હતું. તેમની માગણીના જવાબમાં તે નામદારે કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્થાનમાં બ્રિટીશ અમલના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીઓ જાતે આ પ્રથમજ વાઇસરોયને વિનંતિ કરવા આવી હતી. જે આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ સલાહ આપીને 'સરકારને મદદ કરે તો સરકારનું કામ ઘણું સરલ થાય, ખાસ કરીને સ્ત્રી કેળવણીના અભાવને લીધે સ્ત્રી પુરૂષની વચ્ચે બેશુમાર અંતર રહે છે. સ્ત્રીઓ જે કેળવણીમાં આટલી બધી પાછળ પડી જાય, તો દેશની ઉન્નતિ થઈ શકેજ નહિ. જે કે સાંસારિક રીતરીવાજો ઘણા પ્રતિબંધક છે.

પરંતુ તે છતાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ એકઠાં મળીને સરકારને સલાહ અને મદદ આપવી જોઈએ. ઉપરાંત બીજી બાબતો છે ! દાખલા તરીકે આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, ક્ષય કે જે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને વધારે લગતા પ્રશ્નો છે. જે પ્રતિષ્ઠિત અને શિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતાથી અશિક્ષિત બહેનોને સુધારવા માટે મંડી રહે તો તેથી ઘણાજ લાભ થાય. સ્ત્રીઓએ જે કાંઈ કરવા માંડ્યું છે, તે ભવિષ્ય માટે શુભ ચિન્હ છે.

સ્ત્રીઓના કર્તવ્ય પ્રદેશની આમાં રૂપરેખા આપી છે, તે ધોરણ પર આપણે કામ આરંભીશું. પદ્ધતિસર, વ્યવસ્થાપૂર્વક અને સંપથી હિતસાહપૂર્વક કામ કરીશું તો આપણી ફતેહ છે. તેજ તરફ આ આપણી સમાજનું પ્રમાણ છે. એને જોમ અને તેમ આપણે મદદ કરવી એ આપણી ફરજ છે “ જ્યારે હિંદની પુત્રીઓ તેમના પુત્રોને પ્રોત્સાહિત કરતી થશે ત્યારે હિંદમાં મહાત્મા, વીર પુત્રો, તત્વ જ્ઞાનીઓ અને શુરાઓની પ્રજા બનશે.” તથાસ્તુ.

આવાં પરગણુ કામ કરનાર અને સમાજ સેવા કરનાર બહેનો અને બંધુઓ સમક્ષ વિશેષ તો શું બોલી શકાય ? પોતાના લાભને ખાતર અથવા તો માન અને વખાણ મેળવવા ખાતર દુનિયામાં માણસો ઘણી પણ ઉથલપાથલ કરે છે અને તેમાં કાંઈ મોડી વાત ગણવી જોઈએ નહિ. પણ જે બીજાઓના લાભને ખાતર તે થોડી ઘણી પણ મહેનત લે એ ખરેખરી મહાભારત વાત છે. એવી રીતે બીજાઓનું બચું કરવાને ખાતર માણસ પોતાના લાભને જોટલા પ્રમાણમાં ભૂલી જઈ શકે તેટલા પ્રમાણમાં તેણે પરમેશ્વરની ખરેખરી સેવા કરેલી ગણાય. પરગણુ કાર્ય ગુપ્તગુપ્ત કરવાં અને તેવાંજ કાર્યો જ્ઞાત જગતને બતલાવવા અર્થે કરવાં તથા જાહેર માન અને વખાણ મેળવવાની હોંસ રાખીને કરવાં, એ એમાં ઘણા ફરક છે, જે

માનવીને સેવા બજાવવાને તેના આત્માનો હુકમ થાય તે માનવી બહારના દેખાવ, યા માન, યા વખાણની ધ્યાન વગર પોતાને જેમ અરુ સુએ તેમ કાર્ય કર્યે જશે.

જ્યારે માનવીને કુલ માણસ જાતની તેમજ કુલ પેદાશની એકમતાની થોડી પણ સમજ પડે, ત્યારેજ આ લાગણી તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સમજે છે કે:—હું અને તું એ બે કાંઈ જૂદા નથી પણ બન્ને એકજ અંગના ભાગ છે; અને તે બન્ને ભાગોની હાલત સારી હોય તોજ આખું અંગ આરોગ્ય ભોગવી શકે.

એજ પ્રમાણે એક દેશની ઉન્નતિ માટે તે દેશના પુરૂષોમાં તેમજ સ્ત્રીઓમાં પણ જાગૃતિ થવી જોઈએ, અને ત્યારેજ તે દેશ ઉચ્ચ અવસ્થામાં આવી શકે. ભગિની સમાજના સ્થાપકોએ આ જ્ઞાન પુરૂં બ્રહ્મ કરેલું માણુમ પડે છે. ગદ્ય સાક્ષમાં તે સમાજે કરેલા કાર્યોનો અહવાલ રજુ કરનારા પુસ્તકમાંનો એકજ ફકરો વાંચવાથી આ ઉચ્ચ હેતુની સમજ મળે છે. એ ફકરો નીચે પ્રમાણે છે:—

“ દેશમાં સર્વત્ર જાગૃતિ લાવી ચૈતન્ય રેડી, શિક્ષણ ફેલાવી, સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર થવાની ભાવના પ્રબળ થતી જાય છે. આ ભાવના સફળ કરવામાં સ્ત્રીઓએ પોતાનો હિસ્સો આપવોજ પડશે અને પુરૂષોએ તેમને તે માટેની દરેક અનુકૂળતા કરી આપવી પડશે.

સ્ત્રીનું હિત તેજ પુરૂષનું પણ હિત છે, અર્થાત્ તેમનાં હિત જુદાં નથી. તેઓ બંને સાથેજ અધોગતિ પામે છે અથવા દૈવ સમાન થઈ શકે છે, સ્વતંત્ર થાય છે અથવા ગુલામગીરીમાં બંધાય છે.

જ્યારે (૧) જાગૃતિ, (૨) શિક્ષણ, અને (૩) સ્વાર્થત્યાગ, એક સરખાં—સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષોમાં આવશે, ત્યારેજ દેશનું આખું અંગ એ ઉચ્ચ ભાવના સફળ કરવા ભાગ્યશાળી થશે. ”

જ્યાં સુધી ખરી સેવા કરવાની ઇચ્છા અને દેશના ભલાને તથા ખૂદન-અંધુઓના ફાયદાનોજ વિચાર રાખી આ સમાજ પોતાનું કાંઈ કરશે, ત્યાં સુધી તેને શુભ ફળ મળશે, તેમાં કાંઈ પણ શંકા નથી. આ સર્વ કામ આરંભવાં કાંઈ સહેલું નથી. અને તે માટે જેમ જાતિસેવા આપનાર ખૂદન-અંધુઓની જરૂર છે તેમ તેઓના પ્રયાસને ફતેહમંદ ઉતારવા માટે નાણાંની પણ જરૂર છે. ખૂદન તથા ભાઈઓ પોતે જાતિસેવા આપી આ કામમાં ભાગ લઈ શકતાં ન હોય તેઓએ માતૃભૂમિની ઉન્નતિના કામમાં યથાશક્તિ મદદ કરી પોતાની દેશભક્તિની આરજી તૃપ્ત કરવી.

ભગિનીસમાજ જેવાં સેવા કરનારાં મંડળો દેશમાં જગે જગે ઉભાં થાય, અને તે એક બે નહિ, દસ વીસ નહિ, પણ સેંકડોની સંખ્યામાં ઉભાં થાય, એવું જેવાને દરેક દેશહિતકારી સ્ત્રીપુરૂષ રાજી થશે.”

આ લેખ પુરો થતાં તો માત્ર એકજ સ્ટેશન પછી ઉતરવાનું આકા રહ્યું, એટલે મંદાર તરત ઉડી અને મુખ-પ્રક્ષાલન કરીને શંગાર સજી લીધો. પોતાને લહેવાને કાણુ આવે છે, તે ચિંતા કરતી, ગાડીની ખારીમાં બેતી હતી. સ્ટેશન પર ગાડી આવતાંજ મનોહર કુમારને જોયો—ઘેરો પરથી તેમને કલ્પી લીધા, ને તેમની દૃષ્ટિ પરસ્પર થતાં મંદાર હસી—ચપળ ખેરીસ્ટરે જાણ્યું કે આજ નવલ પંખિણી હશે! મંદારે જાણ્યું કે આજ ચંચળ શુકરાજ હશે! કુમાર તરત મંદાર નજીક આવ્યો અને બોલ્યો.

“આર યુ મિસ મંદારિકા દેવી ?”

“યેસ, માઇ લાડ, ! આર યુ મિ. કુમાર ખેરીસ્ટર ?”

“યેસ, મડમ !—” તરત અને જણે સેકન્ડ કરીને કુમારે મંદારને ગાડીમાંથી હાથ પકડીને ઉતારી, રેલ્વેના નોકરે સામાન ઉતાર્યો, ને કુમારનીજ ગાડીમાં મુક્યો.

“ એકસકયુઝ ફાર દબલ, મિ. કુમાર ! ” મંદારે કહ્યું.

“ નેવર માઇન્ડ મેડમ !

બને હસ્તે રહેરે, ઉભરાતા પ્રેમે અને ઉછળતા દીપ્તિ આલેખ
આડીમાં બેઠાં; ને બંગલા તરફ રવાના થયાં; પછી ? પછી સુમન
તરફ જો ?

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સુમન ! સુમનની મનોવ્યાધીને પાર નહોતો, તેની વ્યાકુળ
વ્યથા માત્ર તેનુંજ હૃદય સમજતું હતું અલબત્ત નીર અને તેની
કર્મરેણા અવળી હશે, અને બનેના પ્રતિકુળ ગ્રહભાવથી બનાવ નહિ
હશે, પણ સુમનને તો એમ લાગ્યું કે કર્યાં કર્મ નડ્યાં છે ! ખરેખર
તેનું દીવ્ય ડંખતુંજ હતું. તેને કશી રીતે એન પડતુંજ નહોતું-દાર-
રિકાંથી ઉદયગઢ, અને ઉદયગઢથી હરદ્વાર ગયો, હરદ્વારથી બનારસ
અને બનારસથી ફરીને ઉદયગઢ ગયો, પણ મનની અસ્થિરતાનો સુમાર
નહોતો. બનારસમાં સુવર્ણ ચલ્લી હાથ ચડી છતાં, પરિતાપથી તેનું
મન બહુ ખેદીત રહેતું હતું, ને તેનું કારણ તે કલ્પી શકતો નહોતો;
આ કલ્પનાથી અને વ્યાધીથી મુઝાતો હતો. અને એ પ્રસંગમાં મં-
દારિકાએ લખેલો એક લેખ તેના હાથમાં આવ્યો હતો તે શું ?

કર્યાં કર્મનો પસ્તાવો !

કરતું કરથી જગ જો કરમો, ભર તે ભરતી પછી ઓઠ વડે;
કળજીગ તણા મહિમા જીવતો, કર-જો અહિને અહીંયાંજ મળે;
પસ્તાય પછી કરી સાહસને, નહિ કામ કદી બનશે વળતી;
કરતાં મન ચેત સદા સ્વજને, શિખ માન ગુણીજનની સસતી !

મધ્યમ્હકાળ થઇ ગયો, અિખ્મનો ઉકળાટ વધી પડ્યો. શિકારમાં મસ્ત થયેલો એક કુળવાન, પરંતુ લાલચમાં લચકડી પડેલો એક પાખંડી કુમાર નિર્દોષ શિકારમાં લપટી ગયો—કુચ્છંદી બની ગયો!—પ્રભુની પ્રભુતા ભૂલી ગયો! સ્નેહીનો સ્નેહ વિસરી ગયો! બન્ધુની બાતબાવના હરી ગયો, અને કેવળ સ્વાર્થ, કેવળ નિરંકુશ મદ ધારીને બીજાનું ગમે તેવું દિલ દૂભાય, તેનો કંઈ પણ વિચાર ન કરતાં, એકજ પાપી ધારણાએ દુષ્ટ ઇચ્છાનો, મનોવેગ પુરો કરવા લાગ્યો.

વિલાસનગરીનો એકનો એક ગાદી વારસ આ રીતે વિકટ જામ-લમાં શિકાર માટે નીકળી આવ્યો. એક કંઈ નજદીકના સંત આશ્રમમાં આવી ચડ્યો. ઉન્હાળાના તાપથી તપી રહેલો અતે એક ન્હાળા કને આવ્યો, તેનું નામ કનકશીલ હતું.

વાંચનાર! આ કુમારને પ્રથમ તું જાણી રહેજે! વિલાસવતી નમરીના ભારતીય મહારાજનો તે કુવર હતો! જ્યાં તે આવી ચડ્યો છે, તે પોતાના વડીલભાઇનો આશ્રમ છે! મહારાજના મરણ પછી શત્રુઓએ તેના પર હક્કો કર્યો હતો, અને તે વેળાએ આ વડીલ ભાઇએ, કનકશીલનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેની હાલત દયામણી હતી. શત્રુઓના ત્રાસથી તે ભયંકર ખોમાં રહેતા હતા. અને ફળ—પાનના આહારથી તે નિર્વાહ ચલાવતા હતા. રાણીમાતા આ દુઃખીકાળ જોવા જવતાં નહતાં. ને પિતા પણ એવીજ હાલતમાં ગયા હતા! વડીલ ભાઇ ઇન્દ્રરાજે આખરે ન્હાનાભાઇ કનકનો હાથ ઝાળ્યો, તેને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ કર્યો, અને અતે કેટલાંક વર્ષ પછી ખાનગી સૈન્ય જમાવીને પોતાની વિલાસનગરી હસ્તગત કરી.

ઇન્દ્રરાજની મમત્તા કનક પર હતી. તેના પર તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને વિલાસવતીનો વૈભવ માત્ર કનક હતો. જો કે

ધન્વરાજ ગાદીનો ખસે હકદાર હતો, તોપણ કનકને ગાદી આપવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

કનકના મનમાં બ્રહ્મ વાસના ઉત્પન્ન થઇ. એક તો સ્વતંત્રતા ને બીજો વેલવ-શિકરનો શોખ વધી પડ્યો. અને તે વાત વડીલ ભાઇને પસંદ ન પડી, તેથી કલેશ થવા લાગ્યો! વળી એમ અવાધી રાજ્યગાદીના હક માટે મ્હોટી ચિન્તા થઇ. કેમકે કલેશમાં તેમજ ગુમાવવાનો કનકને ભય પેડો. રાજ્યભોજમાં તણાતો જીવડો એમ ન સમજ્યો. કે ભાવીમાં હોય તેટલુંજ ખાવાનું છે; પણ તેને તો સર્વ જગત પોતાનુંજ ભાસ્યું—

સખી ભૂમિ ગોપાલકી, ઇન્દ્રમેં અટક કહા!

જસકે મનમેં ખટક હય, વોહી અટક રહા!

નાદાન અને રાજભોજી કુમારે અતે પોતાના વડીલભાઇને, કોઇ પ્રાપ્તિ દ્વારા, એવું ઔપધ આપવા ચત્ન કર્યો. ધન્વરાજ દિવાનો બની જાય, અગર અપંગ બની જાય, અફસોસ! આમ થતાં સુધીજ તેણે સતોષ પકડ્યો, પણ તેના પર તરેહવાર અપવાદો મુકીને, જીવતી દેહે પૂર્વનું આ જગ-સ્વાર્થનું વેર લેવાનો વિચાર કર્યો, અફસોસ! જગતમાં નીચ સ્વાર્થ શું ન કરી શકે! હરામી, અધમ આણડાલો એકજ ભોહીના છતાં, ઉપકારોનો બદલો દેવાનો તો રહ્યા, પણ ક્ષણ સ્વાર્થ માટે કેવાં ભુડાં કર્મ કરે છે? જો કે.

ધરતી ધન કોઇ તણું ન થયું!

• થયું તો પણ સ્થીર કશું ન રહ્યું!

રહ્યું તોય પ્રસંગવશાત્ ગયું.

ગયું તોપણ વેર સદાય વહ્યું!—

જ્યારે દોડતાં થાક લાગે, અને વિશ્રામનું સ્થાન મળે ત્યારેજ તેનો શ્રમ જણાય! જ્યારે લોકો લડે, ને છેવટે બળ હરાઇને હારે,

ચારેજ તે પસતાય । ત્યાં સુધી તો આંધળા વેગમાંજ તણાય, ને કાછળું ન મનાય । સત્ય કદાચ મોડું પ્રકટાય, પણ અસત્ય પેડે ઝળકાને પછી ખસા તો નાજ ખવાય.

કુમાર કનકે વડીલભાઈ પર પૂર્વતું વૈર દહેવા યત્ન કર્યો છે, એ વાત ઇન્દ્રરાજના જાણવામાં આવતાં તરતજ તેણે પોતાની આજ્ઞાને ઉપવનમાં આર્ગ આપી દીધો. કુમાર કનક હજી લાંબી દોડાદોડ કરે તે પહેલાંજ તેમે જણાવી દીધું. અને રાજ પાટનો સ્વતંત્ર અધિકાર આપી દેવા, ને હવે પછીનું જીવન કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ વડે પુરું કરવાનો હેતુ રાખીને ચાલી, નીકળ્યો । શુભ વેશે તે બહાર નીકળી પડ્યો; આં ગયો, તેની કોઈને ખબર ન રહી ।

ઇન્દ્રરાજ પોતાની સાથે ફક્ત પેલી ઝેરી પિવાની દવા લઇ ગયો. ગયો તે ગયો ।

પાછળથી કનકરાયને ગાદી મળી, અને આજે તેણે નિરંકુશ વર્તાણુક ચલાવવા માંડી. સ્વચ્છંદી બનીને ગમે તેવું વર્તન આરંભ્યું.

એક તો જીવન, બીજું ધનમદ, અને ત્રીજું નિરંકુશતા । ન વડીલની શરમ, કે ન દુષ્ટાચરણનાં પરિણામનું ભાન । આખરે તે શિકાર કેદમાં મસ્ત બની ગયો. નગરીના લોકો પણ ત્રાસી ગયા. પણ હજી તેનું પૂર્વ પુણ્ય હતું એટલે ઇશ્વર પણ કશી સજા કરી શકતો નહતો. પરંતુ સદાકાળ સાચાંપી કંઈ નીલતી નથી, થોડાજ વર્ષમાં તે પોતાનાં કર્મને આધીન થઇ ગયો.

આજે તે શિકારી વેશે, વિદ્યાસવતી નગરી છોડીને તૃષાતુર થતો કદણુમાં આવી ચડ્યો. એક ન્હાનું નાળું હતું. ને ધીમે જળબહેજો ચાલતો હતો, ત્યાં આંચ્યો; સૂર્ય મધ્યાને ઉતરતો છતાં, ડુંગર એવો જીવાયસો હતો, કે નીચે નજર કરતાં અમાવાસ્યા જેવો અધકાર લાગતો હતો. કુમાર તે તરફ આંચ્યો, ને ધીરે ધીરે જળ ખીંચી કિતરતું

લગ્નમાં ચન્દ્ર જાયો ! અરે મંચાનું ચન્દ્ર ક્યાંથી ? આબુખાબુ જોતાં
કરે સુદામાં દષ્ટિ દોડી-ને ત્યાંથી પ્રતિબંધ પડતું જોયું. પાણીની ખાસા
થોભાવીને પ્રતિબિંબ તરફ ગયો. ત્યાં એક મનોહર મેનાને નિહાળી !
અરેઅર એક નિર્દોષ અને મુણીયલ મેના હતી; પણ તેના કંઠમાં
સુંદર મણી હતું, તે લઈ લોભાની લાલચ થોભાવી ના શક્યો ! તરત
તે નીચે ઉતર્યો અને આભમમાં ગયો. સંત મહારાજ નિદ્રામાં હતા—
પણ મેનાના કરણ સ્વરથી તે તરત જાગૃત થઈ ગયા હતા ! આ
સંત કોણ ? પેલો ઇન્દ્રરાજ ! આ શિકારી કુમારનો વડીલ બાપ !
આજે તેને ઝોળખવાની કનક કુમારની શક્તિ નહોતી; કેમકે ધણું
વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. અંતઃકરણ એક નહોતું, તો મ્હેરો ક્યાંથી
પરખાય ? પ્રસંગજ નહોતો, પછી પ્રેમ ક્યાંથી દેખાય ? સહવાસજ
નહોતો, પછી પિછાણ તે ક્યાંથી જણાય ? વાર ! કુમારે વડીલને
ના ઝોળખ્યો, પણ ઇન્દ્રરાજે પિછાણ્યો ! કુમારે આવીને સ્વાર્થ
નમન કર્યું !—સંત બોલ્યા:—

“કુમાર ! શી ઇચ્છાએ આવ્યા છો ? જળપાન કરશે !”

“હા—પણ મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તો ?

“આ મેનાની જરૂર છે, મણીની ?”

“બન્નેની ?”

“અસ્તુ !”

“આપે કેમ જાણ્યું, પ્રભુ ?”

“માતાના ઉદરમાં વસેલાં શુદ્ધાત્મિક સંતને થોડું વિશુદ્ધ જ્ઞાન
હોઈ શકે છે.”

કુમાર આ મર્મભેદી વાક્ય સમજી ન શક્યો. તેને તો એકજ
સ્વાર્થ હતો.

“વાર, ત્યારે તે આપો.”

“આપ સ્વહસ્તેજ લ્યો.”

કુમારે પીંજરું ઉતાર્યું, તેવીજ મધુરી મેનાં બીજા દારથી ઉડી ગઈ! મધ તેવીજ શિકારી કુમારનો ભોગ થઈ પડી-જેવી તે ઉડી. તેવુંજ કુમારે પીંજરું મૂકીને બાણ તાક્યું-મેનાં તરતજ નીચે પડી-પણ તેવામાં એક સાપ જે કુમારની પીઠ પાછળથી પસાર થતો હતો. તેના પર કુમારનો પગ પડતાં ઝડપથી તેણે ડંસ કર્યો-ને તેવોજ કુમાર ભૂમિપર પડ્યો. પળમાં પ્રાણ ગયો-ને કર્યો કર્મનો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. ત્યારે તરતજ વડીલ બાઈએ અશ્રુપાત કરતાં, પેલી ઝેરની દવા બતાવી-અને હવે કર્યો કર્મનો પસ્તાવો ન કરતાં પ્રભુ સ્મરણ કરવાં જણાવ્યું. જેણે પોતાના વડીલ બાઈને, રાત્રી લોભથી અળગો કરેલો, તેજ સ્થળે આજે પોતાનો દેહ રણવળતો જોયો ને વળી તે પણ કર્યો કર્મનું ભાન સામું આવી ઉભેરું તેનો પસ્તાવો કરતો મુવો.- આખરે ઇન્દ્રરાજ બોલ્યો:-

ચક્રવી નમીને પિયુને વિનવે, સમરો ઇશ, કાળ ચડ્યો શીરરે,
ઉડતો શકરો નભમાં નીરખી, પૃથ્વીપર બાણ ધર્યું બીલડે;
કીરતાર કૃપા બીલ નાગ ડસ્યો, તીર વાગ્યું જઈ શકરા શીરરે,
જેહને રખવાળ ગોપાળ ધણી, ત્હેને હણુનાર કર્યો નરરે!

આખરે સ્વાર્થી ને સ્વછંદી કુમાર બાવીને તાબે થયો. ને વડીલ ઇન્દ્રરાજ પોતાના ખરા હક તથા રાજ પદવી મેળવીને સુખી થયો-વાંચનાર! આ જગતમાં અહીંનું અહીંજ જોવાનું છે! નાદાન મસ્તાની પર ચડેલાં જીવાન જીવડાં એમજ સમજે છે કે-અમેજ છીએ. અમારાથી વળી કોઈ નથી! પતંગીયું દીવાની જ્યોતમાં મસ્તાન છે. માછલું ખાખોચીયામાંજ મસ્ત છે; તેઓ સૂર્ય કે સાગરનું ભાન ધરાવતાંજ

નથી! આંધળાને મન સર્વ જગત સરખું છે. અસ્તુ! તેમને તેમનું કર્મ મુખારક!

વાંચનાર! મેના પાછી સજીવન ચક્રને જે મણી પોતાના કંઠમાં હતો, તે પહેરીને, જંગલ છોડી મંગળ વસવા ગામ! રાજમહેલના ઝરખામાં ખમાં ખમાં કરતાં જનોની સેવા મેળવવા લાગી—અને શત્રુનાં કાળાં મોં શરમાવા લાગી. પડતી ને ભજતી પંખિણી એક અનાથ અન્ધીવાન હતી. તે આજે રાજવૈભવી બની! પ્રભુ સૌનો ખોલી છે. જેમ સુખ સદા કાળ નીભતું નથી, તેમ દુઃખ કંઈ સદા રહેતું નથી. આંતે સત્યનો સૂર્ય પ્રકાશતોજ છે.

આ લેખ વાંચીને તેનું હૃદય કંઈક ખગડ્યું હતું. કેમ જાણે મંદારે એ લેખ, સુમનને દંડ કરાવવા લખ્યો હોય! જે કે હજી મંદારના મનમાં એટલી હદ સુધી સુમન પ્રત્યે અભાવ આવ્યોજ નહોતો. તેણે તો મધુરીના પ્રસંગ પર પત્ર લખી કહાડ્યો હતો, પણ સુમનને ખોટું લાગ્યું હતું, ને તે પછી તેની ચિત્તવૃત્તિ થોડા વખત મંદાર કનેથી ખસી જવાની હતી, વળી મધુરીના આવ્યાથી કદાચ રખે મંદાર ચેતી જાય—ને અપમાનથી નાસી જવું પડે, એ પણ ખોટું લાગ્યું હતું ને તેથી તેણે ઉદયગદની તક મળતાં, થોડા દીનની મુદત માટે ગયો હતો—એ સંબંધી વિશેષ ભેદ ને વાત હવે પછી જણાશે—હાલ તો મંદારની મોજ તરફ નજર કરીએ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રેમ-પરિમળની ખુટલી હવા!

“તમે મારાપર અતિ ઉપકાર કર્યો છે, મિ. રાય!” મંદારિકાએ શરમાતે ને ઉભરાતે અવાજે કહ્યું.

“આનુ ! મહેં મ્હારી ફરજ બળવી છે, ને તે પણ મ્હારા બેરીસ્ટરી ધંધાની શી લાઠને !” મનહર કુમાર રાય બેરીસ્ટરે ખસી વાત કહી,-

“પણ તોયે કાળજી, ભાવ ને માન કેટલું ?”

“વકીલો-બેરીસ્ટરો યા ડાક્ટરો પોતાના અસીલ તરફ, યાને તેને ખાતર તો નહિ, પણ ધંધાને ખીલવવા માટે પણ કાળજી રાખીને ફતેહ ન મેળવે, તો તે જથ પ્રાપ્ત કરેજ કેમ ? જેમ જેમ પોતાના અસીલના કેસો વધુ પ્રમાણમાં જતાય, તેમ તેમ તેની ધરાકી વધતી જાય, ને ધંધાની પ્રખ્યાતી વધે ! ડાક્ટરો જેટલા દરદી વધારે સારા કરે, અને પોતાના દરદી પ્રત્યે માન તથા બહાલથી જુએ, તો તે પ્રજામાં વધારે માનીતા થઈ પડે; તેમાં પછી ઉપકારનો સવાલ રહેતો નથી. એ તો સ્વાર્થની વાત છે, ને તે માટે ખાસ ધ્યાન આપવું જ નોંધએ.” એક સીધા બેરીસ્ટરે સાફ હકીકત સમજાવી.

“તમારી ઉમર હજી બહુ ન્હાની છે, ખરું ?” મંદારે મોહ દબે પુછ્યું.

“હા, પણ એ સવાલનો જવાબ શું મચ્છો છો ?”

“તમારા ઉપર કુદરત મહેરબાન છે !”

“હા, મ્હારી તંદુરસ્તી નિયમીત રીતે ચાલી જાય છે !”

“તમારી અર્ધોગના અહોભાગી ગણાવી નોંધએ !”

“પરણુવું કંઈ ફરજિયાત નથી !”

“વિશ્રાન્તિ માટે સાચાં સ્નેહીની તો જરૂર છે !”

“અમારા ધંધાના વિશાળ ક્ષેત્રની રોકાણમાં આટલી ન્હાની અવસ્થાએ અમારાપર તેનો એક મોઝો ઉપાડવો પડે !”

“ને તેથી તમે લગ્ન કરવામાં ઉતાવળ નથી કરવાના ?”

“યેસ ! પ્રથમ તો આપણા વિચિત્ર દેશી શિવાજેમાં લગ્નની
મંદિર કંઈ સ્વેચ્છિત નથી-માથાપોની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું, તે-

“પણ યુવાન ને કેળવણી કન્યા હોય, ને પુરુષ પણ-

“તમારા જેવી કોઈ કન્યા હોય તો-

“તમે તો ક્ષત્રીય છો, ખરે ?”

“હા, પણ એ જ્ઞાતિભેદ કંઈ આપણાપર થોડી હકુમત
ચલાવતી નથી !”

“હાલમાં તે ભેદ ક્યાં રહ્યો છે ! મુંબઈની પારસણો કોઈ
હીંદુને ને મુસલમાનને પરણી ! બંગાળી લેડી, એક દક્ષણી ગૃહસ્થને
પરણી ! એક મુસલમાન ખ્રીસ્તીને પરણ્યો, તો પછી આપણાં બ્રહ્મ-
લગ્નમાં વાંધો શો ?”

“તમારી જાતિય કંઈ ? બ્રાહ્મણ કે ?”

“નાગર ! બ્રાહ્મણની એક ચડતી પકિત ! ઋષિ-મુનિયોના
સમયમાં ક્ષત્રીય બ્રહ્મ લગ્ન થતાં હતાંજ તો !”

“ખરેખર !” કુમાર હસ્યો.

“ને તેમાં પણ સ્વતંત્ર તથા સ્નેહાળ જોડાનાં લગ્નમાં ભેદ શો ?
દાખલા તરીકે ધારો કે હું બ્રહ્મ ને તમે ક્ષત્રીય, તો પ્રાચીન રીતિ નીતિ
અને આર્ય ધર્મસંસ્થા મુજબ લગ્ન થાય તો તેમાં-

“તમે તો અગ્રેજી પણ સારું જાણો છો, ખરે !”

“યેસ !” મંદારે આડી આંખે જોઈને કહ્યું.

“તમારી સાથે નિવાસ કરનારા ગૃહસ્થ ક્યાં ગયા, કે તમને
એકલાં અહીં આવવું પડ્યું ?”

“તેઓ મહારી મીલકતના સંભાળ કરનાર હતા, ને હાલ ઉદ-
યગઢના મહારાજને મળવા ગયા છે. તેમનો ત્યાં સંબંધ વ્યવહાર હશે !”

“એમ છે કે ? ત્યારે તો હું બૂલ્યો, હું તો ધારતો હતો, કે
તે તમારા ભવિષ્યના-

“ના-મહારા ભાવી પતિ નથી, તેમ મેં કદ્યનામાંયે રાખ્યા નથી. હું સ્વતંત્ર છું. અને યોગ્ય પતિ મળશે, ત્યાં જીવન આપીશ. પણ શું તમે મહારા રક્ષણ માટે—

“અલબત્ત, મહારાથી બનતું કરી શકું! તમારા જેવી કેળવણી, અંગ, સ્નેહાળ, નમ્ર ને શપાળી બાતુની આ અદ્ભુતી હાલ-તમાં તમે જે રક્ષણ માંગો, તે આપી શકું! કહો, તમારી શી ઇચ્છા છે?”

“મહારે તમારી છાંયામાં રહેવું, એજ!”

“તમારી એ ઇચ્છા બહુ વાંધા બરેલી નથી, પણ મહારા ધંધાને—”

“તેમાં હું મદદગાર થઈ પડું તો? જે કે સુધરેલા દેશની કેલવણી લાધને તેના સ્વચ્છંદી મરતબાને હું સ્વિકારનારી નથી, પણ પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રમાણે-પ્રેમી પતિની સેવા કરનારી નીવડીશ-હું લાડને ગેરઉપયોગ નહિ કરું, પણ સ્વામીનો સ્નેહ-સંસાર શોભાવીશ!”

“અસ્તુ! તમારી ઇચ્છાને પ્રભુ સહાય કરશે.”

“હું તે દેવનો ઉપકાર નહિ બૂલીશ! બદલામાં, મહારી ને મહારા પતિની સેવા, નિઃસ્વાર્થ તેમને અર્પણ કરીશ!”

“તમારા સુવિચાર મને બહુ ગમે છે!”

“અને આ માંસલ શરીરમાં રહેલો પ્રેમ-પરિમળ?”

“તેમાં તો પુછવાનું શું? પણ—

“હજી કંઈ વિચારવાનું છે? મહારા ભાગ્યમાં તમારા જેવા સ્નેહી ક્યાંથી મળે?”

“ધૈર્ય રાખવું પડશે, તો સૌ સાચું થશે!”

“આશા તો અવસાન સુધી ધીરી છે, મિ. રાય!”

“અને સ્નેહ કંઈ સ્વર્ગથી ઉતરતો નથી!”

“આપને હું શું કહું?”

“તમારું હૃદય કહે લે!”

“કુમાર! હું મહારા પોપટને એવુંજ નામ શીખાવતી હતી!”

“કાં, વાર? હોંદુ રિવાજમાં પતિનું નામ ન લેવાય માટે?”

“ના-પણુ એ શબ્દ મને ગમે છે!”

“ને તે તમને રહેલથી મળી ગયો?”

“શુભ એકાદીઆનો સંબંધ બધાયો હશે! તમે તો અહીં આવવાને મને અટકાવી હતી, પણ—

“કુદરત ધસડી લાવી-એમ કે?”

“મને કંઈક અજબ રીતે દીલ ઉશ્કેરાઈ ગયું, તાર મળ્યો, ને ગાડી લેટ છતાં હું ના ઉતરી! જે કે કેસ તો ફતેહમંદ ઉતરીજ ગયો હતો, પણુ આપનાં દર્શનની અતિ અભિલાષા હતી—

“તે પુરી થઈ; કહો હવે ત્યાં જવાની દોડાદોડ તો નથી કને!”

“છાંયા મુઝીને તાપમાં એકલું કોણુને ગમે? પણુ જે છાંયા સાથે રહે, તો એ સ્થિતલ સ્થળ બહુ સારું છે! હાલ વેકેશન પડી છે. આપની કોર્ટ બંધ છે. રજાનો સમય મહારા બહાલા પરાણા દાખલ નહિ રહો?”

“અહીં શું ખોટું છે! કહો તો નેનીતાલ, મરી અથવા સીમલા જઈ શકીએ, પણુ હાલ ટૂ-લેટ થઈ ગયું છે.

“ને તેથી લગ્ન પ્રસંગ માટે એ સ્થળ રહેવા દબને હાલ—

“ત્યારે શું તમે લગ્ન સુધી ઇમારતનો પ્લાન તૈયાર કર્યો?”

“તમારી ઇચ્છા હોય તો? પણુ હવે મહારી સ્વતંત્રતાનો આ નિશ્ચય છે, કે જ્યાં સુધી મહારા પરમ હિતેચ્છુ કુમારનો દેહ કાયમ છે, ત્યાં સુધી આ દેહ બીજે જવાનો નથી!”

“પણુ તમે એમ ન જાણશો, કે હું તમારી મીલકત જોઈને લલચાઈ જઈશ, યા રૂપ પર રીદા થઈ જઈશ!”

“હું ‘સમ’ શબ્દને સારી રીતે સમજી શકું છું. આપને સેક્રેટરિયટ પછી ઓછું નહિ આવે !”

“ને તે માટે હું પણ પ્રભુનો ઉપકાર માનીશ ! કમરથી કે હાંદમાં ‘સેક્રેટ’ શબ્દમાં મુંઝાયતું પુણ્ય મળવું કંઈ પણ થઈ શકે છે !”

“પણ ઇતર દેશમાં જોને ‘સાવ’ કહે છે, તે મદદ અને મોહક ગણાય છે, ત્યાં કોન્ડ્રેક્ટનાં લગ્ન, ત્યાં દેવી-પ્રેમ કેવો ?”

“થેસ-ને તે માટેજ હું એ દેશની મોહક સુંદરીઓથી દુર રહું છું. માત્ર કામની પુતળીઓનું તે સ્વરૂપ કહે છે ! કેટલાંક દેહને મુંઝાવવામાંજ તે પ્રેમની મોજ માને છે, પણ પ્રેમ વસ્તુના દેવી અંશો, તે ગણત્યાં નથી !”

“સત્ય છે, ને તે માટે હું પણ અદેશમાંજ હાલી-જીવર એ એવી અમુલ્ય થાપણ છે, કે તેને ‘સેક્રેટ’ રાખવાની જરૂર છે, આપના દેહની તિજોરીમાં તો તે-

“સેક્રેટ” રહી શકશે પણ-

“હજીયે ‘પણ’ કેમ ના ગયું ? કહો, મહારી રીકવેસ્ટ કયુલ ?”

“કુછ ?”

“અનારસ જમી રહેવાની !”

“લગ્ન પહેલાં ?”

“હા-મહારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે. એથા એવડું કામ થશે, આ-પણે પરિચય વધશે-સ્નેહની માંડ પાકી થશે, હૃદયની પરિક્ષા થશે. નિહિતિનો સમય આનન્દમાં જશે, મહારી મીલકતની વ્યવસ્થા થશે !”

“મારૂં, ત્યારે કયુલ ! પણ-

“હવે તમારા પણને બાળુ કરો-ને મને એકવાર ધણાજ જાણથી જોડવા-

“અમુર-ઉત્તાવળાં મવાનું નથી-

“હવે કમદો-વિવેક કે અટકાવત કામ આવવાની હોયી. જે હૃદય શુદ્ધ છે, ને વૃત્તિ અચળ છે, તો સરીસ્ત ઉભરામણા વેચી અટકાવવાની-પવિત્રપણે ભેટવાની કરી અટકાવત નથી ! માટે-
“આબુલો ! ભોજન થાળી તૈયાર હય !” રસોયાની હાંક વાગી.

અન્ન પ્રેમાળ પખિડાંનો વિનોદ અદર અટક્યો, અને જમવા ઉઠ્યાં-તેમનાં ભોજન સમયે, પ્રવાસની વાત નકી થઇ ગઇ, અમી રાત્રીએ બનારસ ઉપડવાની તૈયારી કરી-ટ્રેનની બે બથ રીઝવ કરાવવા હુકમ થઇ ગયો, ને રાત્રીએ ઉપડી ચુક્યાં-પ્રેમ અને કર્મના અનુસંધાનથી ઉપડ્યાં, પણ દેવે શું ધાર્યું ! આહા ! આ પ્રકારના બનાવો, કાં તો પ્રભુને ત્યાં ફર ગણાતા હોય, યા દુર્દેવ મનાતું હોય !

પ્રકરણ ૧૧ મું.

આશાની અવધી ! રેલવે અકસ્માત !

બાબ્બચકના નાનુક આંટાઓને, ખડતલ અને આડઅવળા કર્મના ડુંગરાઓમાં પ્રવાસ કરવો પડે છે ! માણસની જ્યાં સુધી મતિ-નજર પહોંચે, ત્યાં સુધી તે દોડે છે, પણ છેવટે ફેલ ઉપરજ શમવું પડે છે.

પાશ્ચિમાત્ય રણયુધ્ધના વીરસોના ફાંટામાં પ્રભુ શમ્પ્ર વિસરણ ગયો હતો-કીચક ને દૂર્યોધનની દક્ષામાં અંધ બનેલા કેટલાક અભિ-માનીયો ઇશ્વરને માનતાજ નહોતા, તેના મ્હોંમાંથી છેવટે ફેલેલ માટે એમ નીકળી ગયું, કે “નિયાહ હરકે હાય ! “ God Save ! ”

સુમન, ઉદયગઢથી એકદમ બનારસ આવવાને નીકળ્યો. તેની ધારણા એ હતી, કે મંદારના મનમાં પોતાની બુદ્ધિઅજ્ઞ માટે, યા

સક્રિત માટે એમ ન આવવું. જોખમ, કે ફક્ત મંદારનીજ મીઠવ,
ને તેના સ્થળ દેહ ખાતરજ તેણે પ્રેમ-શુવનને વેચી નાંખ્યું છે, એ
તેથી બનારસમાં અકસ્માત મળી ગયલા ઉદયગદના મહારાજની
ધૃત્વાને માન આપીને થોડા દિવસ માટે ત્યાં ગયો હતો; અને પો-
તાનો મરતબો તથા શુવન-બનનો વારસો ચાલુ કરી પછી બના-
રસમાં આવી, લગ્ન કરીને, ઉદયગદ ચાલી જવાનો વિચાર હતો.
તેટલા દરમ્યાન મંદારના કેસનો પણ નિકાલ આવી જવાનો હતો,
પણ આહા ! પ્રભુની શી ધૃત્વા થઈ ? મંદાર તો બિચ પ્રેમ-પ્રદે-
શમાં નીકળી ગઈ, વિગતીય લગ્ન સમારંભમાં સામેલ થઈ, ને
સુમન પ્રત્યે આતિ તિરસ્કારભરી દૃષ્ટિ જોવા લાગી.

સુમન એકદમ રજપૂતાના માળવા રહેવામાં અજમેર લાઇન
માસૂત બનારસ આવી પહોંચ્યો. પરંતુ મંદારની તો અલ્હાબાદ ઉપડી
જવામી ખમ્મર મળી. સુમને ધાર્યું, કે કદાચ કેસ માટે ગઈ હશે, પણ
તેટલામાં તો ટેબલ પર પડેલો, પોસ્ટ ન થઈ શકેલો, મંદારનો લખેલો
પત્ર મળ્યો; આહા ! તેમાં શું બયાનક તોફાન હતું, કે સુમન મુર્ચિત
થઈ ગયો ! હા, પત્રની પહેલી બે લીટી વાંચતાંજ મુર્ચિત થઈ ગયો !
પ્રેમાળ મંદારના આશાજનક અસૃતમાંથી, ઝેરની ધારા નીકળેલી
જોઈને, તેને વિપના પ્રભાવે મુર્છા આવી ગઈ. મંદારનો પત્ર કંઈ
સુમન જેટલો લાંબો નહોતો. થોડા છતાં વધારે જખમકારી હતો.

મિ. સુમનરાય—

તમારા પત્રનો જવાબ આપવાને, યા તેમાં લખેલી કેટલીક
સરાહમાતભરી વાચત સ્વિકારવાને હું ના પાડું છું ! સ્નેહમાં
પડકારની જરૂર હોતી નથી. પ્રેમનાં દિવાનાંને દલીલની દરકારજ નથી.
હું મંદાર સાગે જઉં છું. પ્રભુએ મને એકલીજ કરી છે, ને તમે

પણ સ્વાર્થભાગી થઇ ચાલ્યા ગયા છે, તો તમે તમારું કર્મ બોમ-
વળે, હું મહારંભાવી ભોગવીશ.

લી. અનુભવી.

મંદારિકા.

અરેપર આશાજનક સુમનને આટલી લીંટીઓ શું મુઝાં માટે
ખસ નથી ? સ્ત્રી અને લક્ષ્મી બન્નેની સોરતી જો નિષ્ફળ નિવડે, ને
તરસથી ટળવળતાં હાથ ચડેલો પાલો મોંઘે મુકતાં ઢોળાઇ જાય,
તો કેમ મગજને શોષાય ! પણ અભિમાન કોઇનું રહેલું નથી,
જો કે મંદાર તો આજે એવડા વાયુના વિમાનમાં અભિમાનથી ઉડે
છે, અને મનગમતી બેરીસ્ટરની બેરી થવાની ઉમેદમાં છે, પણ પ્રભુનું
ધારવું જીવું છે.

સુમન આખરે આ બાજીમાં પણ હારી ગયો. ઘણી આશાઓ,
ઘણી ધારણાઓ, ને ઘણા તરંગોથી વિંટળાયેલો શુકરાજ આખરે
નિરાશાનાં જળ ને જમીનમાં મળી ગયો.

મંદાર પોતાનો બંગલો ઉઘાડે. રાખીનેજ ગઇ હતી, ચાલે
પોતાના વિશ્વાસુ નોકરને કબજે આપીને ગઇ હતી. તેને ધાસ્તી તે
એ હતી, કે રખે પિત્રાધ્યો આવીને ધાંધલ કરે ! પણ તેના હૃદયમાં
એ શાન્તિ થઇ હતી, કે પોતાનો ધારાનો હિમાયતી બેરીસ્ટર કુશળ
છે, ને પૈસાથી પણ તેની મદદવડે શત્રુઓને દુર રાખી શકાશે. તે
ધારણાથી તો સુલડુંજ થયું, ને જો ધારાશાસ્ત્રી તે તો જીવન-પાલક
ને રક્ષણહાર થઇ ગયો.

સુમનને લાગ્યું, કે મંદારિકાને રૂબરૂ મળવું. ને તે માટે અ-
લ્હાબાદ ઉપડી જવું. જો વધુ દિવસ વીતી જશે, તો કોમળ મગ
જની કામિનીને પેલો યુવાન બેરીસ્ટર, કબજે કરી લેશે; કેમકે તે
રૂપાળો, ને બોલીદરાજ છે; વળી મંદાર પણ નિરાશ થયેલી, જેના

વડે ફતેહ પામી. તેના શરણમાં જઈ ચડી છે! સુમનને આ વિચાર ખરો હતો, ને તેથી તે રાત્રીની ટ્રેનમાંજ અલ્હાબાદ ઉપડી ગયો.

પ્રભુની લીલાને કોઈ પાર પામતું નથી; અલ્હાબાદથી મંદાર અને તેનો ભાવિ પતિ મનહરકુમાર એરીસ્ટર બન્ને ઉપડ્યાં, તેજ રાત્રીએ બનારસથી સુમન પણ ઉપડ્યો; બન્ના બન્ને ટ્રેન, વચ્ચેના ગંગાના પૂલ પર આવતાં, ગમે તે કારણે પણ બન્ને ટ્રેન અથડી પડી. આ રેલ્વેના અકસ્માતમાં કોણ કેવી રીતે બચ્યું, તે હવે પછી મળનાર રિપોર્ટથી જાણી શકીશું, પણ હાલ તો આ આશ્ચર્ય પાંખી-ડાંખી મંદાર, કુમાર અને સુમન સૌ પ્રભુ શરણ પડી ગયાં!

આ અકસ્માત સાથેજ બંગાળ-નાગપુર રેલ્વે તરફ અકસ્માત થઈ ગયો-ને તે ટ્રેનમાં મધુરીના બે પુત્રો જે કનક હરણ કરીને કલકત્તા તરફ રવાના થઈ ગયેલા તે પણ સૌ અથડાઈ ગયાં!

જગતમાં અભિમાનીયો ગમે તેવું બળ ધારીને આશાના કિલ્લા તોડવાને મથતા હોય, પરંતુ ધાર્યું ધરણીધરનુંજ થાય છે, અભિમાનનાં ઘર ખાલી છે.

વાંચનાર! હવે આપણે ક્યાં નજર કરીશું? નિર્દોષ બિચારી રંક દિવાની મધુરી તરફ!-ચાલ, ત્યારે મુંબઈ નગરીની ખબર લઈએ—
“ઉત્તર મધુરી” ના બીજા ભાગ પ્રતિ નજર કરીએ-ખરેખર વાંચનાર! તું મુંઝાતો ગભરાતો હશે, કે પેલાં નિલગીરીની શિતળ હવામાં તો કનક, સુમન અને મંદાર-મધુરીને મોજ કરતાં જોયાં છે, અને અહીં તો બધાં જળ-ભૂમિકામાં ગરક થઈ ગયાં જણાય છે! ત્યારે તેનો ઉદય-અંત આવશે, કેમ? ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે. જીવન-પ્રવાહનો વેગ એવીજ રીતે ઉડતો હોય છે. ચાલ, ગાડીમાં રવાના થા-સ્ટેશન પણ મળશે-મધુરી, દિવાની કાં થઈ ગઈ? તે પ્રથમ જાણુ-જાનું લક્ષમાં રાખજો.

અમારી પ્રેમમાળાના અવ્યાગત સિંહુકેને અર્પણ :

ગયો જન આ જંગલ છોડી પછી અકવાદ શો કરવો ?
 ગયું તીર હાથથી છટકી, પછી અપવાદ શો ધરવો ?
 હતે રણજીત સંગ્રામે જીવનની જ્યોત જોવાને,
 રસો મન ઓરતો સૌને-પછી અફસોસ શો કરવો ?

ખોદું કરવામાં કદી નથી જોઇતી હામ;
 વિલંબ છે નહિ તોડતાં, કઠણ વિજયનાં કામ—

મસાલ હાથમાં ધરીને પીઠ પુડે દોડતા,
 મવાલીયો કવાલી ગજલ ગાઇ નામ જોડતા;
 ન કસ્તુરી કે હોંગનો વધાર બચ્ચુતા હતા—
 છતાં ધરીને સિંહુચર્મ અજ બની બરાડતા!

ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્યમાં-કેટલાકોનાં હૃદય અકળાવીને,
 તેમની આશાને ઉથલપાથલ કરનારી, તથા આંખને વિભ્રમ બના-
 વીને કંપાવનારી, જનસમાજની પ્રિયદ “નીલમ-માણિક” ની
 વાર્તા, પાંચમી આવૃત્તિમાં, (૪૦) હજાર નકલોના વેચાણ પછી જન્મ
 પામે છે; તે, તથા પચીસ નંબર સુધી પહોંચેલી ચડતી આવૃત્તિની
 અમારી વાર્તામાળા માટે, કેટલાક પતંગો દીપક તેજ હરવાની
 લાલચે યા ધર્ષાબજે નવ-જીવન દ્વારા ઝળકવા જતાં, અતે જળ-
 વાસ થઇ ગયા-તેથી અમે દીલગીર થઇએ છીએ, ને તેના અનુયાયી
 આર્ય તથા ભારતના પુરે જોનારા ભડવીરોની દયા ખાધે છીએ!—

અરેતુ.

દેવવાચકર-વાર્તામળા નં. ૧૫.

ઉત્તર-મધુરી

ભાગ બીજો.

સચિત્ર સંસારી નવલકથા.

પ્રકરણ ૧ બું.

કનકની મનોભાવના-કર્મયોગ !

આવે છે અવદશા બ્યારે, બુદ્ધિચાતુર્ય સૌ બળે,
નૈપથી ભૂપયે ભૂલ્યો, સતી વન દમયંતિને—
સંજ્ઞના ભોભમાં ડૂબી, ઘૂતને પક્ષમાં લીધું—
મચ્છ, બક્ષણ તણા બહેમે, દેવીનો ત્યાગ તો કર્યો !

રઘુવર જેવા ન્યાયશીલ, માની ક્ષુદ્ર કુવાણુ;
સીતાને વનમાં મુક્યાં, કર્મયોગનું દાન !

ધર્મરાજ સમા મહાવીર કર્મયોગ વિષે ભૂલ્યા,
માધી સત સમ કર્મયોગી મોહ ને મદમાં ડૂલ્યા;
દેવ ને મુનિઓ મનાતા તેમનાં જળ તો અયાં,
રાવણ સમા લંકાપતિ, સૌ કર્મને તાબે રહ્યા !

મહારાજા અને અનુર કર્મવાદી મહાત્માઓનો, જે કર્મસંયોગે, મહદશાએ, યા કાળચક્રના ચક્કાવામાં ફરેલીને, વિવેકકર્મ બૂલી જાય, અવળે માર્ગે ચડી જાય, તો કનક જેવા મેઠ્ઠામયી સૃષ્ટિના અધિભૂત માનવની શી હકિત ! શકાના સાગરમાં તણાતો મચ્છ, અતે બાગ્ય-સુખનો વધ કરીને બનારસથી મુંબઇ આવ્યો !

આફ્રિકાની દેવીની વાત ખરી માનીએ, કે ખોટી, પણ તે (ઍરપલેન) વાયુ-વિમાન માર્ગે બનારસ આવી, ચડયો-અને ન ધારેલી રીતે તેણે, સુમન તથા મંદારિકા સાથે મધુરીને જોઈ ! જો કે એ સમયે તેની દૃષ્ટિ કંઈક વિચિત્ર થઈ પડી; કેમકે આ પ્રસંગ ન બની શકે તેવો તેને લાગ્યો-અને તેની ખાત્રી કરવા માટે, તે એકદમ મુંબઇ ઉપડી ગયો ! મધુરી કંઈ બનારસમાં હોય નહિ, અને સુમન કંઈ આ સુખવાસી મહાલયમાં, મહા રૂપવતી કોઈ યુવાન કન્યા પાસે, યોગ ત્યાગ કરીને જુલાપરં જુલે, એ બંને નહિ; પણ તે જતાં ખરી હકીકત જાણવાને, તે મુંબઇ તરફ રવાના થયો !-

મુંબઇમાં દાખલ થઈને એકદમ પોતાનો બંગલો જતાં પહેલાં, તેણે માધવાશ્રમમાં ઉતારો કર્યો. પ્રવાસ દરમ્યાન અહેરો પલટાયલો દેખાતો હતો, અને ક્ષૌર પણ વધી પડેલું હતું. વળી વિદેશી વેશમાં હતો. પાટલુન-કોટ અને અંગ્રેજી ટોપીનો વહેવાર હતો-પણ સ્વભાષા ગુજરાતી હતી. એટલે હિન્દુ તરીકે ખાત્રી દઈને આશ્રમમાં ઉતર્યો-ઉતરતાંજ તેણે ટેલીફોન હાથ ધર્યો, ને પોતાના બંગલાનો નંબર લેઈને ખાતમી મેળવવી શરૂ કરી. બંગલામાં ફક્ત રામો ધાટી એકલો જ હતો. જુના અને વિશ્વાસુ નોકરને સોંપીને, ફક્ત એ પાંચ દીન માટેજ મધુરી બનારસ ગઈ હતી-કનકને ટેલીફોનમાં એટલીજ ખબર મળી-અને તેના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. પણ તેણે વૈર દહેવાની એક અબજ જુકિત કરી:-

કનકે સહેજ જાણવા જોઈતું જાણ્યું, અને વિશ્વાનિત લાઇ, હૌર કંરવી સ્નાન-સ્નાન કરી, જોજન સમને પરસ્પર પત્ની વખતે બંધ તરફ ગયો. તેના પુત્ર ચંદ્રકાન્ત અને સૂર્યકાન્ત ફરવા ગયા હતા-રામે એકજોજ માત્ર બંગલામાં હતો.—

દશાના ફેરફારથી બંગલાની હાલત પણ નબળી પડી ગઇ હતી, ઝાડ-પાન સુકાઇ ગયાં હતાં. ને બંગલાનો રંગ પણ ઝાંખો થઇ ગયો હતો.

કનક એકદમ બંગલાની અંદર આવી ચડ્યો. તેને જોતાંજ રામે ખોલી ઉઠ્યો-હર્ષમાં બકી ગયો.

“શેઠજી! તમે એકાએક ક્યાંથી? બાઇ તો બનારસ ગયાં છે! અરે તે હમણું હોત, ને તમને જોત, તો કેટલાં ખુશી થાત! તમે તો સ્તીમરમાં—

“હા, હું ડૂબી નથી ગયો. સલામત ઉગર્યો છું, પણ બચકર હાલતમાં છું. બાઈ મને બનારસમાં મળ્યાં છે. ને હું પાછો બનારસ આજે રાત્રે જવા ધારું છું. હું એક ઝવેરી સાથે આવ્યો છું—તે લોકોએ મને માધવાશ્રમમાં સાથેજ ઉતરવા આગ્રહ કર્યો, ને આપણે ત્યાં થોડા કલાક માટે ખટપટ ન કરવા માટે હું તેમની સાથેજ સહેલો છું. પણ આપણા ન્હાના બન્ને શેઠ ક્યાં છે?”

“ચંદ્રકાન્ત ને સૂર્યકાન્તબાઇ? તે ફરવા ગયા છે, હમણાં આવશે—આપ હવે નિરાંતે બેસો. હું ચાપ બનાવી લાવું!”

“ના-મહારાથી નહિ બેસાય! કેટલાક સંજોગો એવા છે કે મહારે જાહેર થવું હાલ કામતું નથી!”

“એસ તે શું છે, શેઠજી? તમે જાહેર થશો, તો મધુરી બહેન પર, ન્યાતીલા અને દુસ્મનોએ ચડાવેલું આળ ઉતરી જશે!”

“આળ વળી શેનું?”

“તમે જીવતા છો કે નહિ, અને જો નથી, તો હવે બાઇએ કેસ વપન કરીને વિધવા તરીકે રહેવું, એવી ફરજ પાડવાના છે—માટે તમે જાહેર—

“હવે તો હું જીવતોજ છું. ને તેથી તેવા પ્રશ્નને કુપી રીતે કોર્ટમાં દાખવા છે—પણ હવે ત્યારે એટલુંજ કરવાનું છે, કે બન્ને બાળ શેડોને લઇને, માધવાગ્રમમાં આવવું. તેમને કશી વાત ન કરવી, પણ એટલુંજ કહેવું, કે તેમની માતા તરફથી સંદેશો આવ્યો છે. માટે ત્યાં તેમને બોલાવ્યા છે।”

“વાર, પણ ત્યારે તમે જાહેર—

“હાલ જાહેર નહિ થઈ. બનારસથી અમે બધાં પાછાં આવીશું, પછી જો કરવાનું છે, તે કરીશું. હાલ તો તું પણ મનમાં સમજો—હું આવ્યો છું કે નહિ, તે કોઇ ન જાણે હોં!”

“વાર, શેઠજી! તમારું નીમક ખાઉં છું, તે એટલું પેટ મોટું નહિ રાખું? પણ પાછા તમે ક્યારે આવશો? તમે અને સાથે નહિ લઇ જાઓ?”

“અમે થોડાજ રોજમાં આવીશું. ત્યાં પ્રાચલિત કરવાનું છે, ને પુત્રોની માનતા રાખેલી, તે પુરી કરવાની છે. તારથીજ તને સાથે લઇને આવવાને બોલાવતે, પણ મ્હારે ખાનગી કામસર આવવું પડ્યું, તેથી તાર ન કર્યો, વળી ગડબડ વધી જાય, એમ બાઇનું કહેવું પણ મને વાજબી લાગ્યું. માટે હવે કંઈ પણ ખટપટ કે ગડબડ કર્યા વિનાજ તું બન્ને બાળકોને લઇ આવ—હું હવે જાઉં છું!”

“વાર, પણ કેટલે વાગે?”

“બરાબર આઠ વાગે લાવજો. કેમકે કલકત્તા મેલ—અરે દિલ્હી મેલ નવ વાગે ઉપડે છે।”

“બાઇઓ માટે કંઈ કપડાં કે ખાવાનું—

“ તે સર્વે ત્યાં મળશે. ફક્ત પહેરેલે કપડેજ તેને લાઇ આવજો. જમવાનું ત્યાં રાખેલું છે.” કનક ચાલ્યો.

“ વાર !-” રામે શંકાથી જોઇ રહ્યો. પણ જ્યાં માલેકનો હુકમ, ત્યાં નોકરના ચિચાર શા કામના ? કનકે કહ્યું. ને તે રીતેજ અમલ થઇ ગયો.

કનક, બન્ને બાળકોને લાઇને ક્યાં ગયો ? તે હવે પછી જાણીશું. પણ રામાના જહેમનું સમાધાન ન થયું; તેને તો બેવડી વ્યાધી થઇ ગઇ. બીજેજ દહાડે મધુરી અકસ્માત આવી પહોંચી. અરે ! આ ઘોટાળો શો ?

વાંચનાર, એ બધી કર્મની પ્રભા ! દેવી-ભાવીયોગ ટળતોજ નથી. સીતા હજી સાસરામાં આવ્યાં, ને રાજયુવતી રાણીનું પદ તો ન પામ્યાં, ત્યાં તેને વનવાસ જવું પડ્યું ! ભાગ્યયોગ બળવાન છે ! હવે મધુરીનું શું થયું ?-

પ્રકરણ ૨ જી.

મધુરીનું ભાગ્યચક્ર, લવસાગરના વમજમાં !

કસોટી કર્મની કેવી, અનુસુયા સતી જેવી !

વળી પન્થાળીની તેવી થઇ જે દુર્દશા એવી !

પ્રભુને દોષ દેવો કે કરમની તે ગતિ કહેવી !

નથી સમજતું કંઇ તેમાં સમયની સાખ શી લેવી !

મધુરી બનારસથી રવાના થઇ ચુકી, તે પ્રસંગ તો આપણે જાણી ગયા છીએ, પણ મધુરીને જે તાર મળ્યો, તે કોની તરફથી એ પ્રસંગ જાણવા જેવો છે.

કનક, તેના રામા નોકરને સમજાવીને તેનાં બાળકો લાઇ ગયો, અને બીજેજ દહાડે પેલો ધીર સોલ્ડીસીટર બંગલે તપાસ કરવા આવ્યો. ત્યાં તેને ખબર પડી, કે મધુરી તો બનારસ ગઈ છે ! ધીર એક દૂસરી હતો. ને મધુરી, તેનાં બાળકો ને મરનાર વિનોદ-રાયની મીઠકત ઉપર સત્તા ધરાવતો હતો. વળી બ્યારથી મધુરી પર તેની નાદાન નજર ફરી વળી હતી, તે વખતથી વધારે જાણતો રાખતો હતો. ને તેનાં પણ મધુરીએ કરેલા નિરસ્કાર પછી, તેની નજર કરડી થઇ હતી. મધુરી ચેતી ગયા પછી, ને ધીરની વૃત્તિ જાણી ગયા પછી તેને વધારે વજન આપતી નહોતી. જેમ જેમ મધુરી હડીલી ચતી હતી, તેમ ધીર વધારે ચીવડ થતો હતો. અને દુસ્મન તરીકે વૈર દેહવાનાં સાધનો શોધતો હતો. તેમાં આ અગ્નિ સાધન મળી ગયું, ને મધુરીને વધારે સતાવવાનું બની આવ્યું.

રામાને કારણ પુછ્યું, કે મધુરી બનારસ શા માટે ગઈ છે ? રામાએ તેનો કંઈ ખુલાસો ન આપ્યો, ત્યારે ધીરને લાગ્યું, કે તેના એ પુત્રો હાજર હોય, તો તેને પોતાને સ્વાધીન કરી દેહવા ! ને મધુરી આવતાં, તેને અપવાદમાં મૂકીને પકડવી. આ નવી કલ્પનાથી બાળકોની ખબર પુછી, ત્યારે રામો કંઈપણ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ ! જેમ જેમ રામો ગુચવાનો ગયો, તેમ તેમ ધીર વધારે ચીવડ અને આક્રોશ થતો ગયો. આખરે રામાએ એટલુંજ કહ્યું, કે “ ગઈ કાલે બાળકો ફરવા ગયલા પાછા ફર્યાજ નથી-મેં બહુ શોધ કરી, પણ મળી શક્યા નથી. હું આપને જણાવવા આવનાર હતો, ત્યાં આપ આવી ચડ્યા ! ” રામાનો આ ખુલાસો તેને વધારે શકમંદ લાગ્યો-અને તરતજ રામાને સાથે લાઇને પ્રથમ તાર હારીસમાં ગયા-માર્ગમાં રામાને સમજાવ્યું, કે બાઈ બનારસ કોને ત્યાં ગયાં છે ? રામાએ કહ્યું, કે તે તો મને નથી કહ્યું, પણ તેઓ એમ કહી ગયાં

છે કે (નં. ૩૭) કરવાથી પત્ર યા તાર મળી શકશે. સોલીસીટરે કાય-
દાનો ઉપયોગ કર્યો—ને મધુરી ઉપર એ શીરનામે અલાયદો તાર
કર્યો—અને તેમાં બાળકોના હરણની વાત ન લખતાં બીજા દ્રોહ
અજમાવી—મધુરીને તાર મળતાં તરતજ ત્યાંથી રવાના થઇ.

રામાને, ત્યાંથી પોલીસ સ્ટેશન ઉપર લઇ જવામાં આવ્યો. અને
મૂળ હકીકત જણાવીને રામાની જુબાની લીધી. તેમાં મધુરી બનારસ
ગઇ છે, ને તેની ગેરહાજરીમાં બાળકો ગુમ થઇ ગયા છે, આ હકી-
કત, પોલીસ દફતરે નોંધાવી. એમાં પણ આ ધીરબાઇનો અંદર
કાયદો હોવો જોઇએ. પોલીસે તરતવેળા તો દરેક સ્થળે, બાળકો
ગુમ થયલાં યા ભૂલાં પડેલાંની ટેલીફોન મારફત ખબર કરી, ને
વિશેષ હકીકત બીજા દિવસ ઉપર રાખી.

ધીરએ રામાને એવી શરતે રજા આપી, કે મધુરી તરફથી જે
ખબર આવે, તે પહેાંચાડવી. અને બાળકો આવી ચડે, યા ખબર
કંઈ મળે, તો જણાવવું—વળી એમ પણ જણાવ્યું, કે આ બાબતમાં
પોલીસને શક પડ્યો છે, કે મધુરી પ્રથમ ન્હાસી ગઇ છે, ને પાછળથી
બાળકોને પણ ગુમ કર્યા છે. તે કામમાં રામા, જે ત્હારો હાથ હોય
તો કહી દેજે, નીકર બેની લડાઇમાં તું ગરીબ ને નિર્દોષ માર્યો જઇશ !”
રામાએ તરત વેળા સાફ ના પાડી, અને ધીરના હાથમાંથી છુટ્યો.
ધીરએ તેને જતાં જતાં સમજાવ્યું, કે રખે બંગલો છોડીને તું ન્હાસી
જતો ! જે ગયો તો જણાવજે કે ત્હારા ઉપરજ ધાડ આવી પહોંચી !
રામાએ ખાત્રી આપી, ને રવાના થયો. રામાના કહેવા પર ધીરએ
ભંડેસો ન રાખ્યો. ને તરતજ પોતાની ઓફીસના સિપાઇને, તથા
એક રામાસીને ઘટતી ગોઠવણ કરી, સમજુતી આપીને, બંગલાપર
બેસાડી દીધા.

બીજે દિવસે સવારે મેલમાં મધુરી આવી પહોંચી, પણ બ્યાં
બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં પગ દીધા, કે સરકારી રામોસી અને પટ્ટાવા-

જાનિ ઉમેશા બોયા, જ્યાં અંદર ગઇ, તો રામો પણ મદમદીત કંઠે
રડી પડ્યો ! મધુરીએ પુછ્યું, કે “રામા ? આ મડમડ શી છે ?
આંધારા બાળકો ક્યાં છે ? ” રામો કંઇ બોલી ન શક્યો, મધુરીને
મુછાં આવી ગઇ, ને અચેત થઇ પડી ! રામાએ પાણી છાંટ્યું, અને
સારવાર કરવા લાગ્યો—આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયો !

ધીરેના સંકેત પ્રમાણે તેનો પદ્માવાળો તરતજ તેને બંગલે દોડી
ગયો, ને મધુરી આવ્યાની ખબર પેહોંચાડી—ધીરે તરતજ દોડતો
બંગલાપર આવ્યો, ત્યાં તો મધુરીની હાલત ગંભીર થઇ પડી હતી,
અને તેનું આગ્ન્યક, ભવસાગરમાં વમળ ખાતું ડોઝતું દેખાયું હતું !
ત્યારે કનકનું હવે શું થયું, એ તપાસીએ !

પ્રકરણ ૩ જી.

ભાગેશુ વહાણ ખડક ઉપર !

મધુરીનો આ આક્રમકાળ કંઇ સામાન્ય નહોતો. પુષ્પ ઉપર
શરના પ્રહાર જેવો જણાતો હતો, તે છતાં તેને એટલી ધિરજ મળશે
તો ખરી, કે પોતાનો પતિ હજી હયાત છે, ને શત્રુનાં મોં કાળાં
થવાનાં છે ! એક સાધવી સૌભાગ્યવતી સુંદરીના ઉપર વિધવા તરી-
કેની કાળી ટીલી આવતી અચી જાય, અને છને પતિએ સૌભાગ્ય
ચુંધી નાંખાવનારનાં હૃદયમાં દાહ થાય, એ પણ મધુરીની ફતેહનું
ચોક્કસ કારણ નથી. હાલ તો તે ભાગેશુ વહાણના પાટીયાપર, ભવ-
સાગરમાં ડોહાં ખાય છે, ડૂબકાં ખાય છે; પણ એટલીયે ધિરજ તેને
હૃદયનું સ્વપ્ન ખતાવે છે !—

મધુરીના પ્રાપ્તિ શંકાથી જોઇને, કનકે જે વૈર હોવા છતાં રાખી છે, તે તરફ કુદરત કેટલી વિરહ થઇ છે, તે જોઇએ.

કનક, કલકતા મેઘમાં રાત્રે નવ વાગે પોતાના બે બાળકોને લઇને રવાના થયો. કનકની મરજી એવી હતી કે કલકત્તામાં જઈને પોતાના અસહ્ય રોગોમાં નિવાસ કરવો. તે પોતાની કને જે કંઈ ધુપું ધન હતું, તે મેલીને જે કંઈ દોલત મળે, તે પર નિશ્ચિત ગુનરો કરવો અને બાળકોને કેલકત્તા આપવી અને જો ત્યાં પણ મધુરીનો કલક પુઠે પડે, તો પછી આફ્રિકા તરફ રવાના થઇ જવું; પણ માણસ મારે છે એક, ને ઇશ્વર મનાવે છે બીજું !

કનકના પ્રવાસવાળી ટ્રેન-નાગપુર છોડીને આગળ વધી, કે તેને અકસ્માત નડ્યો. એ ટ્રેનની અથડા અથડી થઇ જવાથી આગલા બાગના ડમ્પા તો ચુરા થઇ ગયા, પણ પાછલો ભાગ બચી ગયો. ને તેમાં કનક તથા બાળકો સલામત રહી અ્યાં રાત્રીનો પ્રહર હતો. બચી અમલાં ઉતારીએને નજદીકના કેમ્પમાં લઈ ગયા, અને અકસ્માત નડેલા ઉતારીએની તપાસ થવા લાગી.

કેમ્પમાં લઇ ગયેલા ઉતારીએને તપાસવામાં આવ્યા. ડોક્ટરની મતલબ એ હતી, કે જો કદાચ આંતરિક કોઈને નુકસાન થયું હોય, તો તેને તત્કાળ ઇલાજ કરી દેવો. આ મતલબનું અવળું પરિણામ કનકને નડ્યું ! પોતાની કમ્બર પર બાંધેલું ઝવેરાત ડોક્ટરને હાથ ચડ્યું-ને તે માટે, ડોક્ટર સાથે રહેલા પોલીસ અમલદારને પણ શક ગયો ! ડોક્ટરે ચાલાકી વાપરીને, કમ્બરનું હાડકું તપાસવા, તથા સાંધા પર લયક લાગેલી છે કે નહિ, એ જોવાને, કનકની કમ્બર પરનો પટો કઢાવી નાંખ્યો ! ભાગ્યેયોગ તો જીવ્યો ! કનકની કને એગ તો હતી, પણ અધીરા જીવડાએ એ નાણું પોતાની કમ્બરે રાખ્યું ! આખરે શક ઉપરથી એ માત્ર જીવડામાં આવ્યો. ને ખુદાસો પુછતાં

તેની મનઃમતો જવાબ આપવાને કનક નિષ્ફળ નિવડ્યો। પોલીસે ચોરીના કેસ તરીકે કનકને કબજે કર્યો. અને બાળકોને બાળુ લઈ જઈ પુછવામાં આવતાં તેમણે ખુલ્લસો કર્યો, કે “કનક અમારા પિતા છે, પણ તે અમને ક્યાં લઈ જાય છે, તેની ખબર નથી। અમારી મા તો બનારસ ગયાં છે। પિતા, સ્ટીમરમાં ડૂબી મયલક પાછાં નીકળેલા જણાય છે। અમને કહેલું છે કે તેઓ બન્ને જણને અમારી માતા પાસે લઈ જાય છે।” આ જુબાની ઉપરથી વધારે શક મયો. કનકને તે સંબંધી પુછતાં તેમણે જણાવ્યું કે “એ હમારી સંસારી મેટર છે.” બાકી વધુ બોલી શક્યો નહિ। પોલીસે કનકને અને નેના માલને કબજે કર્યો. અને બાળકોને તેમની ઇચ્છા પુછતાં, તેઓએ જણાવ્યું કે અગર જે અમે આ બંગાળ તરફ જવાનક છીએ, તો અમને મુંબઈ પહોંચાડવા. અમે અમારા બાપ સાથે જવાને ખુશી નથી. અમને અમારી મા પાસે જવું છે।” કનકને તે માટે ખબર આપવામાં આવી; તે સંબંધી ગભરાયલા કનકે કરી ઉત્તર ન આપ્યો. બાળકોની મરજી મુજબ કરવાને પોલીસને જણાવ્યું. પોલીસે, પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસ સાથે, બન્ને બાળકોને મુંબઈ રવાના કર્યા, અને કનકને કેદ કર્યો!—

પ્રભુ ઇચ્છા બળવંત છે! કનકની ધારણાં અહીં તુટી પડી। મંદારિકા અને મનહરકુમાર બેરીસ્ટરના વિચારો અદ્દર લટકી રહ્યા। સુમન ક્યાં, મધુરી ક્યાં, ને નીર ક્યાં!—

આ સમયે તો આ રસીક ને સુગ્ર પાત્રનો અવદશાના સાગરમાં, પણ આશાના ખડક સાથે અથડાવા લાગ્યાં છે। પ્રભુ હવે પછી કયો માર્ગ બતાવે છે, તે તરફ અધ્યા રાખીએ!—

પ્રકરણ ૪ થું.

શનુ થું નથી કરી શકતો?

“મધુરી! તમે ગમે તેવાં સાચાં યા સતી હોય, પતિવ્રતા યા પ્રવીણ હોય, પણ હવે સાખીત થઇ ચુક્યું છે, કે તમે તમારા પિતાની મીલકત ઉડાવી દેવા, અને મુંબઈમાંથી દુર થવા યત્ન કરો છો! આ હાલતમાં અમારી ટ્રસ્ટી તરીકેની ફરજ છે, કે તમારો ભાઈ જે હજી ઉમરમાં છતાં વિશ્વાસમાં આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી તેમના વારસા હકનું રક્ષણ કરવું! વળી એમ પણ નહીં થઈ ગયું છે, કે તમે વિધવા થઈ ચુક્યાં છો—અને તમારા બાળકોને પણ તમે ગુમ કરી દીધા છે. તમારી સ્ત્રીપણાની જે ઉમદા રીતિ—નીતિ તે ઉપર પણ તમે કલંક લગાડ્યું છે. બાળકોને એકલા મુકીને બનારસ ચાલી જવાનું સાહસ તમારે કરવાનું નહોતું, અમને ચેતવવા હતા, પણ આ સઘળું જોતાં, આ બાબતમાં તમારા પેટમાં દગો છે! અમે બનારસ તપાસ કરાવી છે. તમે જ્યાં ઉતર્યાં હતાં, એ પણ પોલીસે ખાતમી મેળવી છે. ને તમે પુનર્લગ્ન કરવા ધારતાં હોય, એવી વાત પણ બહાર આવી છે. આ ભયંકર ને અર્થસુચક કાવતરાંથી તમારા ભાઈના હકનો ભોગ અપાય, તે અમે ટ્રસ્ટીઓ કદી પણ સાંખવાના નથી. માટે હવે તમારે આ સ્થળ છોડી જવું; એવો અમે તમને ફાર્સ કરીએ છીએ!”

ધીરે સોલીસીટરે મધુરીનાં અપમાનનો દર્દ વચમાં લીધો. અને ખરું-ખોટું, પોતાના સોલીસીટરીના કાવાદાવા સહિત ભાષણ શરૂ કરીને અનાથ મધુરીને ગભરાવી નાંખી. મધુરી ખરેખર મગજથી વ્યાકુળ બની ગઈ, અને હવાની હાલતમાં એના બની ગઈ. ધીરે તરફ તિરસ્કારે ભાવથી જોતી, ડોળા ખેંચતી, કંઈ પણ ખુલાસો કર્યા વગર, સંજોગ જોઈને એકદમ રડવા લાગી—રામાને બહુ દયા આવી—

“બહેન! હું ખરી વાત કહી દઉં છું, તે સાંભળો!”

“રામા! તને વચ્ચે બોલવાની કશી જરૂર નથી!”

“શા માટે નહિ! મ્હારાં બાઇ બહેનને તમે નકામાં ગભ-રાવો છો-બાળકો ગુમ થયા નથી, તેમ બહેન ઉપાડી ગયાં નથી, પણ તેનો બાપ—

“તેનો બાપ અહીંથી ઉપાડી ગયો, હેં! હા, હા, હા.” ધીરૂ હસ્યો. રામે ચાટ પડી ગયો, ને વાત હવામાં ઉડી ગઇ!

“દરિયામાં ગરક થયેલો પાછો ફરી નીકળ્યો, તો ખેર, બસે તે અહીં આવીને તેનાં બાળકોને લઇ જાય. પણ શું ત્હારી ફરજ નહોતી કે બાઇની ગેરહાજરીમાં લઇ જનારાને અટકાવવો, આ અમને ખબર કરવી?”

“ધરનો ધણી તેનો માલ લઇ જાય, તેમાં નોકર શું કરે? તે તો બાઇની કને બનારસ ગયા!”

“હં! એમ પણ ખરું, કે? જાન-જાન-એવકૂક ગધેડા! એ બધી વાતો બીજાને સમજાવ-ચાલ, દુર થા! લાખી ટુંકી વાતો ન સમજાવ!” ધીરૂએ દમ માર્યો. ખરી વાત ખોટી ફરાવી!—

“ગમે તેમ હોય, ગમે તે થયું હોય, પણ હવે તમે શું ધાર્યું છે?” રામાના બોલવા પર કંઈક શ્રદ્ધા બેઠી. ને ખરો ખુલાસો મેળવવા માટે મગજને ધીરજ આપી; મધુરી દિવાનાપણાંથી કંઈક વેગળી થઇ. ને ધીરૂને ખસેડવા બોલી—

“તમારે આ બંગલો છોડી દેવો, ને ટ્રસ્ટી તરીકે રાજીનામું આપવું!” ધીરૂએ હુકમ કર્યો.—

“હીક છે, આજ સાંજ સુધીમાં તે બાબત નક્કી થઇ જશે.”

ધીરૂએ તે કપ્પલ કર્યું, ને તરતજ રવાના થઇ ગયો. રામાની વાત ઉડાઉ લાગી. પહેરા ઉપર રામોસી હતો, તેને ધીરૂએ એવી

તાકીદ આપી, કે બાધ અથવા રામો દરવાજા બહાર જવા ન પામે ! રામોસીએ કુરનસ બગવી, ને ધીર રવાના થયો.

આહા ! શત્રુઓએ કેટલી હદ સુધી કામ બગાડ્યું ! પણ સાચનો એકી શામળો છે. જેને રામ રાખે, તેને કોણ ચાખે !—મધુરીનું મગજ શાન્ત થવા લાગ્યું આક્રમમાં એક પણ આશાનો આશરો લાગ્યો. રામાની દરેક દરેક હકીકત સાંભળી, ને બનારસનો બનાવ યાદ આવ્યો. પણ હવે બંગલામાં રહેવું હીક ન લાગ્યું. પોતાના બાધને ભેટવાની, ને હૃદય ખાલી કરવાની ઇચ્છા થઇ. ને રામાને લઇને પુને જવા ધાર્યું, પણ પહેરા વચ્ચેથી જવું કેમ ? પ્રભુની મરજી જુઓ. રામોસીનો એકનો એક પુત્ર મોટારમાં આવી જવાની ખબર મળવાથી તે એકદમ વગર રંગએ પહેરો છોંડીને નહાસી ગયો, અને મધુરી તથા રામો, પુના તરફ રવાના થઇ ગયાં. પાપીઓ હાથ ધસતા રહ્યાં, ને કુદરત પોતાનું કામ કરવા લાગી !

પ્રકરણ પ મું.

ધીર સોલીસીટરનું સ્વાર્થી કાવતરું !

મધુરી તરફ મોહદષ્ટિ લગાડીને નબળું મન બતાવી, પોતાની સોલીસીટરીને જાંખ લગાડનાર અપમાન મેળવ્યા પછી, ધીરભાઈ સાહેબ, સ્વાભાવિક રીતેજ મધુરીના શત્રુ બન્યા; પણ તેમાંએ વૈર રહેવાની આવડત જોઇએ ! કંઈ કાયદો બણી ગયા, તેથી ચતુરાઇ ખરીદી શકાતી નથી. તર્ક અને વિચારશક્તિનું ઉંચું પરિચય જોઇએ, તે ધીરમાં નથી. ને તે ઉપરાંત અદેખાઇના અધાપામાં, અને શત્રુવટના આદેશમાં એકનું બીજું કરી નાખે છે !

આપણને કેટલાક દાખલામાં જણાય છે કે, પોતાના કૂળના અચાવ અર્થે—હીત અર્થે, આપણા કેટલાક ખ્હાદુર સોલીસીટર યા બેરીસ્ટર સાહેબ, ખોટા દસ્તાવેજ, ખોટી જુગ્યાની, ખોટા સાક્ષીઓ વગેરે ઉભા કરે છે ખરા; પણ તેમાં તેનો જનુની સ્વાર્થ કે શત્રુતા હોતી નથી. માત્ર પક્ષને સાચવાનું કરે છે, તે છતાં તે ન્યાય વિરુદ્ધ અને તેની સત્તા વિરુદ્ધ કર્મ છે. પરંતુ ધીર સોલીસીટરે તો અધર્મ માર્ગજ હાથ ધર્યો છે. વિનોદરાય સોલીસીટરના પુણ્ય પ્રતાપે, તેના ચેલા તરીકે તેની ઓશીસનો ભાગીયો થઇ ગયો, તો શું તેનાજ કૂળનું નિકન્ન કહાડવું?—

ધીરજીએ પ્રથમ તો વિશ્વાસ મેળવીને, વિનોદરાયની મીલકતના ટ્રસ્ટી તરીકે હક લીધો, પણ પાછળથી ભગીરથીદેવીના ગુજરી જવા પછી, અને કનક તથા મધુરીના સંસારમાં, શંકાના સાપે નિવાસ કર્યો જાણ્યા. પછી, ધીરજીએ આડો માર્ગ લીધો; અને બહેન ભાદવચ્ચે અણુગમે ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો. પ્રથમ તો બન્નેને અલગ કરી દીધાં, કે જેથી મધુરી કોઇપણ રીતે પોતાના ભાદને ભંભેરી ના શકે! બીજી તરફથી બાપુને પુનામાં રાખીને, પોતાની તરફથીજ જાણે જમિમાં રહેવા દીધો હોય, તેમ તેની ખબર લેહોતો રહ્યો. દુર્ભાગ્યે, મધુરીના અપમાન પછી, ને મધુરી બનારસ ગયા પછી ધીરજીએ, બાપુ ઉપર એક ખાનગી પત્ર લખ્યો, ને તેમાં મધુરી સંબંધી કેટલીક હલકી હકીકત જણાવી. કાચા અને નયણા તથા ઉછરતા અને અક્કલના સીમાડા પર ચઢના જુવાન બાળકના મન ઉપર એથી બેવડી ખોટી અસર થવા માંડી! વળી એક બીજો પત્ર, મધુરી આવ્યા પછી લખ્યો, ને તેમાં તેના ઉપર સખ્ત દયાણુ કર્યું કે મધુરીની રીતિ—નીતિ ખરાબ હોવાથી, ને તે કોઇ હલકા માણસના પ્રસંગમાં આવ્યાથી, ન્હાસી જવાની તૈયારીમાં છે, ને

મીઠ્ઠા વગેરેની ગેરવ્યવસ્થા થવાથી પોતે જોખમમાં આવી પડશે, માટે તેના ટ્રસ્ટીમાંથી દુર કરાવી, ને તેને જે લીગેસી મળે છે, તેમાંથી તેને બાતલ કરવી; કેમકે તેણે માતપીતાનું ને પતિનું નામ કલંકીત કરવા માંડ્યું છે; ઇત્યાદિ પત્ર લખ્યો ! બીજી તરફથી કોર્ટમાં એવી રીતે અરજ કરી કે કોર્ટથીજ મધુરીને બાતલ કરવામાં આવે, ને તે સંબંધી ઇસારો, બાબુના પત્રમાં પણ કરવામાં આવ્યો, અને રામા મારફતે પણ પોલીસમાં તેની કેટલીક આડી ચાલની નોંધ કરાવવામાં આવી. આ રીતે તેણે પોતાનું વૈર લેવા યત્ન કર્યો, પણ પ્રભુ ઇચ્છા ન્યારી હતી.

મધુરી તથા રામો, બંગલાનો કબજો કરીને, રામોસીની ગેરહાજરીમાં, બાંધને મળવા માટે પુને ઉપડી ગયાં—ધીરની અધીરાઇએ તેને તાકીદે બંગલા તરફ આવવાનું, ને મધુરી જે માની ગય, તો દુષ્ટ સ્વાર્થ સાધવાનું દીલ થઇ આવ્યું. રાત્રે ફરવા નીકળવા નિમિત્તે બંગલા તરફ આવ્યો, તો ના મળે બત્તી, કે ન મળે બંગલો ખુલ્લો ! દરવાજા કને ગાડી ઉભી રાખીને રામોસીને બોલાવ્યો, પણ હોય કોણ ? અતે પાસેના બંગલાના માળીએ કહ્યું, કે સાંજ પછી અહીં કોઇ દેખાયું નથી.

ધીરને આ હકીકતથી બેવડું જોમ આવ્યું, અને તરતજ પોલીસમાં ગયો. ત્યાં તેણે મધુરી વિરૂધ્ધ બીજી હકીકત નોંધાવી—ને બાળકોના અપહરણ કરાવવા ઉપરાંત, ટ્રસ્ટી તરીકે જંગમ મીઠ્ઠા ઉચાપત કરાવવા માટે, અને તેની ગેરવ્યવસ્થા તથા વિશ્વાસઘાત કરીને નહાસી જવા માટે, જોખમદારીનો તેનાપર ચાર્જ મુક્યો—ને પ્રજાતના ઉધડતીજ કોર્ટે મેજસ્ટ્રેટ પાસેથી વોરંટ લેવાનો ઇસારો રાખ્યો ! જે કે તે ધારે તો તરત, સ્પેશીયલ કેસ તરીકે પણ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને ત્યાં જઈને વોરંટ મેળવી શકતે, પણ દમામ ખોટો હતો. જંગમ મીઠ્ઠા

પોતાને ક્યજો હતી. અને સ્થાવરમાં તો બંગ્લો હતો ! માત્ર પોતાની હુશિયારી બતાવીને, નઅળાપર સવાર થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો-પણ તે ક્યાં જાણે છે, કે તું આ તરફ કુશળતા બતાવે છે, ત્યારે કુદરત ત્હારી વિરૂદ્ધ કામ કરવા માંડી રહેલી છે-મધુરી અને રામો પુના જવાને જો દ્રેનમાં રવાના થયાં, તે કલ્યાણ સ્ટેશને આવતાં સામી કોઈ દ્રેન આવી લાઆથી ખોટી થઇ, પણ ત્યાં તેને અજબ સંજોગ મળી ગયો ! તે વળી શો ? પોતાના બે પુત્રો. સામે આવેલી દ્રેનમાં મુંબઇ આવતા હતા. ચંદ્રકાન્તે રામાને જોયો, ને ખુબ પાડી. મધુરીએ પુત્રનો સાદ ઓળખ્યો, ને રામા સાથે ગાડીમાંથી ઉતરી પડી. ને સામેના પ્લેટફોર્મ પર દોડી આવી ! આહા ! કેવો અજબ સંજોગ : પણ હા ! તે બિચારી પોતાના પુત્રોને મળવા છતાં સ્વાધીન લઇ શકી નહિ; કેમકે તે બાળકોને તો પોલીસ મારફત તેની માતાને આપવાનો હુકમ હતો-તેથી સાથેના અમલદારે મધુરીને વિનતી કરી કે ‘તેમણે પાછું મુબઇ ફરવું, ને બાળકોને સ્વાધીન લેવા.’” મધુરીએ તે વાત ક્યુલ કરી, અને બાપુને ત્યાંથીજ પુને અરજટ તાર કરીને મુંબઇ બોલાવ્યો ! અને મધુરી તથા રામો પાછાં મુબઈ આવ્યાં ! નસીબની બલિહારી તો જુઓ ! બાળકો મળ્યા, પણ જો પોલીસ સ્ટેશનમાં, ધીર સાલીસીટરે મધુરીની હકીકત નોંધાવી હતી, ત્યાંજ આ કેસ જઇ ચડ્યો. કેમકે મધુરીના નિવાસનું ડીવીઝન એજ હતું ! હવે શું થાય છે, તે જોવાનું છે !

બાળકોને દ્રેનમાં મધુરીએ કેટલીક હકીકત પુછવા માંડી, પણ તેમને વધુ વાત કરવાની, તેની સાથેના પોલીસના માણસે મનાઇ કરી-તો પણ એટલું તો જણાવી શક્યા, કે તેના પિતા કલકત્તે લઇ જતા હતા-રેલ્વે અક્સ્માત થવાથી, ને તેમાં પિતાજી કંઇક ઝવેરાતના કામમાં સપડાયાથી પોલીસે શકમંદ કેસ તરીકે નાગપુર કને ક્યજો

કર્તા છે, ને અમને અહીં મુંબઈ મોકલી દીધા છે. આ ઉપરથી મધુરીને કેટલીક હિંમત આવી, અને રામાની વાત ખરી પડી. ધીરેભાઈએ જે કંઈ બાંગરો વાટી દીધો છે, ને પોલીસને ખોટી ખોટી ખબરો પહોંચાડી છે, તેને તોડવાનો ટાઇમ ઠીક આવી ગયો ! પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન છે. સત્યનો અંતે જય છે ! હવે જોવાનું છે, કે શું થાય છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

આખરે શિકારીનાજ હાથમાં પંખીડું !

બનારસથી બંગાળ તરફ જતી રેલ્વે ટ્રેનને થયેલા અકસ્માતમાં મંગાના શરણે થયેલાં ઉતારિઓમાં મનહરકુમાર બેરીસ્ટર પણ એક હોવા જોઈએ; કેમકે તેમનો પત્નો મળી શક્યો નહિ ! સુમનવાળી ટ્રેનને વધારે જોશ લાગ્યો નહતો, પણ તે પાટાપરથી ઉતરી ગઈ હતી, ને તેથી પેસેનજરોને ઉતારી પાડવામાં આવ્યા હતા. ને તુટેલી ટ્રેન તરફ સૈાની નજર દોડી હતી. મંદારિકાને કુદરતી બચાવ કંઈક વિસ્મય પમાડનારો હતો. અકસ્માત વખતે તેણે ટ્રેનની સાંકળ પકડી રાખવાથી જ્યાં પડી, ત્યાં સલામત રહી, યાને તે ડો (કમ્પાર્ટમેન્ટ) પૂરૂપર અધર લટકી રહ્યા. તે માંહેના જે કંઈ થોડા ઉતારિઓ બારીમાંથી સરી પડ્યાં, તે નદીમાં ગયાં, પણ એકાદ બે જણાંએ સમયસુચકતા વાપરવાથી બચી ગયાં. આ બચાવમાં મંદારિકા પણ હતી, ને તે ડો સાથેજ લટકી રહી હતી. ડો એકદમ ઉપર ઉંચકી શકાય, તેમ નહતો. પણ મંદારને તો દોરડાંવતી ઉપર લાવી શક્યા હતા, ને તે રીતે તેનો બચાવ થયો હતો.

— બેબાન અને અશક્ત થઈ પડેલી મંદારિકાને નજીકના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં લઈ આવ્યા. તેને જોવાને જેમ બીજા કેટલાક પેસેનજરો

આવ્યા, તેમ સુમન પણ આવ્યો, ને મંદારને દુરથી જોઈને એક તેની કને ધસી ગયો !

“મંદારિકા !” આટલું બોલતાંજ તે અમકી-ને ફક્ત અ ઉઘાડી જોયું-ભાગતે તુટતે અવાજે બોલી !

“કુમાર ક્યાં ?” કોઈ સમજ્યું નહિ, સુમને પણ જવાબ દીધો-અને ડોક્ટર તથા નર્સને જણાવ્યું કે “આ બાતુ મ્હારાં સંબંધ છે તેમને હું તેડવાજ જતો હતો. માટે મ્હારે સ્વાધીન કરવાં”. લોકોએ જવાબ દીધો, કે પ્રભાત થવા આવ્યું છે. બાધ સહ શુદ્ધિમાં આવે, તે પછી સ્ટેશન માસ્તર તથા વડા અમલદારને કહી તેમને લઈ જવાં !-

મંદારને ધીમે ધીમે શુદ્ધિ આવવા લાગી, સુમનને તેણે જોઈ પણ ધ્યાન-ભાન ન રહ્યું. તે તો પોતાના પ્રિય કુમારને ઝંખતી હા પ્રભાત થયું. મંદારને શરીરે કશી ખીજ ધમ્મ કે વ્યાધી થઈ નહોતી નરવસ બહુ હતી-છતાં કુશળ ને નિર્ભય હતી.

પ્રભાતે, સુમન પોતે સ્ટેશનના અમલદારોને મળ્યો, અને મંદારિકાને પોતાના સ્વાધીનમાં લેવાનો હુકમ મેળવ્યો. તે તરત મંદારને કને ગયો, અને શુદ્ધિમાં આવેલી મંદારે તેને હસતા ચહેરાએ બોલાવ્યું

“તમે ક્યાંથી, સુમનરાય ?”

“હું તમને મળવાજ આવતો હતો. બનારસ ગયો હતાંથી ખબર મળી, કે તમે કેસના કામ બાબત અલ્હાબાદ આવ્યાં છો.”

“હા, ને ત્યાંથી હું ઘર તરફ આવતી હતી, મ્હારી સેબેરીસ્ટર પણ છે, તેઓ ક્યાં છે ?”

“તે તો ખબર નથી-અકસ્માત બચકર થયો છે. તેમાં હું ગુમાયલાં પેસેન્જરની કશી ખબર મળી નથી.”

“ત્યારે શું તેઓને પત્તો નથી ?”

“કદાચ હવે પછી મળી આવે !”

“ત્યારે શું સજીવ નહિ હોય ?”

“તે કેમ કહી શકાય ! પણ હાલ તરત તો સર્વે મળી આવેલાં પેસેન્જરોને રવાના કરવામાં આવે છે; કેમકે તેમને અહીં રાખવાં જોખમ બધાં જણાય છે. બીજાંની હજી શોધખોળ ચાલુ છે !”

“ત્યારે આપણે ક્યાં જવું ?”

“બનારસ ! ત્યાં ગયા પછી બેરીસ્ટરની તપાસ કરાવીશું— એટલામાં તમારી તબીયત પણ સારી થતી જશે.”

“બેરીસ્ટર મળશે ખરા કે ? મને અહીં રહેવા નહિ દે ! તેમનો પત્તો મળે, ત્યાંસુધી પડી રહેવા દેશે નહિ ?”

“તમે તેમને માટે ગમે તેટલાં અધીરાં થશો, તોપણ કાયદો અમલમાં મુકવોજ પડશે. મેં તે માટે હુકમ મેળવ્યો છે. કેમકે અકસ્માતવાળાં પેસેન્જરોને શાન્ત જમ્યામાંજ હવે આરામ માટે રાખવાં જોઈએ. ટ્રેનને હવે ફક્ત દસ મિનિટ છે. ખાસ ટ્રેન બોલાવેલી છે, માટે તત્પર થાઓ !”

આખરે મંદાર લાચારીયે હડી. ને જમના હાથમાં કદીયે ચડવાનું નહોતું, તેનાજ શરણમાં રહેવાનો વખત આવ્યો ! કુદરતે કંઈક જુદોજ માર્ગ લીધો. સુમન અને મંદાર, બનારસ તરફ રવાના થઈ ગયાં. કુમાર બેરીસ્ટર ક્યાં ગયો ને તેનું શું થયું, તે પ્રભુ જાણે !

પ્રકરણ ૭ મું.

કનક ઉપર આફ્રિકનદેવીની વધુ પ્રસન્નતા !

મદાદેવીની પવિત્ર પ્રસાદી તરીકે કનકે જે માલ મેળવ્યો હતો, તે સપડાઈ ગયો, ને ગભરાઈને કેદ પણ થઈ ગયો. હજી તપાસ થાય, તે પહેલાં કનકને એક સ્વપ્નું થયું. કનક મદાદેવીને પગે પડીને રડવા લાગ્યો. તેમની પ્રસાદીથી આ સંકટમાં આવવું પડ્યું, તે કહેવા લાગ્યો. દેવીને વાચા થઈ, ને આલી !

“ત્હારી પવિત્ર સ્ત્રી એક દેવી રૂપ છે ! તે નિર્દોષ નારને કષ્ટ આપવાને બહાને, તું વતનમાંથી ન્હાસી આવ્યો, તેનું આ દુષ્ટ ફળ મળ્યું છે; માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને કહે, કે એ નિર્દોષ અબળાને ત્હારે જીવન સુધી પવિત્ર પ્રેમથી પાળવી !” દેવીનાં આ વચનો, કનકને બહુ વિશ્રાન્તિ દેનારાં ને વિશ્વાસુ લાગ્યાં ! કનકે શીશ નમાવી, હાથ જોડીને કહ્યું, કે એ મ્હારી પત્નિ પવિત્રજ છે, ને તે માટે આપ મદાદેવીની વાણીમાં સત્ય છે, તો નિઃશંકે મ્હારા તથા મ્હારા વંશના સુખ ને શાંતિ માટે હું તેને પાળીશ-પણ મ્હારું શું ?” જા, તને ત્હારો માલ, ત્હારા પરના અપવાદ રહિત તને પાછો મળશે-યાને તે માલ, ત્હારા મુંબઈના નિવાસ-સ્થાનમાં, જ્યાં ત્હારી ધર્મપત્નિ, ત્હારી મૂર્તિ રાખીને પુજન કરે છે, તે મંદારના ગોખલામાંથી મળશે, ને અહીંના કેદખાનામાંથી તુ છુટો બનશે !”

કાલી દેવીની આ અદૃશ્ય સુચના મુજબ થતાં કનક જાગૃત થયો, પણ કંઈ ન દેખાયું-ને તે બિચારો પોલીસના પહેરાની કોટ-ડીમાં વિમાસતો બેઠો.

કાલીદેવીનો ચમત્કાર તો જુઓ ! પ્રભાતમાં પોલીસના વડાએ કનકનો કેસ હાથમાં લીધો, અને જપ્ત કરેલા દાગીના રજુ કરવાને,

પોતાના નોકરને હુકમ કર્યો, પણ બીજીજ પળે તે દાગીના ગુમ થયલા માલમ પડ્યા ! અફસોસ ! બારીકાથી તપાસ કરી, પણ પતો ન મળ્યો. આખરે લાચાર થયા, અને કનકને બોલાવીને કહ્યું, કે તમને છુટા કરવામાં આવે છે. જમ થયેલા માલ ખાલસા કરવામાં આવે છે ! કનક તો સમજી ગયો. ને કંઈ પણ તકરાર કર્યા વિના એકદમ રવાનાજ થઈ ગયો. કચ્છાણના સ્ટેશનપર આવતાં વર્તમાનપત્ર મળ્યું. આહા ! તેમાં પ્રિયાના વિજયનો લેખ હતો:—

પ્રકરણ ૮ મું.

નિર્દોષ મધુરી ! એક પ્રેમ-ઘેલી પ્રમદા

યાને

સદ્ગુણી સુંદરી.

પાપીઓનો આખરે પરાજય થાય છે, પણ સત્ય બહુ મોટું પ્રકટે છે ! અનેક સંકટો સહન કરીને પણ આખરે હરિશ્ચન્દ્રનું સત્ય, પ્રકટ થયા વિના રહ્યું નહિ; અને વિશ્વામિત્રને પસ્તાવાનો વખત આવી ગયો !—

એજ રીતે ધીર સોલીસીટરને પોતાનાં કર્મ બહુ ભારે પડી ગયાં ! પોલીસમાં તેણે નોંધાવેલી કેટલીક જોખમભરી બાબતો, તેનાં કર્મ રૂપે આગળ આવી, મધુરી અને તેનાં બાળકો, પોલીસ સ્ટેશન પર ગયાં, ને ત્યાં તેમને ખરે ઇન્સાફ મળ્યો; પણ કાયદાના જ્ઞાતા તરીકે, કેવળ બીજાને નુકસાન કરવા, અને સગીરની મીલકત પચાવી પાડવા માટે, ધીરએ જે હીલચાલ કરેલી, તેનો કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો— ને તેનું પરિણામ, વર્તમાનપત્રમાં છપાયું !

પોલીસ તરફથી આ કેસ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. ને તેમાં ધીર સોલીસીટર જોખમદાર હતો.

એક કાયદાખાજ મરનાર સોલીસીટરને ત્યાં રહીને, પોતાની પદવી વધારનાર ધીર સોલીસીટરે વિશ્વાસ મેળવ્યો, તેમાં પણ મરનારે જૂલ કરેલી લાગે છે. ધીરને પોતાની મીલકતના એક વધારાના ટ્રસ્ટી તરીકે રાખવાથી, મરનારના કુટુંબ પર નફામી આક્રમ આવી પડી છે.

“ મધુરી ” નામની મરનાર વિનોદરાય સોલીસીટરની કુશળ અને વિદ્વાન પુત્રીના સંસારી કલેશનો લાભ લઇને, ધીરએ જે દાનત ખગાડી, તથા સંજોગ જોઇને તેને જે જે સતાવણી કરી, એ માફ નહિ થઇ શકે, તેવી છે; એટલુંજ નહિ, પણ તે બાઇને ટ્રસ્ટીમાંથી બાતલ કરાવવા માટે, તેના પર જે જે અપવાદો મુક્યા છે, ને પોલીસને ખોટી ખબરો આપીને હેરાન કર્યા છે, તે પણ બચકર છે ! મધુરીનો પતિ કનકરાય કાયા કાનનો હોવાથી, આ બાઇને સર્વ વેડવું પડ્યું છે, તે માટે કોર્ટ દીલગીર છે, તોપણ આવા કઠણ સંજોગમાં એ બાનુએ ધિરજ રાખીને પોતાનું સતીત્વ, ધીરતા, તથા કુટુંબ પ્રત્યેની અડગ પ્રેમવૃત્તિ બતાવી છે, તેમજ પોતાના પિતાની મીલકત તથા તેના એકના એક બાઇની અભિવૃદ્ધિ માટે જે પ્રેમ દર્શાવ્યો છે, તે એક સદ્ગુણી સુંદરીના નામને શોભા આપનારો છે. મરનાર વિનોદરાયના પુત્ર બામુપ્રસાદ હવે ઉમરલાયક થવા આવ્યા છે. ને થોડાજ વખતમાં તેને પિતાની મિલકત મળશે. પણ તેટલાં સુધી તેનો વહિવટ ફક્ત એકજ ટ્રસ્ટી તરીકે બાઇ મધુરીને ચલાવવાનો હુકમ કરવામાં આવે છે. ને ધીર સોલીસીટરને તેનાં નીચ કર્મ માટે સેશન્સ કમિટ કરવામાં આવે છે.” આ હકિકત વર્તમાનપત્રમાં વાંચીને કનક તો સજડ થઇ ગયો. તે પોતાની પ્રેમ-ધેલી પ્રિયાને ક્યારે

હર્ષથી બેટી પડે, તે માટે આતુર થનો, સ્ટેશનની વાટ જોવા લાગ્યો !
અતે સત્યનો જય થયો !

આ હકીકત બનારસમાં મંદારના વાંચવામાં આવી-આહા !
ત્યાં શું બન્યું !

પ્રકરણ ૯ મું.

મંદારિકા અને સુમનરાય.

“મંદારિકા ! તમારા પરનો બોજો યા ને આફત હવે દુર થઈ ગઈ ! વારસા-હિસ્સાના કેસમાંથી તમે વિમુક્ત થઈને, સ્વતંત્ર કબજો કરી લીધો. હવે તમે શા માટે ઉદાસી જીંદગી ગુજારો છો ?”

“સુમનરાય ! પ્રેમ વગરનું પરણવું, કે સ્નેહ વિનાનું સગપણ વૃથા છે-વ્યથારૂપ છે !”

“હું તમને એવો આગ્રહ નથી કરતો, કે પરણો ! માત્ર તમારા પિતાનાં વચનો યાદ આપું છું !”

“હા, તે મારા લક્ષમાં છે. તમને મ્હારો હાથ તેમણે આપ્યો છે ખરો, પણ મ્હારો વિચાર હાલ લમ ઉપરથી ઉડી ગયો છે !”

“મનહરકુમાર રોયના પ્રસંગમાં પડ્યા પછી ?”

“એ સવાલનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. અને એ પ્રશ્ન હવે પછી તમે સ્મરણ ન કરાવશો, સુમનરાય !”

“ફીક ! મશ્વરેચ્છા પ્રબળ છે ! મહેં શું ધાર્યું હતું ! અરે, ભાગ્ય વિધીએ શા સંજોગ મેળવી આપ્યા છે ! ઉદયગદનાં રાજ-સુખને જુલે મંદારને જુલતાં કરવાં. એ પણ ગયું !”

— “હૃદયાત્મા ને પ્રેમાત્મા એક હોવો જોઈએ ! જાણીતા બંગાળી કવિવર શ્રી રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની “ત્રિત્રાંગદા” નામના લઘુકાવ્યમાં

અહુ ઉત્તમ વિસ્તાર દર્શાવ્યો છે. મહાભારતના આદિપર્વનો વૃતાંત લખને, આ મહાકવિએ ઉમદું ચિત્રકાવ્ય આલેખેલું છે. મણિપુરના મહારાજ ચિત્રવાહનની પુત્રી ચિત્રાંગદા અતિ રૂપવતી હતી. અર્જુન, એક વેળા આ મધુરીને અકસ્માત્ મળ્યો હતો. તે પ્રસંગનું તેમનું મોહનવર્તન થતાં, ચિત્રાંગદાએ જણાવ્યું હતું કે, પ્રેમાત્માપરાયણ દમ્પતી, એજ દેવને પુજવા યોગ્ય છે, બાકી સર્વસ્વ વ્યભિચારી દશાના જીવો છે ! ”

આહા ! એ કાવ્યમાં દૃષ્ય થયલું પ્રેમ-ચરિત્ર અને માધુર્ય જીવન ખરેજ આનન્દજનક છે. જ્યાં સુધી એવા વીરલ પાર્થ, પ્રેમાળ પતિ ન મળે, ત્યાં સુધી જીવનની દોરી બાંધવી વ્યર્થ છે ! ”

“પણ તેવા પ્રકારના પ્રેમમાં ઉભય જોડણાં સમાન હૃદયગામી હોવાં જોઈએ. જુઓ, આ એક ટુકડી વાર્તા રૂપ નાટક સાર તમને વાંચી બતાવું છું. તે સાંભળો; અને તેવાં પ્રભુત્વ પ્રેમ-પ્રસાદી પામેલાં પ્રેમીઓનાં અંતઃકરણ જુઓ-આ પરથી પ્રાસંગીક પ્રેમીઓનાં હૃદયની ગણના થશે !-

“વાર, વાંચો ! ” મંદારે ઇચ્છા બતાવી-સુમને વાંચવું શરૂ કર્યું.

“ખરા હકદારની છેવટે ફતેહ તથા સાચા પ્યારની કસોટી કરનારી આ અતી સુંદર શરૂઆતમાં જોન મીસન નામનો એક કરોડપતી કરોડોની દોલતમાં રેણછેસે નજરે પડે છે. તેણે સેંકડો લેખકોને રડાવીને વાંધા ભરી રીતે પોતાની દોલત ભેગી કીધી છે, જે ખજાનાનો વારસ તેનો જીવાન ભત્રીજો યુસ્ટેસ છે. મીસ એલીસ ગોરડન નામની એક પ્રખ્યાત વારતાનવેશે “જીનના સોગન ” એ નામનું એક અતી રસીલું પુસ્તક રચ્યું છે, જેના વેચાણથી જો કે હજારો પાઉંડની રકમ એ પુસ્તક પ્રગટ કરનારી મીસનની કંપનીને મળી છે, છતાં મીસને ગરીબ ખીચારી એલીસને ફક્ત થોડી નાની

રકમ આપી છે. એલીસની એક નાની સીક બહેન તેની ઉપર આધાર રાખે છે, જેણીની તખીયત ઘણીજ બગડવાથી ડાકટર તેને એકદમ હવા ફેરફાર કરવા બહારગામ લઇ જવા એલીસને જણાવે છે. આ માટે જોઇતી નાણાંની રકમ માગવાને એલીસ, મીસન આગળ જાય છે, પણ એ ખુલડોગ જેવા ચહેરાનો ખુટ્ટો, એલીસની લાચાર હાલતનો લાભ લઇ તેને કહે છે, કે તું જો લખત કરી આપે કે આવતા પાંચ વરસમાં તું જે જે પુસ્તકો રચે, તે અમારે માટે લખવાં. તો હું તુને હમણા ૧૦૦ પાઉંડ આપું. એલીસ તુચ્છકાર અને શીટ-કાર સાથે તેને જવાબ આપે છે, કે એ તો એક જાતની ગુલામ-મીરી જેવું થયું! શું કરું—હમણાં મારી બહેનને ખાતર મને પૈસાની ઘણી જરૂર છે. બાકી તુને તો એક ઠગારા તરીકે આખી દુનિયામાં જાહેર કરું! અતે લાચારીએ તેણીને સહી કરી નાણાં લીધા સિવાય બીજો છુટકો થયો નહિ. તેણીના જવા પછી યુરટેસને પોતાના કાકા મીસન સાથે મજબુત ટપાટપી થઇ, ને કહ્યું, કે એક ગરીબ બીચારી છોકરી પાસેથી આવું ગુલામી ખત તે શામાટે લખાવી લીધું? યુરટેસ ઝનુનથી તપી જઇને એ લખત કાકા કનેથી ઝુંટી લઇ ફાડી નાખે છે. અને તેનો કાકો પણ છેડાઇને તેને ઘરમાંથી કહાડી મુકે છે. એલીસની સીક બહેન એલીસની ગેરહાજરીમાં તેણીના પુસ્તક-માંનું છેલ્લી સલામનું એક વાક્ય માફ કરી ગુજરી જાય છે.

કપટી મીસન એક નવું વીલ બનાવી પોતાના ભત્રીજા યુરટેસને વારસામાંથી રદખાતલ કરી પોતાની સઘળી દોલત પોતાના એ બાગ્યાઓના નામપર કરે છે. એ ખુલડોગ કનેથી રંજીદ અને પરેશાન થઇ પાછી ફરેલી એલીસ પોતાના ઘરમાં પગ મુકતાંજ પોતાની બહેનને મરણ પામેલી જુવે છે, જે વેળાનો તેણીનો વીલાપ મને એવા સખત દીલના શખ્સની ઉપર મોટી અસર કરે છે. બીજો

દીવસે એલીસને ઓસ્ટ્રેલીયાની વાઘટ એન્ડ મીડ કંપની તરફથી કામળ મળે છે, જેમાં એ કંપનીએ તેણીના પુસ્તકો માટે એક હજાર પાઉન્ડ આપવાની ઓફર કરી હતી. પણ અફસોસ કે તેણી તો ફક્ત એકસો પાઉન્ડને ખાતર પાંચ વરસ સુધી મુજી મીસન સાથના લખતથી તેનેજ માટે લખવાને અંધાયલી હતી. યુસ્ટેસ, એલીસને મળવા આવે છે. અને તેણીને ખુસ વધાઇ આપે છે, કે તેણે તેણીનું લખન ફાડીને કટકા કરી નાખ્યા છે, અને તેણી આજથી પાછી લખતથી છુટી થઇ છે. આથી એલીસ મીસનપર તેના નાણું પાછાં મોકલેછે, અને વાઘટ એન્ડ મીડ કંપની માટેજ હવેથી લખવા સાડ પોતાનો વિચાર તેને જણાવી તેણી ઓસ્ટ્રેલીયા જતી સ્ટીમરમાં ઉપડે છે. મીસન પણ ઓસ્ટ્રેલીયા જઇ એ કંપનીને આખીને આખી ખરીદી લઇ તેને હરીફાઇમાંથી દુર કરવા એલીસવાળીજ સ્ટીમર મારફતે ઉપડી જાય છે. સ્ટીમર ઉપર એલીસને ટોમખી નામના ગૃહસ્થ સાથે ઓળખાણ પડતાં એ ઓળખાણે ટોમખીના દીલમાં પ્યારનું રૂપ બેઠવાથી તેણીના હાથની માગણી કરેછે, પણ એલીસના મનમાં ખુબસુરત જીવાન યુસ્ટેસનો વિચાર હોવાથી તે તેની માગણીની ના પાડે છે.

ભરદરીયે એ સ્ટીમર પર અંધારી ભયાનક રાતે એકાએક આગ લાગે છે. ઉતાડ્યો, લાઇફ બોટમાં બેસવાને આકળા પડી જાય છે. ખત્રાસીઓ સ્ટીમરમાં ભરાઇ જતું પાણી પંપ વડે પાછું બહાર કહાડવાના કામપર મંડ્યા છે. એલીસ, સ્ટીમર ઉપર પોતાની સાથે પળોટાઈ ગયલા એક બાળક છોકરા સાથે લાઇફ બોટમાં બેસે છે. બુલડોગ મીસન, બોટમાં એક જગ્યા મેળવવાનાં તરેહવાર ફાંફાં મારે છે, છતાં તેનું કંઇ નહીં વળવાથી તે અતે દુઃખથી નાઇલા-જનો માર્યો દરિયામાં ઉછળતાં મોગ્મઓ ઉપર પોતે પડી જાય છે.

એલીસની નજરે એ બનાવ દેખાવાથી તેણી મીસનને ઉચકી લેવાને. ખલાસીઓને કાલાવાલા કરે છે. શાબાશ, બહાદુર અને બોળી નાર ! જે મુજબ યુદ્ધ કંગાળ શખ્સે તને હેરાન પરેશાન કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહિ, અને જેનાં નીચપણાને લીધેજ તારી નાની બહેન ગુજરી ગઈ, તેજ-તેજ બદમાશને મોતમાંથી બચાવવા તે કેવી તારીફ લાયક હીમત દેખાડી ! આફ્રીન, દુન્યામાં જે સ્ત્રીઓ હોજો, તો સઘળી ત્હારા જેવીજ બોળી, ભલી અને ગુણવંતી હોજો ! બચી ગયલી ટોળી ત્રણ દીવસે એક ઉજડ ટાપુ ઉપર ઉતરે છે. મીસન યુદ્ધાપાથી, અને તેને હચમાવી નાખનારા આ છેલ્લા બનાવથી હવે મરવાની અણીપર આવ્યો છે, જે વેળા એલીસ, તેની એક દીકરાના જેવી જતન લેય છે. યુદ્ધો મીસન હવેજ પોતાનાં કરતુકોનો પસ્તાવો કરી પોતાના ભત્રીજા યુરટેસ તરફની પોતાની ખરાબ ચાલની તાજેશ કરી, તેનો વારસાનો હક પાછો આપવા માટે નવું વીલ છેલ્લી ઘડીએ કરવા આદે છે. પણ આવા ઉજડ ટાપુ ઉપર શાહી કલમ કાગળ ક્યાંથી હોય, કે જેથી નવું વીલ બનાવી શકાય ? પણ કાળા માથાનો માનવી એમ ડરી જતો નથી. એલીસની સાથ વાળા બે ખલાસીઓ : “ કટક રીશ ” નામની એક જતની માછલી પકડી, તેના શરીરમાંનો કાળો ચીકટ પદાર્થ પાણીમાં મેળવી તેની કાળી શાહી બનાવે છે. અરે પણ કાગળ નથી, તેમજ કાંઈ સફેદ કપડું અથવા બીજું સફેદ ચીજ પણ નથી, કે જેની ઉપર લખી શકાય ! હવે કરવું કેમ ?

એક ખલાસી, શરીરના ભાગ ઉપર tattoo, યાને બારીક અણીદાર ચીજ વડે શરીરનો ભાગ કોતરી આકાર, લખાણ વગેરે પાડી બાળુનો હતો, તેણે મીસનનાં વીલના શખ્ષો એલીસ સાથના નાના છોકરાના શરીર ઉપર કોતરવા પહેલાં સુચવ્યું, પણ નહિ !

બહાદુર એલીસે એ ખીચારાં ટુલ જેવા બચ્ચાંને કહી એવી રીતે
 ભોગ થવા નહીં દીધો ! ત્યારે કરવું કેમ ? અંતે આ શુરવીર ભલી
 એલીસે ખુદ પોતાનો દુધ જેવો સફેદ, નાળુક, ગોરા બરડાનો ભોગ
 આ કંપારી ઉપગ્નવનારા કામ માટે આપવાની ખુશી દેખાડી. એક
 ખલાસીએ માછલીના કાંટાની ચણી વડે તેણીના ગોરા બરડા ઉપર
 એ અગ્નયજ જેવાં વીલના શબ્દો કોતરવા માંડ્યા ! અરેરે, દરેક
 સેકડે કાંટાની તીણી ચણી તેણીના નાળુક બરડામાં ભોકાયા કરતાં
 તેણીને કેવું ભારે દુઃખ ઉપગ્નવતું હતું ! ત્રણ કલાક-૧૮૦ મીનીટ
 જે તેણીને મનથી તો દુઃખના ૧૮૦ જમાનાઓ જેવી હતી, તેટલો
 વાર તેણીએ આ નહી ખમી શકાય એવું દુઃખ ખમ્યું, અને પછી
 હાંફે ચાલતા મીસને તેણીના બરડા ઉપરના અદ્ભુત વીલની ઉપર
 પોતાની સહી કરી ! અને તે પછી તરતજ તેણે પોતાનો પ્રાણ મુકી
 દીધો. આ આવું ભારે દુઃખ એલીસે શા માટે અને કેની ખાતર
 ખમ્યું ? ફક્ત યુરટેસનો હક હુએ નહીં, એટલા માટેજ તેણી આ
 બચકર કસોટીમાંથી પસાર થઈ ! તેણીના બરડાપર જે શબ્દો કોત-
 રાયા હતા, તે એ હતા કે “ હું મારી સઘળી દોલત યુરટેસ મીસ-
 નને આપી જઈ છું-જેન મીસન ” હવે પેલા બે ખલાસીઓ છાકટા
 થઈ, એલીસને કોણ રાખે, તે બાબત હોગ્નતોણ કરતાં બંને મારા-
 મારી કરતા દરીયામાં પડતાં ટુપ્પી જાય છે. આણી ગમ લંડનની
 કોરટે, ખુદો મીસન મરી ગયો, એવું માની લઈ, તેના ભાગ્યાઓની
 તરફેણમાં વીલનો પ્રોબેટ આપતાં મીસનનું સૌથી છેલ્લામાં છેલ્લું
 બીજું જે કાંઈ વીલ હોય, તો તે રજુ કરવા ફરમાવ્યું. એક હોડી
 ઉગ્ગ ટાપુ ઉપર રવડી ગયેલી એલીસ અને બાળકને ઉપાડી લઈ
 તેઓને પાછાં લંડનમાં લાવે છે. ત્યાં તેણી પોતાનો હેવાલ એક
 છાપામાં આપી મીસનનું છેલ્લું વીલ છે એમ જણાવે છે, જેથી એ

છેલ્લું વીલ ચોરી લાવવા માટે મીસનના ભાગ્યાઓ ગુચ્છા ચોરોને રોકે છે.

એલીસે જે મકાનમાં ઉતારો લીધો છે, ત્યાં પેલા ચોરો વીલ ચોરવા આવે છે, અને એલીસ એ ઘરની એક બાનુને પોતાના બરડાની ઉપર કોતરાયલું વીલ જ્યારે દેખાડે છે, ત્યારે એ ચોરો પણ એ અગ્નયમ જેવું વીલ જુએ છે, જેથી તેઓ એલીસને આખી ને આખી ઉપાડી જવાનો ઠરાવ કરી, તે મુજબ યુક્તીથી તેણીને એક ચોકકસ મકાનમાં ઉપાડી જાય છે. યુરોસ જે પૈસા વગરનો થઈ પડ્યો હતો, તે સારે નસીબે આજ મકાનમાં રહે છે, અને રાતના જ્યારે એલીસ નાસવાની તજવીજ કરતાં ચોરો તેણીને અટકાવે છે, ત્યારે થયલી ગડબડનો અવાજ સાંભળી યુરોસ ત્યાં રીવોલવર સાથે ધસી જાય છે, અને પોતાના એક મીત્રની મદદથી એલીસનો છુટકારો કરાવે છે.

હવે કોરટમાં શું થાય છે, તે તરફ આપણે નજર દોડાવીએ. મીસનતાં વીલનો કેસ નીકળતાં યુરોસનો વકીલ કોરટને કહે છે, કે 'ખુદ્દા મીસનનું મરતી વેળાનું છેલ્લું વીલ છે. કોરટ તે રજુ કરવા જણાવે છે, પણ યુરોસ પોતાની તરફ જન પ્રાણ કહાડી આપતી એલીસને ભર કોરટમાં સઘળાઓની વચ્ચે તેણીનો ખુલ્લો બરડો દેખડાવવાની નામોશીમાંથી પસાર કરાવવા ચાહતો નથી, અને તેના વકીલની ગમે એવી સમજવટ છતાં, તે એલીસનો બરડો કોરટમાં ખુલ્લો દેખડાવવાની સાફ ના પાડે છે. પણ આ બાજુ એલીસ એકદમ જડજોની આગલ ધસી જઈ તેઓને પોતાનો નાજુક સંકેદ બરડો ખુલ્લો કરી તે ઉપરનું કોતરેલું લખાણ દેખાડી દે છે ! જડજો આ તદ્દન નવાઈ જેવું વીલ જોઈને અગ્નયમીથી ડંગ થઈ જાય છે—સામી પક્ષના વકીલોની શુદ્ધી રહેતી નથી—અને સઘળાઓ

મેગનીફાઈન ગલાસ લઈને એલીસના બરડા ઉપરનું લખાણ વાંચવા મંડી બેઠો છે. આખી કોરટમાં ભારે અગ્નયખી, હોહાકાર તથા દોડધામ પછી કોરટ આ નવાઈ જેવું વીલ ખરા તરીકે કમુલ રાખી યુસ્ટેસની તરફેણમાં ચુકાદો આપે છે.

વહાલાં વાંચનાર ! હવે લખવાની શું કાંઈ જરૂર છે ? સૈા સાંઝે જેવું છેવટ સાંઝે. જે બહાદુર છોકરીએ પોતાના માટે આવેલ મજબુત ભોગ આપી પોતાના શરીરની ખુબસુરતીનું સત્યાનાશ વાળવા દીધું; અને જેણીએ તેને આ હેરતબરું વીલ આપ્યું, અને સાથે દોલત પણ અપાવી, તેજ છોકરી સાથે યુસ્ટેસ પરણ્યો; અને એલીસ પોતાના વહાલા ઘણીને કહે છે કે આપણી પાસે દોલત તો ઘણી છે-થોડુંક મરનાર કાકા પાછળ ધર્મ પણ આપણે કરીયે ! શાખાશ, આફ્રીન છે એવી સ્ત્રીઓને, કે પોતાના પૈસાનો સદુપયોગ કેમ કરવો, તે તેઓ બરાબર જાણે છે. અને પ્યારને ખાતર દુઃખ વેડીને ચાહનારનેજ ચાહ્યા. તે પરણીને સુખી નીવડી !-પ્યાર તે એનું નામ.

આ વૃતાંત ચાલે છે, ત્યાં મુંબઘનું એક વર્તમાન પત્ર, ટપાલ દ્વારા આવ્યું, ને તેમાં આ પ્રમાણે કકરો મળી આવ્યો.-મુંબઘના એક જાણીતા સોલીસીટરના કુટુંબનો આફતમાંથી છુટકારો-મુંબઘના જાણીતા સોલીસીટર મરહુમ મિ. વિનોદરાયનાં પુત્રી સૈા. મધુરીને હેરાન કરવા તથા તેનો હક દબાવી દેવા માટે, મરનારની પેદીના એક ભાગીયા ધીરુભાઈ ઉર્ફે ધીમતરામે, જે હીલચાલ કરી હતી, તથા મરનારની મીલકતના ટ્રસ્ટી દાખલ, સગીર બાલપ્રસાદના હકને જે નુકસાન ક્યું હતું, તે હકીકત ચાલાક ડીટેક્ટીવની શોધખોળથી જાહેર થઈ ગઈ છે, અને શ્રીમતી મધુરીને કોર્ટ તરફથી લાયક ઇન્સાફ મળ્યો છે. મી. ધીમતરામને કમિટ કરવામાં આવ્યો છે, ને મરનાર સોલીસીટરની મીલકતનાં એકજ ટ્રસ્ટી તરીકે શ્રીમતી મધુરીને કાયમ

કરવામાં આવ્યાં છે. તેના બે બાળકો ગુમ થએલા પાછા મળ્યા છે ને મિ. કનકરાય પણ નિર્દોષ થઇ, પોતાની જંગમ મીલકત સાથે સુખી, તરફ રવાના થયલા સંભળાય છે ! આ દુળવાન બાલ-કુટુંબી તરફ દરેક હિતચિંતકોની લાગણી ખેંચાયલી છે, અને તેમને મળેલા ઇન્સાફ માટે અમે પણ સંતોષ સાથે નોંધ લઇને મુઆરકબાદી આપીએ છીએ !”--

“ત્યારે મધુરી બહેનને ઇન્સાફ મેવડો મળ્યો ! સ્ત્રી, તે એનું નામ ! ત્યારે હવે મ્હારે તેને મુઆરકબાદી આપવીજ પડશે. મી. સુમનરાય, તમે તાર કરશો ?”

“અલબત્ત-હવે તેનાપરથી કલંક દુર થયું, ને પાછી સુખમાં પડી, ત્યારે મુઆરકબાદી કેમ ન આપીએ ?

“ત્યારે તાર લખી આપો, અને માણસને ટેલીગ્રાફ હાશીસમાં રવાના કરો !” સુમન તરતજ ઉડ્યો. અને મંદારિકા, પોતાના નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઇ.

મંદારનું મન ઘણુંજ અસ્થિર હાલતમાં હતું. “ગઇ વસ્તુનો શોય ન કરવો” એ સુત્ર યાદ રાખેલું છતાં, વારંવાર તેના હૃદયગામી મિત્ર મનહર કુમારની છબી, મોં કને આવતી હતી. એક તો બહાલી વસ્તુ, ને તે અદ્ધર લૂટાઇ જવાથી, તે ગમે તેવી રીતે મનને રોકતી, પણ તોયે કોઇ કોઇ વાર સાંભરતાં રડી પડતી-મનમાં મુઝાતી, ને કંઇ કહી શકતી નહોતી. સુમન પ્રત્યે તેનો કંઇક કુદરતી ભાવ ઉડી ગયો હતો. ભગીરથના મિલાપ પછી તેનું મન બહુ નિરાશ થઇ ગયું હતું.

બપોરે ભોજન લઇને નિદ્રાધીન થયા પછી પણ એવાજ વિચારોમાં વખત વ્યતિત થતો હતો.

— મંદારના પિતાની સઘળી મીલકત, તેના તાબામાં આવી ગઇ હતી. મનોભાવના તો રોય બેરીસ્ટરને પરણવાની હતી, ને તેમની સથેજ

રહીને લક્ષ્મીને ઉપયોગ કરવાનો હતો, પણ પ્રભુનું ધાર્યું જુદું હોવાથી, ને પોતાની ઇચ્છા પાર ન પડ્યાથી તેનું અવળું સ્વરૂપ આવ્યું.

બપોરે ત્રણ વાગે ઉઠી, પોતાના નિયમ મુજબ હાથ ધોઈ, ચોટલો વાળી, કપડાં બદલીને બુલાપર બેસવા જતાંજ મુંબઈથી મધુરીનો તાર મળ્યો. પ્રેમધેલી પ્રમદાએ લંબાણ તાર કર્યો હતો. મંદારિકાને પોતાની બહાલી સખી ગણી હતી. તેને ખબર નહોતી, કે મંદાર અકસ્માતમાં સપડાયેલી હતી. મધુરીએ શું જણાવ્યું હતું?

“ મુખારકપાદી માટે ઉપકાર ! પ્રભુએ લગ્ન સહિત રક્ષણ કર્યું છે. સ્વામીનાથ નિઃશંક મળ્યા છે. મનના વિકારો દુર થયા છે. આકૃતનું વાદળું વિખરાઈ ગયું છે. સૂખના સૂર્યનો ઉદય દેખાય છે. પુનઃ પ્રભાત પ્રકટયું છે. મહારા નવા ભવના પ્રારંભમાં તમે પધારીને મ્હારું ઘર પાવન નહિ કરો ! દમ્પતિ રૂપે પધારશો તો થોડા દીન સાં શિતળ ટેકરી ઉપર જઈશું. મ્હારું મત પણ બહુ અકળાયું છે. તારથી ખબર તરત આપશો કે ? ”—મંદાર હસી. ને સાથે રડી પડી ! ત્યાં સુમન આવ્યો. તાર તેને વાંચવા આપ્યો, અને તે પણ ઘડાભર નીચું જોઈ રહ્યો:—

“ કેમ શું ધાર્યું સુમનરાય ? ”

“ મ્હારી ઇચ્છા, ઉદયગદ જવાની છે. ” સુમને કહ્યું.

“ અને મ્હારી ઇચ્છા મુંબઈ ઉપડવાની છે, ” મંદારે જણાવ્યું !

“ બહુ સાર ! ત્યાંથી પાછાં કરો, ત્યારે ખબર કરજો. મધુરીને મ્હારા સહર્ષ આશિર્વાદ ફહેજો. ”

“ તમે ત્યાં નહિ આવો ? ”

“ આવીશ ! ભાગ્યયોગ લઈ જશે, ત્યારે ! ભરતીનું પાણી તો પાછું ચોટમાંજ વળશે ? ”

“ તમને જરૂર આવતું પડશે ! ”

“એમ? પ્રભુ ઇચ્છા!” સુમનને કંઈક આશાનો પવન લાગ્યો.

“મધુરી બહેન સાથે મારે કેટલીક વાત કરવી છે, અને તેમની સંમતિ લીધા પછી તમને તે જણાવીશ! અહીં એ બહેન શાન્તિથી રહી શક્યાં નથી. ઉદ્વેગ મન અને અહર જીવ હતો. તેથી મનનો ખુલાસો થયો નથી.”

“હા, તે મેં જાણ્યું. હવે ત્યાં જઈને નિરાંત જીવે વાત કરજો.” સુમને સંકોચાતા દીલે કહ્યું.

“પણ એક યાદ નહિ રાખો, સુમનરાય! તમારા પુત્ર ભગીરથને મ્હારી સાથે આવવાની તક નહિ મેળવી દો?”

“ભગીરથ? તમારી સાથે! એ તમને ક્યાંથી રમરણ થયું?”

“મા વિનાનો બાળક છે! હું મ્હારા દુઃખમાં તેને વિસરી ગઈ હતી. આજે મને યાદ આવ્યું. તે મને મળ્યો હતો. મિસીસ બિઝટે કામ માટે તેને મ્હારી કને મોકલ્યો હતો.” મંદારે ખાસ કરીનેજ સુમનને યાદ આપી.

“હું હવે તેમને મ્હારી સાથેજ ઉદયગઢ લઈ જવાનો છું!”

“વારૂ, ત્યારે તો બહુ સાઈ! પરંતુ મુંબઈ આવો, તો તેમને તમારી સાથે તેડતા આવજો—એ બાળક મને બહુ ગમે છે!”

“વારૂ. ત્યારે હવે આપણે તૈયાર થવું જોઈએ. હું આપને રવાના કરીને આવતી કાલે જઈ તો? કેમકે હજી મ્હારે ભગીરથને મેળવવાનું રહેશે!”

“તો કંઈ ચિન્તા નથી. રામોસી તો અહીં કાયમ છેજ, ને બટ તથા નોકરને હું સાથે લઈ જઈશ, પણ તમારે જમવાને હરકત નથી પડવાની; “આવતી કાલે તો મ્હારે નિર્જળા એકાદશીનો અપવાસ છે!”

“ પણ ફળાહાર તો-

“ ના-જલ પણ નહિ ! ને ભગીરથ તો ત્યાં જમશે !--

“ વાઈ-ત્યારે હું મુંબઈ પહોંચીને ઉદયગઢ તમને ખબર આપીશ. મારે માટે સેકન્ડ ક્લાસ વર્ગ રીઝર્વ કરાવજો. અને મુંબઈ તાર પણ કરી દેજો.—

“ વાઈ, આ આદ્યો--” મુમન અતે નિરાશ હૃદયે ત્યાંથી નીકળ્યો. “ ભગીરથની યાદ ” તેને આકરી લાગી. ને મંદારના બદલાયલા હૃદયે તેને વધુ ડંખ કર્યો. તેની આશા પર ધા પડેલો લાગ્યો. કર્મનો પાસો અવળો પડેલો જણાયો. ભાવી પ્રબળ ગણીને અન્ય માર્ગ પર મનને વેગવતું કર્યું. હાલ તો મંદાર પણ નીલગીરિ જવાને માટે મુંબઈમાં સ્વપ્નાસમ આવી લાગી ! હવે શું થાય છે તે જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મુખના સિમાડા ઉપર.

“મધુરી બહેન ! તમારી ધિરજને પણ ધન્ય છે ! ખરી વાત છે, કે ” ધિરજનાં ફળ મીઠાં તે મીઠાંજ મળે ! તમારાપર બહુ ગુજરી, પરંતુ કવિ બાલનું કહેવું સત્ય છે કે ?

“ગુજરે જે શીરે ત્હારે, જગતનો નાથ તે રહેજે.”

અતે સાચ જો કે મોટું પ્રકટે છે, તોપણ તે પાતાગનાં પાણીમાંથીયે તરી આવે છે.”

“ ખરું છે, મંદારિકા બહેન ! આપણે સ્ત્રીજાત, આપણું શું ગળું ? વિવેક-મર્યાદા, એ આપણા જીવનનો શૃંગાર, નીતિ ને ધર્મ, ને જીવનનું સ્વરૂપ, અને સ્વામી સેવા તથા કુટુંબ-સેવા, એ આપણું

સુકિનસ્થાન છે. આપણે માટે સુખની હદ છે, પણ દુઃખની તો અવધિજ નથી. વળી પુરૂષો ગમે તેવાં આચરણ કરે, પણ આપણાથી એક ડગલું સ્વતંત્ર રીતે ભરી શકાય નહિ ! સ્વામી વિનાની સાધવી સ્ત્રી પણ જગતની નિંદા વસ્તુ ગણાય, તો છુટથી કેમ વરતાય ? માત્ર હું તમને મળવા આવેલી, ને જો કે મહારા પતિ હૈયાત છતાં મહારાપર પહાડ તોડી પાડવામાં શત્રુ પાછા ન હઠ્યા ! ”

“પણ તે સર્વેનાં મ્હોં કાળાં થઇ ગયાં કની ? તમને તમારાં આળકો, તથા પતિ પણ ભેટયા, ને સુખના સિમાડા ઉપર ચડી ગયાં. શત્રુ હજાર તોફાન કરે, પણ કુદરત જો પાધરી, તો જગત જખ મારે ! ”

“ખરેખર મંદાર ખેન ! મહારાપર તો પ્રભુનો હાથજ, નીકરે હું કદી તરી ન શકત; આજે મહારો બહાલો બાધ પણ મને માતા કરતાં વધુ ચાહે છે. મહારા પતિ પણ પુરુષ વિશ્વાસથી જુએ છે ”

“એ સદ્બાચ્યનું લક્ષણ છે. સર્વ કરતાં પતિનોજ ચાહ હશે, તો પ્રભુનું રક્ષણ સમજવું. સ્ત્રી, પતિ વિનાની, ને રાજા, મુકટ વિના શોભેજ નહિ ! ”

“મંદાર ખેન, તમે હવે શું ધાર્યું ? લગ્ન કરવાં છે કે કેમ ! ”

“મધુરી બા ! કંઈ બધી સ્ત્રીઓએ લગ્ન કરવાંજ જોઇયે ? ”

“હા; આપણે જગતનાં ઉત્પાદક ગણાઇએ છીએ ! આય ધર્મમાં સ્ત્રીઓની મહત્તા વિશેષ છે; પ્રજોત્પતિથી પ્રભુનાં કાય વધે છે, નીતિનો જય થાય છે, ને ધર્મ પ્રવૃત્ત થાય છે. કુંવારી અવસ્થામાં અને હાલના કળિના જમાનામાં મનોબળ સ્થિર રહી શકતું નથી, માટે પણ પરણવું ! ”

“ગમે તેની સાથે ! જ્ઞાતિમાં પ્રેમી કે કુલીન ન મળે, તોપણ પરણી લેવું, ને જીંદગી દુઃખમય કરવી ? ”

“સુમનરાય માટે તમારો અણુગમો થયો છે?”

“તમે મને કંઈ એવી નિર્મળ-નિઃસંશય સલાહ નથી આપે કે મ્હારે તે વિચાર કરવો પડે!”

“પણ હવે પાછી ઇચ્છા શરૂ કરો!”

“તમારી સમ્મતિ છે?”

“હું તો વાંજખી ધાડું છું.”

“તેમનાં ધર્મપત્નિ પાછાં મળ્યાં હોય તો? એક મ્યાન એ તલવાર પોસાશે? ગમે તેમ પણ કદી કલેશ નહિ થાય, તો મન દુઃખ તો થશેજી કની?”

“તે તો બધા દીન સરખા નથી જતા-પણ તક સાં છે, વળી આપણે સૌ એકજ સ્થળમાં રહી શકીશું, ને આનંદ થશે

“ત્યારે તમે કહો, તો હું તમારી પાસેજ એકલી રહું!”

“તોપણ નિંદ્રા જગતમાંથી અશાન્તિનો પવન ફૂંકાશે!”

“વાર, ત્યારે આપણે નીલગિરીમાં જઈને વિચાર કરીશું!”

“બહુ સાર! ત્યાં આપણને નિવૃત્તિ ધણી છે. વળી સુમન પણ હું ઉદયગદ્યથી થોડા દહાડા બોલાવીશ-મ્હારા પતિના મન-આન્તિનો પણ પ્રત્યક્ષ નિકાલ થઈ જશે.”

“અવશ્ય, તે કામ તો કરવાનુંજ છે!”

“તમારા આવ્યાથી બહુ ગમ્મત પડશે. બહેન! મ્હારા તારા માન આપ્યું, તેથી હું તમારી આભારી થઈ છું!”

“હજી મ્હારે તમને બહુ બાર ઉપાડવા આપવાનો છે. મ્હારા જીવગીજ તમારે પાને પડશે તે!”

“હું મ્હારી સગી બહેન પેડે પાળીશ-રાખીશ, ને સંભાળીશ પ્રભુએ જો કે તમને તો નવનીધ ને અખટમાસિદ્ધ આપ્યું છે, છતાં

જે કંઈ મ્હારી સેવાની જરૂર પડશે તે આપીશ. તમે મને કહે તે હું ભૂલી નથી !”

“પણ તે પ્રસંગ પ્રભુએ બદલી નાખીને મને હસતી કર મધુરી બ્હેન ! તમે સુખના સીમાડાપર આવી ગયાં !”

“તે તો નમારી મ્હોટાઇ છે !”

મધુરી ને મંદારિકા બન્ને ટ્રેનમાં બેસીને સુખ-દુઃખની વાં કરતાં હતાં, ત્યાં સ્ટેશન આવ્યું, કનકરાય તથા આયુઆઇ બન્ને અગાઉથીજ નીલગિરી આવીને, બંગલાની અને સામાનની તજવીજ કરી રહેલા હતા-તેઓ સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યા, ને સર્વે ગાર્ડ માંથી ઉતરીને ટાંગાઓમાં તથા મોટોરમાં બંગલા તરફ રવાના થ ગયાં-એજ ટ્રેન પાછળ ઉદયગદના મહારાજની સ્પેશીયલ આવી, સુમન પણ ત્યાંજ ઉતર્યો-માર્ગમાં એક બીજનો દૃષ્ટિ મિલાપ થ ગયો, ને હર્ષિત વિસ્મિત થયાં !

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જનકી મૈયાને મહાત્માનો જીવન-ઉપદેશ.

મહા પ્રભાવવાળી-શુદ્ધ સતી પ્રભાવવાળી નીરૂ બ્હેન ઉર્ફે જનકી મૈયાના હિતચિંતક મહાત્મા જે પૂર્વાવતારના નીરૂના ઋણી હો તેમનો અવશાન નજ્દીક આવવા લાગ્યો છે. નીરૂનું મન તો પાં અને પુત્રના સંસ્કારી સંબંધમાં વિયોગ પડ્યા પછી સંસારપર જડીજ ગયું છે; ને તોપણ હજી સ્ત્રી જાત હોવાથી, સામાન્યવત હોવાથી, અને ત્રિકાળગ્રી મહાત્માને દૃષ્ય એમ થયું હોય કે હો તેમના જીવનનો વ્યાવહારિક આશ્રમ ચલાવવાનો છે; એવું હોવાથી છેલ્લે છેલ્લે પણ તેણે આ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો !-

વાંચનાર! મહાત્માશ્રીની ભારતીય (હીંદી) ભાષામાં આ ઉપ-
દેશ બહુ રમણીય અને મધુર સંભળાય છે. ત્હારા લાંબા વાંચન
ભાગને વધુ સરળ બનાવવા માટે આપણી ગુર્જર માતૃભાષામાંજ પ્રકટાવું
છું, જેથી વધુ આનન્દીય લાગશે.

મહાત્માનો શુભ ઉદ્દેશ જનકી મૈયાનાં આત્મકલ્યાણ માટે હતો.
સ્ત્રીત્વ, પતિવ્રતતા અને ધર્મ પ્રત્યે અતિ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને પ્રથમ
મહાભારતના “શાન્તિપર્વ” માંથી “કપોતિની” નું એક પતિ-
વ્રતદર્શક મોક્ષદાયી વૃતાંત સંભળાવવું શરૂ કર્યું.

મહાત્મા બોલ્યા કે “એટા જનકી! યહી વૃતાંત, પૂર્વે બિષ્મ
પિતામહે યુદ્ધષ્ટિરકો સુનાયા થા—વો શ્રવણ કર. “હે રાજન્! મહાત્મા
શિષિ આદિ રાજ્ઞઓ શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાથી મોટી સિદ્ધિને
પામ્યા છે! એવું સાંભળ્યું છે કે, એક કપોતે પોતાના શત્રુને શરણે
આવેલો જોઈને, પોતાના માંસવડે તેનું યથાન્યાય પૂજન કર્યું હતું.”
યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“હે ભારત! પૂર્વે કપોતે શરણે આવેલા શત્રુને
પોતાના દેહનું માંસ શી રીતે ભોજન કરવા આપ્યું હતું? તથા તે
કેવી ગતિને પામ્યો?” બીષ્મ કહે છે:—“હે રાજન્! ભાર્ગવ મુનિએ
મુચ્ચકુંદને કહેલી દિવ્ય અને સર્વ પાપનો નાશ કરનારી કથા સાંભળ.
હે પાર્થ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! મુચ્ચકુંદ રાજ્ઞએ ભાર્ગવ મુનિને પ્રણામ
કરીને આવેજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. હે રાજન્! સેવા કરનાર તેને મુનિ
ભાર્ગવે પણ આ કથા કહી હતી કે, જેમાં કપોત સિદ્ધિ પામ્યો તેવું
કહેવું છે. મુનિ કહે છે:—“હે રાજન્! હે પૃથ્વીપતે! હું તને
ધર્મ, કામ અને અર્થથી યુક્ત કથા કહું છું, તે ધ્યાન આપીને
સાંભળ. કોઈ એક મોટા અરણ્યમાં અધમ આચરણવાળો, પૃથ્વીમાં
કાળ જેવો બયાનક અને પક્ષીઓને મારનાર પાર્શ્વી દરતો હતો. તે
પાર્શ્વી, કાળા કાગડા જેવો કૃષ્ણ વણનો, રાત્રી આંખોવાળો, લાંબી

લાંબી જંઘાવાળો, ટૂંકા પગવાળો, મોટા મુખવાળો, મોટી હડપચી-
વાળો તથા રાતી આંખોવાળો હતો; તેનું કોઈ મિત્ર, સંબંધી કે
આંધવ હતું નહિ; કારણ કે, તેનું નિર્દય કૃત્ય જોઈને તેઓએ પણ
તેનો ત્યાગ કરેલો હતો. જે મનુષ્ય પાપ આચરણવાળો હોય છે,
તેને ડાહ્યા પુરૂષોએ દૂરથીજ તજવો યોગ્ય છે. કેમકે, જે ઝેર અને
ફાંસા વગેરેથી પોતાનો પણ ધાત કરવાને તૈયાર થાય છે, તે બીજાનું
બહુ શું કરવાનો હતો. જે પુરૂષો દૂર, દુરાચરણી અને પ્રાણીઓની
હિંસા કરનાર હોય છે, તેઓને પ્રાણીઓને ઉદ્દેગ પમાડનારા સપ
જેવા જાણવા. હે રાજન! તે પાર્ધી, પોતાની જળ લઈને વનમાં
જઈને નિત્ય પક્ષીઓને મારી લાવતો હતો તથા તે પક્ષીઓને વેચતો
હતો. એ પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિ ચલાવતાં દુરાત્મા પાર્ધીનો ઘણો
સમય વીતી ગયો પણ તે ધર્મને સમજી શક્યો નહિ. તે પાર્ધી
પોતાની સ્ત્રીને લઈને નિરંતર રમણ કરતો હતો; પણ દેવના યોગથી
અતિમૂઢ થયેલા તેને બીજી કોઈ વૃત્તિ પસંદ પડી નહિ. હવે એક
વખત તે પાર્ધી, વનમાં ગયો હતો એવામાં ચારે બાજુથી તે વન-
માંના વૃક્ષોને પાડી નાખતો મોટો વટોળીઓ થયો, તથા આકાશ
વાદળોથી ભરાઈ ગયું અને ચારે બાજુએ વિજળીઓ ચમકવા લાગી.
જેતજેતામાં જેમ નાકાઓથી સમુદ્ર ઢંકાઈ ગય, તેમ આકાશ મેઘ-
સમૂહથી ઢંકાઈ ગયું. પછી ઈંદ્રે જળની ધારાઓના સમુદાય વડે
પ્રવેશ કર્યો અને એક ક્ષણમાં જળવડે પૃથ્વીને પૂર્ણ કરી નાંખી.
વર્ષાદની ધારાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા તે સમયમાં પાર્ધી આમતેમ
દોડવા લાગ્યો તથા નષ્ટ થયેલા ચેતનવાળો, શીતથી પીડા પામેલો
અને અંતરમાં આકુળવ્યાકુળ થયેલો તે સઘળા વનમાં ફર્યો પરંતુ
તે પક્ષીઓને હણનાર પાર્ધીને કોઈ જગ્યાએ, જ્યાં પાણી ન આવ્યું
હોય, તેનું સ્થળ માલૂમ પડ્યું નહિ; તે વનના તમામ ભાગ જળના

ઓધથી ભરાઈ ગયા હતા. તે વખતમાં પક્ષીઓ પણ વૃષ્ટિના વેગથી પીડાઈને સંતાઈ ગયાં હતાં; તથા મૃગ, સિંહ અને વરાહ આ પશુઓ પણ જ્યાં પોતાને સ્થળ માણુમ પડ્યું, ત્યાં જઈને ઠરી ગયા હતાં, ઘણાં પશુઓ મોટા વાયુ અને વૃષ્ટિથી ત્રાસ પામીને અને ભૂ તથા ક્ષુધાથી પીડિત થઈને એકઠાં મળીને વનમાં ભમતાં હતાં. પેદે પારથી, શીતથી હણાતા ગાત્રવાળો થવાથી કોઈ જગ્યાએ જઈ શકતો નહોતો, તેમ તે જગ્યાએ સ્થિર થઈને હોભો પડી શકતો ન હતો. એટલામાં ટાટથી વિહવળ થઈ ગયેલી એ કપોતી (હોલી) તેની દૃષ્ટિએ પડી. પાપીષ્ઠ પારથી પોતે દુઃખને અનુભવ કરે છે, છતાં પણ તેણે તેને પકડીને પોતાની પાસે પાંજરામાં નાખી. તે પોતે દુઃખથી પરાભવ પામેલા છતાં, ખીજાં દુઃખ કરવાને ચૂક્યો નહિ. તે પાપપ્રુદ્ધિવાળો તથા પાપકર્મ કરનાર હતો તેથી તેણે પાપકર્મજ ક્યું. પછી તેણે તે વનમાં મેઘસમાનીત રંગનું એક મોટું વૃક્ષ જોયું. છાયા, નિવાસ અને ફળ, જે ત્રણેની પ્રાપ્તિ થવાના કારણથી પક્ષી આદિ અનેક પ્રાણીઓ તે વૃક્ષ ઉપર વસતાં હતાં. જાણે વિધાતાએ પરોપકાર કરવાને કોઈ સત્પુર પને ઉત્પન્ન ન કર્યો હોય તેવું તે વૃક્ષ હતું. હવે આકાશ એક ક્ષણુ નિર્મળ થયું, તારા દેખાવા લાગ્યા અને અનેક પોયણુંવડે વ્યાં થયેલા જળવાણું મોટું સરોવર હોય, તેવું આકાશ રમણીય દેખાવા લાગ્યું. શીતથી ધ્રુજતો પારથી મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલું, તારાઓથી ભરપૂર તથા કમળના જેવું અત્યંત નિર્મળ આકાશ જોઈને તથા રાત્રિ ઘણી ગયેલી જોઈને ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. હે રાજન તે વિચારવા લાગ્યો કે, આ જગ્યાએથી મ્હારું ઘર બાહુ દૂર છે રાત્રિ ઘણી ગયેલી છે તથા રસ્તામાં જળ ભરાઈ ગયું છે. માટે હું મ્હારે શું કરવું? પછી તેણે પેલા વૃક્ષ નીચે રાત્રિ નિવાસ કરવા

ની ખુદ્દિ કરી અને વૃક્ષને હાથ જોડી, પ્રણામ કરીને આ વચન કહ્યું કે: “હું આ વૃક્ષમાં જે દેવાતાઓ હોય તેઓને શરણુ થાઉં છું.” પછી મોટા દુઃખયુક્ત પાર્થી પૃથ્વી ઉપર પાંદડાં પાથરીને તથા ઉપર માથું મૂકીને ત્યાં સૂઈ ગયો.

સ શિલાયા શિરઃ કૃત્વા પર્ણાન્યાસ્તીર્ય મૂતલે ।

દુઃખેન મહતાવિષ્ટસ્તતઃ સુષ્વાપ પક્ષિહા ॥

અથ વૃક્ષસ્ય શાખાયાં વિહંગઃ સસુહજ્જનઃ ।

દીર્ઘકાલેષિતા રાજંસ્તત્ર ચિત્રતનૂરુહઃ ॥

હવે તે વૃક્ષની શાખા ઉપર પોતાના કુટુંબ-પરિવાર સાથે વિચિત્ર પીછાંવાળો એક કપોત પક્ષી ધણા સમયથી વસ્તો હતો. તેની સ્ત્રી (કપોતી) ધણા સમયથી ચારો કરવા ગઈ હતી. તે પાછી આવી નહોતી તથા રાત્રિ પડેલી જોઈને, તે પક્ષી મનમાં પરિતાપ પામવા લાગ્યો. વાયુ તથા વૃષ્ટિ બહુ ભારે થઈ છે અને મ્હારી પ્રિયા હજી પાછી આવી નહિ. તેનું શું કારણ હશે? મ્હારી સ્ત્રી વનમાં ચારો કરવા ગઈ છે તે કુશળક્ષેમ તો હશે? તેના વિના આ મ્હારું જીવન મને શૂન્ય લાગે છે. ઘરમાં પુત્ર પૌત્ર હોય, છોકરાઓની વહુઓ હોય અને મેવક હોય, એ સર્વથી ઘરની સર્વ જગ્યો બરપૂર હોય, તથાપિ સ્ત્રી વિના ગૃહસ્થનું ઘર શૂન્ય કહેવાય છે. ઘર એજ ઘર છે, એમ જાણવું નહિ, પણ ગૃહિણી (સ્ત્રી)જ ઘર કહેવાય છે; જે ઘર ગૃહિણી (સ્ત્રી) વિનાનું છે, તે અરણ્ય સરખું જાણવું. રાતાં નેત્રના અંતર્ભાગ-વાળી, વિચિત્ર વર્ણના શરીરવાળી તથા સુંદર અંગવાળી તથા મધુર સ્વરવાળી તે મ્હારી રૂપાળી સ્ત્રી, જે આજ પાછી નહિ આવે તો, મ્હારે જીવનું નથી. જે ઉત્તમ વ્રતવાળી સ્ત્રી, મેં ખાધું ન હોય ત્યાં સ્ત્રી ખાય નહિ, મેં સ્નાન કર્યું ન હોય ત્યાં સૂઈ, સ્નાન કરે નહિ, હું કબો રહું નહિ તો કબી પણ ન રહે; તથા હું સુઈ જાઉં તોજ

સૂઝ જાય, તેવી સ્ત્રી જો આજ પાછી ન આવે તો, મહારે જીવવું શાને માટે? તે સ્ત્રી મને હર્ષ પામતો જોઈએ હવે પામતી હતી અને મને દુઃખિત જોઈને દુઃખી થતી હતી; હું બહાર ગયો હોઉં તો દીનં મુખવાળી થઈ જતી, તથા હું કોઈ કરું, તોપણ મધુર વાણી બોલતી હતી. પતિનુંજ વ્રત કરનારી પતિ એજ જેની પરમ ગતિ છે, પતિનાજ પ્રિયમાં અને હિતમાં પ્રીતિવાળી મહારી સ્ત્રીના સરખી જેને સ્ત્રી હોય, તે પુરૂષને પૃથ્વીમાં ભાગ્યશાળી જાણવો. તે તપ આચરનારી મહારી સ્ત્રી, જો હું થાકી ગયેલો કે, ક્ષુધીતુર હોઉં તો તુરત જાણતી હતી; તે યશવાળી સ્ત્રી મહારા વિશે પ્રીતિવાળી, સ્થિર ભક્તિવાળી અને સ્નેહાળી હતી. જે પુરૂષ; વૃક્ષના મૂળ આગળ વસતો હોય અને ત્યાં, જો તેની પ્યારી સ્ત્રી હોય, તો, તે તેનું ધર છે; પણ સ્ત્રી વિનાનો મહેલ પણ જંગલ છે, એ નિશ્ચય જાણવું. સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ સમયે પુરૂષની સહાય કરનારી છે. તથા પરદેશ જતી વખતે પુરૂષને વિશ્વાસનું પાત્ર છે. આ લોકમાં પુરૂષને સ્ત્રીજ પરમ અર્થ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ લોકમાં સહાય વિનાના પુરૂષને લોક વ્યવહારમાં સહાય કરનારી પણ સ્ત્રીજ છે. જે પુરૂષ રોગવડે પરાજય પામેલો હોય તથા નિરંતર સંકટમાં પડેલો હોય, તેને સ્ત્રીસમાન બીજું કોઈ ઔપધ નથી. સ્ત્રીસમાન કોઈ બંધુ નથી કે, સ્ત્રીસમાન બીજું કોઈ ગતિ નથી; તેમજ આ લોકમાં ધર્મને સંગ્રહ કરવાને સ્ત્રીસમાન કોઈ સહાય નથી. જે પુરૂષના ઘરમાં સાધ્વી તથા પ્રિય વચન બોલનારી સ્ત્રી ન હોય તેણે અરણ્યમાં જવું; કેમકે તેને તો અરણ્ય અને ઘર બન્ને સમાનજ છે.”

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।

भरण्यं तेन गंतव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु कर्णं वचः ।

गृहीता शकुनीघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા પોતાના સ્વામી કપોતનું કંઈ પણ વચન સાંભરીને હવે પાર્ધીએ પકડેલી કપોતી બોલી. કપોતી કહે છે.— “અહો ! હું બહુ સારા ભાગ્યવાળી છું કે, જેથી મહારા પ્રિય સ્વામી, મહારામાં ગુણ નથી કે છે, તોપણ આ પ્રકારે ગુણનું કથન કરે છે. જે સ્ત્રીવડે તેનો સ્વામી સતોષ પામતો નથી તેને સ્ત્રીજ ન સમજવી; કેમકે, જ્યારે સ્ત્રી ઉપર સ્વામી પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારેજ સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિની સાક્ષી રાખીને જેને સ્વામી કરેલો છે, તે સ્વામી પરમ દેવજ છે. જે સ્ત્રીના ઉપર તેનો સ્વામી પ્રસન્ન થતો નથી તે સ્ત્રી જેમ પુષ્પ અને ગુચ્છ સહિત વેલી દાવાગિથી બળીને ભસ્મ થાય છે, તેમ ભસ્મ થાય છે.” દુઃખવડે પીડિત તથા પાર્ધીએ પકડેલી છતાં પણ કપોતી એમ વિચાર કરીને અને પોતાના સ્વામીને દુઃખી જોઈને આ પ્રમાણે બોલી કે: “હે સ્વામી ! હું તમને તમારું કલ્યાણ થાય, એવો એક ઉપાય બતાવું છું, તે સાંભળીને તે પ્રમાણે કરો !! સ્વામી ! વિશેષ કરીને તમે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા થાઓ !! આ પાર્ધી તમારા ઘર નીચે આશ્રય લઈને સૂઈ રહેલો છે. તે શીતથી અને ભુખથી પીડાએલો છે, માટે તેનો સત્કાર કરો !! જે કોઈ બ્રાહ્મણની હત્યા કરે, તે ત્રણેનું પાપ સમાન છે. આપણે કપોત છીએ, માટે કપોતની જાતિના ધર્મ પ્રમાણે દેવશ્રે આપણી જે વૃત્તિ નિર્માણ કરી છે, તેનું તમારા સરખા આત્મવાન પુરૂષે અનુસરણ કરવું એ આપણો ધર્મ ન્યાય છે. આપણે એમ સાંભળ્યું છે કે, જે ગૃહસ્થ, શક્તિ પ્રમાણે ધર્મનું અનુવર્તન કરે છે, તે પરલોકમાં જઈને અક્ષય

લોકને પામે છે. હે પક્ષી ! માટે તમે હવે પ્રજાવાળા અને પુત્રવાળા છો, તેથી પોતાના દેહ ઉપરથી દયા તથા દમને અને ધર્મ તથા અર્થનું ગ્રહણ કરીને જે રીતે પાર્ધીનું મન પ્રસન્ન થાય, તે રીતે તેનો સત્કાર કરો. હે પક્ષી ! તમે શરીરમાં સંતાપ કરશો નહિ. કેમકે, શરીરનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે તો, તમને બીજી સ્ત્રી પણ મળશે; પાંજરામાં રહેલી અને અતિ દુઃખથી પીડાયેલી તે તપસ્વિની કપોતી એ પ્રમાણે વચન બોલીને પોતાના સ્વામીના સામું જોવા લાગી. ”

इति सा शकुनि वाक्यं पंजरस्था तपस्विनी ।

अतिदुःखान्विता प्रोक्ता भर्तारिं समुदैक्षत ॥

स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।

हर्षेण महता युक्तो वाक्यं व्याकुललोचन ।

બીજમ કહે છે:—“ પછી હર્ષથી યુક્ત થવાથી વ્યાકુળ નેત્ર-વાળો તે કપોતપક્ષી પોતાની સ્ત્રીનું ધર્મ અને યુક્તિસહિત વચન સાંભળીને વિધિએ દેખાડેલાં કર્મવડે (દેવના કરવાથી) તે પાર્ધીને જોઈને પક્ષી ઉપર જીવનારા પાર્ધીનું ચત્રવડે પૂજન કરવાને તત્પર થયો અને આ રીતે વચન બોલ્યો:— “ હે પાર્ધી ! તમે ભલે પ-ધાર્યા ! કહો મને શી અજ્ઞા છે ? તમારે કાંઈ ચિંતા કરવી નહિ અને તમે પોતાના ઘેરજ છો, એમ જાણજો !! તમે જલદી બોલો કે, તમારી શું ઇચ્છા છે તથા હું તમારા અર્થે શું કરું ? તમે અમારા ચરણે શરણે આવેલા છો, માટે હું તમને સ્નેહથી આ વચન કહું છું. શત્રુ પણ પોતાના ઘેર આવે ત્યારે તેનું યથા યોગ્ય આ-તિથ્ય કરવું જોઈએ; કેમ કે, વૃક્ષનો કાપનાર પણ વૃક્ષની નીચે આવે, ત્યારે કાંઈ, તે વૃક્ષ તેના ઉપરથી પોતાની છાયાને ખેંચી લેતું નથી જે શરણે આવ્યો હોય, તેના આતિથ્ય સત્કાર અવશ્ય કરવો ઘટે છે, અને પંચમહા વિશેષે કરીને પ્રયત્ન વડે સત્કાર કરવો જોઈએ. જે પુરુષ

ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં, મોહથી પંચમહાયજ કરતો નથી, તેને ધર્મવડે આ લોક કે, પરલોક પ્રાપ્ત થતા નથી. માટે તમે અત્યંત વિશ્વાસ રાખીને મને કહો ! તમે કહેશો, તે સર્વ કરીશ, તમારે મનમાં શોક કરવો નહિ. ” પક્ષીનું એવું વચન સાંભળીને પાર્થી બોલ્યો કે : “ મને અતિશય ટાઢ વાય છે, માટે તું મ્હારું રક્ષણ કર ! ! એમ સાંભળીને તે પક્ષીએ, પૃથ્વી ઉપર સૂકાં પાંદડાંનો ઢગલો કર્યો, તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચાંચમાં પાંદડું લઇને શીઘ્ર અગ્નિ લેવાને ગયો. તે પક્ષી અગ્નિ લઇને પાછો આવ્યો. પછી તેણે પેલાં સૂકાં પાંદડાંના ઢગલામાં અગ્નિ સળગાવ્યો. તેણે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને પોતાના શરણાગત પશુ-જાને કહ્યું કે : “ હવે તમે સારી રીતે નિરાંતથી તમારા અંગને શેકો !! અને કોઇ જગ્યાએથી ભયની શંકા રાખશો નહિ ” તેનું એવું વચન સાંભળીને “ બહુ સારું ” એમ કહીને પાર્થીએ પોતાનાં અંગને શેકવા માંડ્યાં. અગ્નિની ગરમીથી જેના પ્રાણ આવ્યા છે, એવો તે પાર્થી ઘણો આનંદ પામ્યો. અને વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવાથી પ્રદુલ્લિત નેત્રવાળો થઇને બોલ્યો કે : “ કુધા બહુ લાગી છે, માટે તું મને કાંઇ ખાવાનું આપ, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. ” તેનું એવું વચન સાંભળીને પક્ષી બોલ્યો, કે “ મ્હારો એવો વૈભવ છે નહિ, કે જેથી હું તમારી કુધાને નાશ કરું; અમે તો વનમાં રહે-નારા છીએ, માટે નિત્યના ઉત્પન્નવડે નિત્ય જીવીએ છીએ. જેમ મુ-નિએ ભોજન કરવાનો સંચય રાખે છે, તેમ અમારી પાસે કાંઇ સંચય રહેતો નથી ” એ પ્રમાણે તેને કહીને પક્ષી શીકા મુખવાળો થઇ ગયો. તેના મનમાં એમ ચિંતા થઇ કે “ હવે કેમ કરવું ? ” હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પક્ષી, પોતાની વૃત્તિની નિંદા કરવા લાગ્યો, કે “ અરે ! આપણે સંચય નથી રાખતા, તે બહુ બોધ છે. કેમકે, સંચય હોય તો આવે પ્રસંગે અતિથિનો સત્કાર થઇ શકે ” પછી

એ ઘડીમાં તેને ભાન આવ્યું, એટલે પાર્થીને કહેવા લાગ્યો કે “તમે એ ઘડી વાટ જુઓ, હું તમને તૃપ્ત કરીશ !” એમ કહીને સૂકાં પાંદડાંવડે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરીને તથા મોટો આનંદ પામીને તે પક્ષો બોલ્યો કે: “ઋષિઓ, દેવતાઓ અને મહાત્મા પિતૃઓનો અતિથિ-પૂજન એક મોટો ધર્મ છે, એમ મેં પૂર્વે સાંભળ્યું છે. હે સૌમ્ય ! માટે તું મહારા ઉપર દ્રુપા કરીને મહારો અંગીકાર કરજે ! હું તને સત્ય કહું છું, કેમ કે, અતિથિનું પૂજન કરવામાં મહારી યુદ્ધિ નિશ્ચય વાળી છે ” પછી તે પક્ષી, જાણે હસતાં હસતાં (હાસ્યમાં) તે કાચ કરતો હોય, તેમ પ્રતિજ્ઞા કરી; અને પછી મોટી યુદ્ધિવાળા પક્ષી-એ અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, તેમાં પ્રવેશ કર્યો. પક્ષીને અગ્નિમાં પડેલો જોઈને પાર્થી મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, “આ મેં શું ઘોર કર્મ કર્યું છે ? અરે ! મહા કુર અને પોતાનાં કર્મથી નિંદાયક્ષ્મ મને મહાભયંકર અધર્મ પ્રાપ્ત થશે, એમાં સંશય નથી ” એ રીતે પક્ષીને અગ્નિમાં પડેલો જોઈને પોતાનાં કર્મનો ધિક્કાર કરતો પાર્થી, બહુ પ્રકારે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો”

एवं बहुविधं मूरि विललाप स लुब्धकः ।

गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथा गतम् ॥

तत स लुब्धकः पश्यन् क्षूययापि परिप्लुतः ।

कपोतमगिपतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ પછી ક્રુધાવડે વ્યાપ્ત થયેલો છતાં પણ પાર્થી, અગ્નિમાં પડેલા કપોતને જોઈને પુનઃ આ વચન બોલ્યો કે, “યુદ્ધિહીન અને દુષ્ટ એવા મેં આ શું કર્મ કર્યું ? દુષ્કૃત કરીનેજ જીવનારા મને નિત્ય પાતક લાગશે. ” એ પ્રમાણે પોતાને અતિશય ધિક્કારતો તે પાર્થી પુનઃ પુનઃ બોલ્યો કે, “વિશ્વાસ નહિ કરવાં નેવે! અત્યંત દુષ્ટ યુદ્ધિવાળો, સર્વદા કષ્ટયુક્ત નિશ્ચયવાળો હું,

શુભ કર્મનો ત્યાગ કરીને પક્ષીઓને જાળમાં પકડવાનું ક્રમ કરે છે મહાત્મા કપોતે પોતાના માંસનું દહન કરીને મહારા સરખા દુષ્ટને મોટા ઉપદેશ આપ્યો છે, એમાં સંશય નથી. માટે હું મહારા પ્રિય પ્રાણુ પુત્ર અને સ્ત્રીઓ એ સર્વને છોડી દઇશ. મહાત્મા કપોતે મને નિશ્ચય ધર્મોપદેશજ કરેલો છે. આજથી આરંભીને આ દેહને સર્વ પ્રકારના ભોગથી વિવર્જિત કરી શ્રીખમ ઋતુના અદ્ય તલાવની પેઠે શોધિત કરીશ. હું ભૂખ, તરસ અને તડકાનું સહન કરીને કૃશ તથા માત્ર નસોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો થઇશ. તથા અનેક પ્રકારના ઉપવાસવડે પરલોક સંબંધી ધર્મને આચરીશ. અહો ! આ પક્ષીએ પણ પોતાના દેહનું અપણુ કરીને અતિથિપૂજન બતાવી આપ્યું છે, માટે હું ધર્મનું આચરણુ કરીશ, કેમ કે, ધર્મ એજ પરમગતિ છે. મેં આ ઉત્તમ પક્ષીમાં જોયો ધર્મ દોહો છે, તેવા ધર્મનું હું આચરણુ કરીશ,” એમ કહીને તથા ધર્મ આચરવાનો નિશ્ચય કરીને રાત્ર ક્રમ કરનારો પાર્થવી વખાણુવા યોગ્ય વ્રત ધારણુ કરીને, મહાપ્રસ્થાનના માર્ગે આદ્યો; પછી તેણે પોતાની લાકડી, શલાકા (જાળનો સળીયો) જાળ, પાંજર અને તેમાં આંધેલી કપોતી, એ સર્વને છોડી દીધાં. ”

તતો યદ્દિ શલાકાં ચ ક્ષારક પંજરં તથા ।

તાં ચ બદ્ધાં કપોતી સ પ્રમુચ્ય વિસસર્જ હ ॥

તતો ગતે શાકુનિકે કપોતી પ્રાહ દુઃખિતા ।

સંસ્મૃત્ય સા ભર્તારં રુદતી શોકકર્ષિતા ॥

પાર્થવી ગયો ત્યાર પછી દુઃખ પામેલી, શોકથી કૃશ થઇ ગયેલી તથા પોતાના સ્વામીને સાંભરીને રૂદન કરતી કપોતી વિલાપ કરવા લાગી કે, “હે નાથ ! તમે કોઇ વખત મહારં આપ્રિય ક્યુ હોય, એમ મને સાંભરતું નથી. વિધવા સ્ત્રીઓ યદપિ ઘણા પુત્રો હોય તથાપિ સ્વામિ વિના શોક પામે છે, પતિ વિનાની તપસ્વિની

સ્ત્રી, બાંધવોને શોક કરવા ચો થાય છે. હે સ્વામી ! તમે મને નિરંતર લાડ લડાવ્યાં છે. તથા મધુર, મેહયુક્ત ક્લેશ વિનાનાં અને મનને હરણુ કરે એવાં વચનો બોલીને તથા બહુ માન આપી પૂજન કર્યું છે. પર્વતોની ગુફાઓમાં, નદીઓનાં ઝરણુમાં અને રમણીય વૃક્ષોનાં શિખરો ઉપર મેં, તમારી સાથે રમણુ કર્યું છે. હું આકાશ ઉડવાની ક્ષીડામાં તમારી સાથે સુખવડે મનમાં આનંદ પામી છું. તથા હે કાંત ! પૂર્વે આપણે અનેક ક્ષીડાઓ ફરી છે. તેમાંનું આજ મ્હારે કાંઈ નથી. પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર, સ્ત્રીને નિયમિત (ચોટુંગ) આપે છે. પણ માપ વિનાના સુખના પદાર્થ આપનાર તો પોતાનો સ્વામીજી છે, તેનું પૂજન કર્યા સ્ત્રી ન કરે ? સ્વામિ સમાન સ્ત્રીનો બીજો કોઈ પ્રભુ નથી; અને સ્વામી સમાન સ્ત્રીને બીજું કોઈ સુખ નથી. સ્ત્રીએ ધન તથા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને કેવળ સ્વામીનેજ શરણુ થવું યોગ્ય છે, કેમકે. તેના વિના બીજો કોઈ સ્ત્રીને શરણુ રાખનાર નથી. હે નાથ ! તમારા વિના મ્હારે હવે આ લોકમાં ઇવવું નથી. પતિ વિનાની થઈને કર્યા સ્ત્રી ઇવવાનો કિસાદ રાખે ? ” અત્યંત દુઃખ પામેલી પતિવ્રતા કપોતીએ એ રીતે બહુ પ્રકારનો ફણુાજક વિલાપ કરીને પ્રદીપ થયેલા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જોણે વિચિત્ર બાળુબંધને ધારણુ કરેલા છે, જે વિમાનમાં બેઠેલો છે, તથા પુણ્યવાન મહાત્માઓ જેનું પૂજન કરે છે, જોણે અનેક પ્રકારની માળાઓ તથા અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર ધારણુ કરેલાં છે, જે સર્વ અલંકારથી શોભાયમાન છે, જે પુણ્ય કર્મવાળાં કરોડો ઉત્તમ વિમાનોથી વીંટાયેલો છે એવા પોતાના સ્વામીને કપોતીએ જોયો. પછી તે પક્ષી ઉત્તમ વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગમાં ગયો. તથા ત્યાં પોતાના કર્મથી પૂજન પામીને સ્ત્રી સદિત વિલાસ કરવા લાગ્યો. ”

તતઃ સ્વર્ગે ગતઃ પક્ષી વિમાનચરમાસ્થિતઃ ।

કર્મણા પૂજિતસ્તત્ર રેમે સ્ત સહ ભાર્યયા ॥

વિમાનસ્થૌ તુ તૌ રાજન્ લુબ્ધકઃ સ્વેદ દર્શહ ।

દદ્ધ્વા તૌ દંપતી રાજન્ વ્યર્ચિતયત તાં ગતિમ્ ॥

“હે રાજન્! પક્ષી પેલા પાર્ધીએ પણ કપોત તથા કપોતીને આકાશમાં વિમાનમાં એટલાં જોયાં અને તેથી તે ગતિનો વિચાર કરવા લાગ્યો કે “હું આવાજ તપવડે પરમ ગતિને પામીશ. ” એમ પોતાની ખુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરીને, પક્ષીઓ ઉપર જીવન કરનારો પાર્ધી મહાપ્રસ્થાન કરવાના હેતુથી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો; તે પાર્ધી, સ્વર્ગની ઇચ્છાથી કોઈ પ્રકારની ચેષ્ટા વિનાનો વાયુનો આધાર કરનાર અને ભમત્વ વિનાનો થઈને ચાલ્યો. પક્ષી જતાં જતાં તેણે એક સુંદર, મોટું મનોહર, કમળવડે શોભાયમાન, અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓના સમુદાયથી વ્યાપ્ત, શીતળ જળવાળું અને કલ્યાણકારી સરોવર જોયું. તૃપાથી પીડિત પુરુષ તે સરોવરને જોઈનેજ તૃપ્ત થાય, એમાં સંદેહ નથી. હે રાજન્! એવું સરોવર આવ્યું તોપણ તે પાર્ધીની ચિત્તવ્રતિ ચલિત થઈ નહિ. અને તેના સામું જોયા વિનાજ હર્ષ પામીને આગળ ચાલ્યો. એટલે હિંસક પશુઓ જેમાં રહેતાં હતાં એવું ઝાડીવાળું વન આવ્યું. પાર્ધીએ નિશ્ચય કરીને તેમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. વનમાં પેસતાંજ તેના શરીરમાં કાંટા ભોંકાવા લાગ્યા. તે કાંટાવડે તેનું અંગ ભેદાવા લાગ્યું તથા તેના શરીરે રૂધિરના રેલા ચાલવા લાગ્યા. છતાં પણ તે, તેની દરકાર કર્યા વિના મનુષ્ય વિનાના તથા પશુ અને પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત એવો તે વનમાં ભમવા લાગ્યો. પક્ષી તે વનમાં એકાએક અત્યંત પવન છુટ્યો, તેથી વૃક્ષો અરસપરસ ઘસાયાં. તે ઘર્ષણથી અત્યંત અગ્નિ પ્રકટ થયો, અને તે અગ્નિ વૃક્ષોથી સંપૂર્ણ ભરેલા તથા વેલીઓ અને વૃક્ષની શાખાઓથી

વ્યાત્પ એવો વનને પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે, ક્રોધ પામીને બાળવા લાગ્યો. તે અગ્નિની જ્વાળાસહિત ઉડતા તણુખાઓ, ચારે બાજુ ફેલાવા લાગ્યા. અને પશુ તથા પક્ષીઓથી વ્યાત્પ એવા ભયાનક વનને અગ્નિએ બાળી નાખ્યું, તે જોઈને પાર્ધી, પોતાના વહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી મનમાં હર્ષ પામીને વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિ તરફ દોડ્યો. અને હે ભરતસત્તમ ? તે પાર્ધી, અગ્નિમાં બળી મૂઓ તેથી જેનાં પાપ નાશ થયાં છે એવો તે, પરમ સિધ્ધિને પામ્યો. પછી પરિતાપ રહિત પાર્ધીએ યજ્ઞ, ગંધર્વ અને સિધ્ધોની મધ્યે શોભતા ઈંદ્ર જેવા પોતાને સ્વર્ગમાં જોયો. એ પ્રમાણે પુણ્યકર્મ આચરવાથી કપોત, પતિવ્રતા કપોતી અને પાર્ધી, ત્રણે સ્વર્ગમાં ગયાં. જે સ્ત્રી, કપોતીના જેવા આચરણવાળી થઈને સ્વામીનું અનુવર્તન કરે છે તે, મૃત્યુ પામ્યા પછી તરતજ કપોતીની પેઠે સ્વર્ગમાં જઈને શોભે છે. એ રીતે પાર્ધી અને મહાત્મા કપોતની પુણ્ય કર્મ વડે ધર્મયુક્ત ગતિ પૂર્વે થઈ હતી. જે પુરૂષ આ આખ્યાનનું નિઃશ્રવણ કરે અથવા કાર્તન કરે, તેના મનમાં પ્રમાદથી પણ અશુભ રહેતું નથી. હે યુધિષ્ઠિર ! હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! શરણાગતનું રક્ષણ કરવું તે મોટો ધર્મ છે, ગોહત્યાથી થયેલું પાપ પણ તેથી નિવૃત્ત થાય છે, પણ જે શરણે આવેલાને હણે છે, તેની નિષ્કૃતિ થતી નથી. આ પવિત્ર અને પાપને નાશ કરનારો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મનુષ્ય, નીચ ગતિને પામતો નથી, અને મૃત્યુ થયા પછી તેને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

પ્રકરણ ૧૨ મુ.

નીલગિરીમાં સંગમ-મેળો.

પ્રતાપી ગિરિભૂમિમાં, આગુઆગુનાં તિર્થ-સ્થાન બહુ છે. ઉદય ગઢના મહારાજ પણુ હવે ત્યાંથી રામેશ્વર તરફ જવાને ઉપડયા, અને સુમન એકલો કનકને અંગણે આવીને રહ્યા. કનક અને સુમન વચ્ચે અતિ સ્નેહ ભાવના ઉત્પન્ન થઇ. બન્નેયે સુખ દુઃખની વાતો કરીને મન દુઃખ વિસર્જ્યાં, શિનળ ટેકરી ઉપર તેમનો નિવાસ આનન્દ જનક થયા લાગ્યો-બાળકો પણુ હર્ષિત થયા. મધુરી પણુ શાન્ત પામી-કુદરતની લીલા જોઇને, ગિરિવરનાં શતલ જલ પીને, અને આમ તેમ હરી કરીને વિશ્રાન્તિ હોતાં થયાં-આ બધી લીલામાં માત્ર માનસિક દુઃખના ઉંડા ને છુપા નિઃશ્વાસ નાખનારાં એ પંખીડાં ઉદાસ દેખાતાં હતાં, મોઢેયે આનન્દ હતો-મનમાં આકૃંદ હતું, સુમન તથા મંદારિકાનો મનોબાવ જુદો હતો. પ્રત્યક્ષ એક વૃત્તિ દેખાતી હતી, પરોક્ષ ભિન્ન વ્રત્ત હતી !

થોડા દિવસ વીતિ ગયા-મનને વિરામ મળવા લાગ્યો. ને મધુ-રીના અતઃકરણમાં આ જોડણીને મીલાવવાની ઇચ્છા હોવાથી સમ-જવટ કરવા લાગી. નીરની હસ્તી માટે ચિન્તા ન રાખવાની ખાત્રી મળી, ને છેવટે આ સંગમ મેળાનું એવું પરિણામ આવ્યું, કે સુમન તથા મંદારિકાને લગ્નથી જોડાવુંજ પડશે, એવું થ્યું ! માત્ર ધમકિયા કરવાનીજ રહી, બાકી મનોમન તો મળી ગયું !

વાંચનાર ! નીર તો ત્હારી નગરમાં ત્યાંજ પડી છે ! જનકી મૈયાને નામે મહા યોગિની રૂપે તે ત્યાંજ રહી છે. પ્રભુની ઇચ્છા, એવી હશે, કે આ પવિત્ર જોડાંને અનુસંધાન કરવા, ને શીરપરથી દોષનો ટોપલો ઉત્તરવાનેજ અહીં આવી હશે.

નીર જ્યારે મધુરી તથા મંદારિકાને છેલ્લી મળી, તે પછી આ મૈયાની સ્વર્ણી વાત તેમણે કનક તથા સુમન આગળ કરી, ને મધુ-

રીએ સુચના કરી કે તેમનાં દર્શન કરવાને સૌએ ત્યાં જવું—સુમને તે કમ્બુલ ક્યું. પ્રથમ મધુરી તથા મંદાર ગયાં, ને પાછળથી કનક તથા સુમને ફરતાં ફરતાં આવવાનું કમ્બુલ ક્યું.

નીરને સ્થૂલ દેહ હવે માત્ર વાસનાભૂત તરીકે જગતમાં રહેતો હોય, તેમ ટકી રહેલો હતો—માત્ર મંદાર તથા સુમનનો હસ્ત—મેળાપ કરી આપવા માટે જ દેહ ટકાવી રહી હોય, તેમ ઘડી જતી હતી.

મધુરી તથા મંદાર બંને જનકી મૈયાની ઝુંપડી આગળ આવ્યા, ને માતાજીના બિછાના તરફ ઉભાં રહ્યાં. નીર તરતજ ઉઠી—ને સત્કાર કર્યો. બંને બહેનો બેઠાં. ને નીરને આમંત્રણ કરવા આવ્યાની ખબર જણાવી. પોતાના પુરૂષ સાથીઓ પણ આમંત્રણ કરવા આવે છે. તે પણ મધુરીએ કહ્યું.

એટલામાં કનક તથા સુમનનાં દર્શન થવા લાગ્યાં.

“બહેનો ? તમને સુખી જોઈને હું બહુ રાજ થઈ છું !”

“ને જો તેમ છે, તો તમે અમારે ત્યાં પધારીને અમને રાજ કરો !”

“આ બહેન કોણ, ને તેના ભરથારનું નામ શું !” મંદાર તરફ આંગળી કરીને નીરએ પુછ્યું :

“એમનું નામ મંદારીકા ! હજી કુવારાં ને પરણેલાં પણ—

“ત્યારે સ્નેહમીલનમાં હસ્તમેલાપ થયો નથી એમ ?” નીરએ કહ્યું—

“હા, પણ હવે તમેજ કરી આપો, ને વર શ હો !”

“કોની સાથે ? તેમના પ્રચ્છીત વર ક્યાં છે. ?”

“જો આવ્યા—” મધુરીએ સુમનને આવતો જોઈને કહ્યું. નીરએ મોં ઉપર વસ્ત્ર ઢાંકી દીધું. પુરૂષ વર્ગને જોઈને કદી મુખપર વસ્ત્ર નાખ્યું હશે, એવો સૌને ભાસ થયો. મધુરીએ સુમન કહ્યું.

“સુમનભાઈ ? તમારા ભાવીનો પડદો ઉઘડ્યો, આ મહા યોગિનીને તમારો હાથ આપો ?”

“એટલે ?” સુમને વિસ્મય થઇને કહ્યું, ત્યાં કનક પણ પાછળ ધીરે ધીરે ચાલતો હતો તે આવી પહોંચ્યો.

“એટલે જો આમ !” એવું કહીને મધુરીએ બન્નેના હાથ જનકી મૈયાના હાથમાં આપ્યા.

“સાંભાળ્ય સુખ પ્રાપ્ત કરો !” નીર બન્નેના હાથમાં હાથ આપીને તરત અટક્ય થઇ ગઇ. તે ક્યાં ગઇ, ને શું થયું, તે કોઇથી કળી શકાયું નહિ ! આશ્ચર્યમાં સૌ ગરક થઇ ગયાં ! આદ્રાશ ધ્વની થતાં એટલુંજ સાંભળ્યું કે, જનકી મૈયા, પૂર્વાવતારની નરં-જની હતી, ને સુમનરાયનાં જીવન-સુખ માટે જીવતી હતી, તે પોતાના પુત્રાત્માને મળવા ચાલી ગઇ છે !”

સર્વે એકી ટશે જોઈ રહ્યાં, ને સાનંદાશ્ચર્ય થઇને આશ્રમ તરફ આવી પહોંચ્યાં.

વાંચનાર ? હવે સુમન તથા મંદારિકાનું લગ્ન કેમ થયું, ને વ્યવહાર કેમ ચાલ્યો—હત્યાદિ પ્રસંગ, નવી કથામાં વાંચજો ! તેનું નામ,

મંદારિકા

અથવા

મદ-ધેલી મનોરમા.

આ નામની નવીન કથા તૈયાર છે, ને તરફ નજર કરવી. અને આ “મધુરી અથવા પ્રેમ-ધેલી પ્રમદા” ની કથા પૂર્ણાહુતિ પામી છે ને તે પુનઃ પોતાનો સંસાર સુખરૂપ ચલાવવા માંડી છે. માટે હાલ સર્વે બોલીશું, કે પ્રેમ-ધેલી પ્રમદાનો જય.

અસ્તુ.

દેલવાડાકર (સચિત્ર) વાર્તામાળા.

(તા. ૧ લી જાનેવારી ૧૯૨૦ થી ક્રિંમત વધેલી છે.)

૧ નીલમ અને માણિક (સચિત્ર) ભા. ૧ થી ૮	૨. ૧૦—૦
A " " સન્તતિ ભા. ૧-૨ ૩.	૨—૦
૨ ચન્દ્રકળા અથવા ચદતી-પડતીનો ચમકારો.	૨—૪
૩ નિરંજની અથવા વરધેલી વનિતા.	૨—૮
૪ મધુરી અથવા પ્રેમ-ધેલી પ્રેમદા	૩—૮
૫ મંદારિકા અથવા મદ-ધેલી મનોરમા	૩—૦
૬ બેરીસ્ટરની બેરી (B. A.) (સચિત્ર)	૨—૪
૭ બ્રાફલેસ બેરીસ્ટર	૧—૮
૮ શાન્તિપ્રિયા અથવા સુખ-દુખની સાથી	૨—૪
૯ લાલન વણજરી	૧-૧૨
૧૦ બહાદૂર કલો અથવા તારા (સચિત્ર)	૧—૮
૧૧ બહાદૂર કલો-પ્રમાદચુંદરી	૧—૮
૧૨ નંદ કિશોરી (પૂર્વાશ્રમની કુસુમાવતી)	૨—૦
૧૩ નવલ ગંગા ભાગ ૧-૨ સાથે (સચિત્ર)	૩—૮
૧૪ વિક્રમ રાજનો સંબ્રમ.	૧—૮
૧૫ સ્ત્રીયોની મહત્તા (નવમી) આવૃત્તિ	૧—૮
૧૬ પૃથુકુમાર (મેવાડનો વીર નર)	૨—૦
૧૭ સહયરી અથવા સ્નેહ-ધેલી સખીયો	૨—૮

કે. ક્રિન્ડરગાર્ટન સ્ટોલ. }
ગિરગામ બેક રોડ, મુંબઈ. }

ગા. ક. દેલવાડાકર.

‘દેલવાડાકર’ કિન્ડર-ગાર્ટન-સ્કોલ.

(બાળ-કેળવણીનું સાહિત્ય)

(તા. ૧ લી જુન ૧૯૨૦)

	૩. આ. પૈ.
૧ મૂળાક્ષરો રચવાનું લેટર બોક્સ (ગુળ)	૧ ૦ ૦
૨ " " ચિત્રપટ બોક્સ "	૧ ૦ ૦
૩ " સચિત્ર કાર્ડ બોક્સ "	૦ ૧૨ ૦
૪ " " અક્ષર-બુક "	૦ ૮ ૦
૫ " લોકડાંતથા કાર્ડપરબોક્સ "	૧ ૦ ૦
૬ " પદ-વાક્ય બોક્સ "	૧ ૦ ૦
૭ " સચિત્ર નકશો "	૧ ૩ ૦
૮ " મજકુર બાળબોધ	૨ ૨ ૦
૯ સચિત્ર મૂળ બાળ તથા પહેલી ગ્રામી દરેક	૦ ૩ ૦
૧૦ આંક પત્રલ ચિત્ર બોક્સ	૧ ૦ ૦
૧૧ આંક મણકા બોક્સ	૦ ૧૨ ૦
૧૨ હીસાબ ડોર્મીનો પેપર બોક્સ	૦ ૮ ૦
૧૩ " " લુટન બોક્સ	૨ ૮ ૦
૧૪ " મણકાની રલેટ (કાર્ડ બોર્ડ)	૧ ૪ ૦
૧૫ બાળ-ઉદોદ્ધિગ બુક બાળ-૧-૨ દરેક	૦ ૨ ૦
૧૬ " " અક્ષર-રલેટ (કાર્ડ બોર્ડ)	૦ ૧૨ ૦
૧૭ " " મોટાટી પચ્ચરની	૪ ૧૨ ૦
૧૮ ઈઝી "ઉદોદ્ધિગ" બોક્સ (નહાનું)	૧ ૪ ૦
૧૯ " " મોટાટી	૪ ૮ ૦
૨૦ કિન્ડર ગાર્ટન ઉદોદ્ધિગ બોક્સ	૨ ૪ ૦
૨૧ કેપ્શન મોર્જિઈક ન્હાનાં	૧ ૪ ૦
૨૨ " " મોટાં	૧ ૧૪ ૦
૨૩ કાગળ રલેટપર પાઠવાનાં બોક્સ	૧ ૧૨ ૦
૨૪ મોટેલ ચિત્ર બોક્સ	૩ ૧૨ ૦
૨૫ ઉદોદ્ધિગ દીચરસ વગેરે (વિવિધ)	૨ ૪ ૦

રૂ. આ. પૈ.

૨૬ ટરોઈંગ પેન્ડીંગ બ્રાકસ (રંગસાથે)	૧ ૧૨ ૦
૨૭ " " બુકસો પશુઓ.	૧ ૧૨ ૦
૨૮ " " " પંખીઓ.	૧ ૧૨ ૦
૨૯ " " " નેચરલ હીસ્ટરી ચાટ-દરેક	૨ ૪ ૦
૩૦ " " " ફ્લાવર્સ ફરેટસ.	૨ ૪ ૦
૩૧ " " કાચની રલેટ ૦ ૧૨ થી ૫ ૦ ૦	
૩૨ કેબોન પેન બ્રાકસ ૧ ૨ થી ૪ ૦ ૦	
૩૩ પેન્ડીંગ પિકચર્સ ફાઉ બુકસો ૧ ૪ થી ૪ ૮ ૦	
૩૪ કિન્ટર ગાર્ટન ટરોઈંગ બુક ભાગ ૧ ૨ ૩ દરેક ૦ ૬ ૦	
૩૫ અશ ટરોઈંગ બુક. ૦ ૬ ૦	
૩૬ કલે મોડેલીંગ બ્રાકસ રૂ. ૧ ૮ થી ૮ ૬ ૦	
૩૭ કિન્ટર ગાર્ટન બક્ષિસ ૧ થી ૬ એક બ્રાકસ રૂ. ૧૦ ૦ ૦	
૩૮ કિન્ટર ગાર્ટન-પેપર મોડેલીંગ ભા. ૧ ૨ ૩ દરેક ૨ ૪ ૦	
૩૯ પેપર લીવીંગ મેટસ પેકેટ. રૂ. ૧૨ થી ૨ ૦ ૦	
૪૦ " " બ્રાકસ ૨ ૪ ૦	
૪૧ પિકચર્સ લીવીંગ " ૨ ૪ ૦	
૪૨ પેપર મોડેલીંગ રીયાલિસ્ટીકસ. ૩ ૧૪ ૦	
૪૩ એસ્કેટ વરકસ-બુકસ. રૂ. ૨ ૪ મા ૨ ૪ ૦	
૪૪ ઈન્ફ્રાપરોડીંગ કાર્ટ- પેકેટ (૧૨) નંબ ૧ ૦ ૦	
૪૫ " " બ્રાકસ. ૨ ૧૨ ૦	
૪૬ નેચરલ હીસ્ટરી કાર્ટસ. પેકેટ (૪) દર ૧ ૪ ૦	
૪૭ બીલ્ડીંગ બ્રાકસો ૦ ૮ થી ૭ ૮ ૦	
૪૮ પિકચરસ પત્રલ બ્રાકસો ૧ થી ૬ ૪ ૦	
૪૯ મીકેનો તથા સ્ટ્રક્ટો. દરેક ૫ ૬ ૦	
૫૦ મીકેનીકલ એનીમલ્સ બ્રાકસ. ૨ ૪ ૦	

DELVEDAKER'S KINDERGARTEN STALL.

From 1st June 1920.

1. A. B. C. Word M. Box	...	Rs. 0-10 to 2-4
2. A. B. C. Word Building Box	...	2-12
3. A. B. C. Pictures Building Box	...	2-14
4. A. B. C. Kindergarten Pictures Box	...	2-14
5. A. B. C. Pictures Blocks	...	Rs. 0-8 to 6-8
6. A. B. C. Pictures Books	...	0-8 to 2-4
7. Kindergarten Painting Book	...	0-4 to 2-8
8. A. B. C. Animals Box and Books	...	0-8 to 3-8
9. Geographical Alphabets Box	...	1-12
10. Pictures Drawing Books	...	0-8 to 3-12
11. Pictures Drawing Box	...	1-2 to 4-8
12. Crayon Mosaic Box	...	1-2 to 2-4
13. Models Picture (How to Make)	...	3-4
14. Kindergarten Paper Modelling I, II and III	...	2-8
15. Pictures Pazel Box	...	0-8 to 4-8
16. First steps of sawing Box	...	0-12 to 2-4
17. Embroidery Cards Packet each	...	1-8
18. Animals and Birds Cards Packet each	...	1-4
19. Riders of the World Box	...	2-4
20. Rocking Animals Box	...	3-4
21. Animals and Riders Box	...	1-12
22. Mechanical Animals and Birds Box		
No. I to VIII (8) each	...	2-10
23. Cabinet Maker Box	...	3-4
24. Weaving Mats Box	...	1-10
25. Basket Works Box	...	1-10
26. Pictures Panoramas Box	...	2-4
27. Midget L. Pictures Box	...	1-8
28. Sunday School Box	...	1-2
29. Post Office Box	...	1-10
30. Japanese P. Building Box	...	1-8
31. Kindergarten gift 1 to VI with V. B.	...	Rs. 10-0
32. Kindergarten gift 7 to 20	...	„ 40-0
33. Kindergarten guide (illustrated)	...	„ 8-4

34.	Paper Coins Box	2-4 to 2-14
35.	Beads work Box (with diagrams) ...	1 to 2-12
36.	Chequered Slate, Card and Stone ...	1-8 to 4-8
37.	Wal Picture (Indian) Cards	0-12
38.	Wal Picture Charts Cards	1-8 to 3-4
39.	Pictures Painting Books (with coloured) ...	1-4
40.	Kindergarten Gujarati Book 1 to 20 ...	4-0
41.	Realistic Model Box	2-10
42.	Crayon Works Box	1-8
43.	English Gujarati-Hindi, Alphabets Charts each	1-4
43.	(A) Mecano and Stracts each ...	5 to 200-0
44.	Building Box (with diagrams) ...	0-12 to 4-8
45.	Kindergarten Work and Play Modelling Box	2-8
46.	" Mosaic (coloured) Box	1-4 to 2-8
47.	" Coloured Drawing Book III III each	0-4
48.	Kindergarten Pictures Weaving Packet 1-8 Box	2-12
49.	" Cork Work Box (with Diagrams)	2-8
50.	" Pictures Number Box	3-4
51.	" Little Post Card Painting Box	2-12
52.	" Carpenter Model Box	2-12
53.	" Coloured gift III	1-4
54.	" Clay Modeling Box	2-4
55.	" Plastiem Box (with diagram)	4-12
56.	" Bead Frame (Indian) ...	2-4 and 7-8
57.	" " (English) ...	3-14 and 5-12
58.	Indian Animals, Birds, Flowers and Fruits Charts (in card board) each	1-4
59.	English (with Varnish and Rollers) each ...	3-4
60.	Sison Charts (4) each	6-4
61.	A. B. C. Letters (in wood 3-4 inches) Box ...	0-15
62.	" Pictures Chart (in cloth)	2-12
63.	Natural History P. Sheets (30) Plates ...	50-0
64.	Pictures Painting Books (with colour)	1-8 to 3-4
65.	Easy Drawing Box (with colour) ...	1-8 to 4-12

C/o Amrutvadi Naka, First Floor.

MANCK BUILDING-GIRCAON BACK ROAD.

